

teorija praksa

1 | 2026

Družboslovna revija

Interdisciplinary Journal of
Social Science

**Mirjana DOKMANOVIĆ,
Marijana MAKSIMOVIĆ**

**Tihana ĐUMIĆ,
Božidar VELJKOVIĆ**

**Gorazd MEŠKO, Mojca TANCER
VERBOTEN, Rok HACIN**

Jana BARDUTZKY ŽERDONER

Mirt KOMEL

Francesco DELLA PUPPA

Matevž REMS

Pia NIKOLIČ

Gal KIRN

Eva VRTAČIČ

FDV

UNIVERZA
V LJUBLJANI

Fakulteta
za družbene vede

TEORIJA IN PRAKSA

Družboslovna revija

Let. LXIII, št. 1, str. 1–198

Ljubljana, januar–marec 2026

UDK 4, ISSN (tiskana izdaja): 0040-3598

ISSN (spletna izdaja): 2820-591X

Interdisciplinary Journal of Social Science

Vol. LXIII, No. 1, pp. 1–198

Ljubljana, January–March 2026

UDK 4, Print ISSN: 0040-3598

Online ISSN: 2820-591X

Ustanovitelj in izdajatelj / *Founder and
Publisher*

Fakulteta za družbene vede,
Univerza v Ljubljani
Faculty of Social Sciences,
University of Ljubljana

Glavni urednik / *Editor-In-Chief*

PIKALO, Jernej
Univerza v Ljubljani /
University of Ljubljana

Področni urednik / *Associate Editor*

KRPIČ, Tomaž
Univerza v Ljubljani /
University of Ljubljana

Sekretarka revije / *Issue Manager*

ČERNČIČ TOMAŽEVIČ, Tina

Mednarodni uredniški odbor /
International Editorial Board

BOJINOVIĆ FENKO, Ana, Univerza v
Ljubljani / *University of Ljubljana*
BURGER, Anže, Univerza v Ljubljani /
University of Ljubljana
CABADA, Ladislav, *Metropolitan*
University Prague
CALABRESE, Andrew, *University of*
Colorado Boulder
ČELIK, Burçe, *Loughborough*
University London
Cipek, Tihomir, *University of Zagreb*
CLARKE, Alissa, *De Montfort*
University

COENDERS GALLART, Germà,
University of Girona

COHEN, Sara, *University of Liverpool*

CZADA, Roland, *University of*
Osnabrück

DAHLGREN, Peter, *Lund University*

DE BEULE, Filip, *KU Leuven*

DOBROTIĆ, Ivana, *University of*
Zagreb, University of Oxford

DŽANANOVIĆ MIRAŠČIJA, Nedžma,
University of Sarajevo

FILIPOVIČ HRAST, Maša, Univerza v
Ljubljani / *University of Ljubljana*

GEMINI, Laura, *University of Urbino*
Carlo Bo

JANSSEN, Susanne, *Erasmus*
University Rotterdam

KOGOVSĚK, Tina, Univerza v Ljubljani /
University of Ljubljana

KOS-STANIŠIĆ, Lidija, *Zagreb*
University

KOTNIK, Vlado, Univerza na
Primorskem / *University of Primorska*

BANJAC, Marinko, Univerza v
Ljubljani / *University of Ljubljana*

LUTHAR, Breda, Univerza v Ljubljani /
University of Ljubljana

MANIGART, Philippe, *Royal Military*
Academy

MITREVSKA, Marina, Ss. *Cyril and*
Methodius University in Skopje

PAJTINKA, Erik, *University Matej Bel,*
Banska Bystrica

ROMANENKO, Sergei, *Russian Academy of Sciences*

KOMEL, Mirt, *Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana*

ŠADL, Zdenka, *Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana*

WANIS-ST. JOHN, Anthony, *American University Washington DC*

WILLKE, Helmut, *Zeppelin University*

WINTER, Rainer, *The University of Klagenfurt*

ZIMMERMANN, Katharina, *University of Hamburg*

Oblikovalec / Graphic Design
KOCJAN, Marjan

Prelom / Page Layout
BETON, Leon

Tisk / Print
Tiskarna CICERO, Begunje, d. o. o.

Naklada 250 izvodov
Copies printed: 250

REVIJA TEORIJA IN PRAKSA V BIBLIOGRAFSKIH IN BESEDILNIH ZBIRKAH PODATKOV SCOPUS, Emerging Sources Citation Index (ESCI), DLib, EBSCO, PROQUEST, COBISS.SI/COBIB, COBISS.SI/ODKLJ, International Political Science Abstracts (IPSA), CSA Worldwide Political Science Abstracts (CSA WPSA), CSA Sociological Abstracts (CSA SA, Internationale Bibliographie der Rezensionen geistes- und sozialwissenschaftlicher Literatur / International Bibliography of Book Reviews of Scholarly Literature in the Humanities and Social Sciences (IBR-Online), IBZOnline, Internationale Bibliographie der geistes- und sozialwissenschaftlichen Zeitschriftenliteratur / International Bibliography of Periodical Literature in the Humanities and Social Sciences / Bibliographie internationale de la littérature périodique dans les domaines des sciences humaines et sociales (IBZ-Online), CSA Social Services Abstracts (CSA SSA).

Naslov: Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, tel.: 01/5805-147
e-pošta: teorija.praksa@fdv.uni-lj.si

Revija je dostopna prek <http://www.fdv.uni-lj.si/revije/znanstvene-revije/teorija-in-praksa>

Celoletna naročnina za leto 2026: za študente in dijake 40,00 eur, za druge individualne naročnike 50,00 eur, za podjetja in ustanove 100,00 eur. Cena posamičnega zvezka v prosti prodaji je 25 eur.

Revija izhaja s podporo ARIS – Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

ABSTRACTING AND INDEXING SERVICES

SCOPUS, Emerging Sources Citation Index (ESCI), DLib, EBSCO, PROQUEST, COBISS.SI/COBIB, COBISS.SI/ODKLJ, International Political Science Abstracts (IPSA), CSA Worldwide Political Science Abstracts (CSA WPSA), CSA Sociological Abstracts (CSA SA, Internationale Bibliographie der Rezensionen geistes- und sozialwissenschaftlicher Literatur / International Bibliography of Book Reviews of Scholarly Literature in the Humanities and Social Sciences (IBR-Online), IBZOnline, Internationale Bibliographie der geistes- und sozialwissenschaftlichen Zeitschriftenliteratur / International Bibliography of Periodical Literature in the Humanities and Social Sciences / Bibliographie internationale de la littérature périodique dans les domaines des sciences humaines et sociales (IBZ-Online), CSA Social Services Abstracts (CSA SSA)

Address: Kardeljeva pl. 5, 1000 Ljubljana, Slovenia; Tel.: 00 386 1/5805-147
E-mail: teorija.praksa@fdv.uni-lj.si

Teorija in praksa is accessible at <http://www.fdv.uni-lj.si/revije/znanstvene-revije/teorija-in-praksa>

The annual subscription fee for 2026 is EUR 40.00 for students, EUR 50.00 for other individual subscribers, and EUR 100.00 for companies and institutions. The price of an individual issue is EUR 25.00.

The journal is subsidised by the Slovenian Research and Innovation Agency.

VSEBINA / CONTENTS

ČLANKI / ARTICLES

- Mirjana DOKMANOVIĆ, Marijana MAKSIMOVIĆ
NORMATIVE FRAMEWORK FOR THE DEVELOPMENT
OF ENTREPRENEURSHIP IN SERBIA FROM A GENDER
PERSPECTIVE 7–31
- Tihana ĐUMIĆ, Božidar VELJKOVIĆ
FRIENDSHIPS AND LIFE SATISFACTION AMONG
ADULTS WITH HERMIT-LIKE PERSONALITY TRAITS:
A PSYCHOSOCIAL PERSPECTIVE 33–60
- Gorazd MEŠKO, Mojca TANCER VERBOTEN, Rok HACIN
OBČUTKI VARNOSTI PRI ŠTUDENTIH UNIVERZE
V MARIBORU 61–77
- Jana BARDUTZKY ŽERDONER
PROMOCIJSKA ZNAMKA POSTANI VOJAK KOT ORODJE
STRATEŠKEGA KOMUNICIRANJA SLOVENSKE VOJSKE
PRI ZAPOSLOVANJU MLADIH 79–107

TEMATSKI SKLOP / THEMATIC SECTION

KULTUROLOGIJA STRIPOV / CULTURAL STUDIES OF COMIC BOOKS

- Mirt KOMEL
UVODNIK 111–112
- Francesco DELLA PUPPA
LA LINEA DELL'ORIZZONTE, A FIRST ETHNO-GRAPHIC
EXPERIENCE: THE POSSIBILITIES AND LIMITS OF COMICS
FOR ETHNOGRAPHY 113–120

Matevž REMS NARISATI GENOCID: IZRAZNE ZMOŽNOSTI DOKUMENTARNEGA STRIPA	121–132
Pia NIKOLIČ ARABSKI STRIPI O VRENJU NA BLIŽNJEM VZHODU: POROČEVALSKA FUNKCIJA STRIPA	133–142
Gal KIRN POSTJUGOSLOVANSKE VOJNE IN (PROTI)SPOMIN V GRAFIČNIH NOVELAH JOEJA SACCA IN STRIPU BOSANSKE BASNI TOMAŽA LAVRIČA	143–155
Mirt KOMEL ALAN FORD V JUGOSLAVIJI: OD IRONIJE IN TAVTOLOGIJE DO IDEOLOGIJE	157–168
Eva VRTAČIČ MELANCHOLIA AS METHOD: DYLAN DOG, THE DETECTIVE OF LOSS	169–180

PRIKAZI, RECENZIJE / BOOK REVIEWS

Søren MAU Mute Compulsion: A Marxist Theory of the Economic Power of Capital (Jaša POTOČNIK)	181–184
Walter RODNEY Ruska revolucija: Pogled iz tretjega sveta (Neven BORAK)	185–187

Mirjana DOKMANOVIĆ, Marijana MAKSIMOVIĆ*

NORMATIVE FRAMEWORK FOR THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP IN SERBIA FROM A GENDER PERSPECTIVE**

Abstract. Despite efforts made by the Republic of Serbia to boost women's entrepreneurship, gender gaps remain, including income discrepancies, access to resources and entrepreneurial knowledge, and the balancing of professional and private responsibilities. The aim of the article is to determine the extent to which national legislation is gender-responsive; namely, whether it addresses the unique challenges faced by women when starting and growing a business. Gender analysis is the primary method of this assessment, with findings showing the legislation still does not fully support women's entrepreneurial activities. By being mainly gender-blind, in that it ignores gender differences concerning opportunities and resource allocation for women and men, the legislation does not contribute to developing a context that promotes women's entrepreneurship. The mentioned goal would be achieved by introducing gender-transformative legislation that provides a clear definition of 'women's entrepreneurship', 'women-owned business' and 'women-led business', engenders taxation and corporate regulation, and introduces measures which give support to women when launching and growing a business. Simultaneously, women entrepreneurs should be provided with the same maternity leave rights as those enjoyed by women who work for an employer.

Keywords: *gender analysis, maternity leave, women's entrepreneurship, social protection, social entrepreneurship.*

* Mirjana Dokmanović, PhD, Institute of Social Sciences, Belgrade, mirjana.dok@gmail.com; Marijana Maksimović, PhD, Institute of Social Sciences, Belgrade.

** Research article.
DOI: 10.51936/tip.63.1.7

INTRODUCTION

The normative framework has a major impact on the business environment, including entrepreneurship. The quality of regulation directly influences the contemplations individuals engage in concerning whether to start a business and take on the risk that comes with the decision ‘to be one’s own boss’, and in turn provide an income for themselves and their families. This is especially important in relation to women’s participation in the business world. OECD analysis (2021, 151–53) showed the normative framework has a considerable impact on the number of women entrepreneurs who are active within a given country. From a women’s perspective, the way in which legislation regulates areas not directly linked to economic activities, such as property rights, maternity leave, childcare and the balance of family and professional responsibilities, is of key importance. Laws that do not take gender differences, gender roles and the specific position and needs of women and men into account may cause or perpetuate gender inequalities. Legislation that fails to provide for these gender aspects is considered “gender blind”, with the potential to produce different effects on women and men, and/or discriminate against women. If women’s unique challenges in starting and growing businesses are not acknowledged, regulation could in fact be an obstacle to women becoming an entrepreneur.

Such a view is confirmed by statistics: in the European Union (EU), women account for almost half the labour force, yet only about one-third of businesses are started by women (Eurochambers Women Network 2025, 4). About 6% of women in the EU, and 9% of women in OECD countries, were actively working on a start-up or managing a new business between 2018 and 2022, compared to rates for men of 8% in the EU and 11% in the OECD (OECD/European Commission 2023, 50). The 2025 Eurochambers Women Entrepreneurs Survey shows that biggest obstacles for women entering entrepreneurship are administrative burdens, financial barriers, work–family trade-offs, and gender biases within business (Eurochambers Women Entrepreneurs 2025, 35). The findings of that survey align with the notion that structural gender inequalities and persistent biases hinder a fully inclusive entrepreneurial ecosystem. For example, the amount of unpaid care work provided by women directly limits their time available to engage in entrepreneurship, and is thus an aspect that calls for policy-based and legislative intervention. Similarly, a report by the OECD and European Commission (2023, 76) indicates that institutional barriers which hold back women in entrepreneurship continue, including in the realms of family and tax policies. Countries that use a household taxation model with a single (typically male) income generator tend to have a less developed childcare infrastructure and a larger share of women among part-time self-employed. The dual-income household taxation model leads to the development of a stronger childcare and family support infrastructure, which allows female entrepreneurs to work full-time (Strohmeier et al. 2006, OECD 2021, 152). Women’s entrepreneurship is also affected by the different tax treatment of various sectors. Entrepreneurs

who are women tend to work in the service industry, and tax policies can discriminate against women if they provide incentives or other types of benefits in male-dominated sectors (e.g., technology, digital communications, software development).

Social security regulations can also put female entrepreneurs in a disadvantageous position. In most countries, social security depends on one's employment status, i.e., whether one works for an employer, is an entrepreneur, or a freelancer. Women entrepreneurs may be at a disadvantage compared to women who work for an employer if they are not given the same possibility of exercising the right to maternity leave, childcare leave, and leave following complications with pregnancy (Theunissen et al. 2025).

Research and data concerning entrepreneurship in the Republic Serbia also reveals women in business are in a worse position than men due to gender roles and gender differences (Babović 2012; Babović 2014; Avlijaš 2012; Avlijaš et al. 2012; Babović et al. 2023; Dokmanović 2021; Đurić Kuzmanović et al. 2015; Popović-Pantić 2020; Mitrović et al. 2023; Rajić Čalić 2019; Đurić et al. 2024). In the past two decades, the Republic of Serbia has made progress in recognising the potential held by women entrepreneurs and in its public policies formulating incentives aimed at supporting them. The first strategic document to include the promotion of women's entrepreneurship among the country's priority goals was the National Strategy for Improvement of the Position of Women and the Promotion of Gender Equality for the period 2009–2015.¹ The government of Serbia confirmed its commitment to achieving this goal in two later strategies for gender equality: for the period 2016–2020² and for 2021–2030.³ The mentioned goal was also included in the Strategy to Support the Development of Small and Medium-sized Enterprises, Entrepreneurship and Competitiveness for the period 2015–2020⁴, and is also found in the current strategy for 2023–2027⁵. In 2023, the government adopted the Decree on the Establishment of a Programme to Encourage the Development of Entrepreneurship through Financial Support for Women's Entrepreneurship.⁶ The Department of Women's Entrepreneurship was set up within the Chamber of Commerce of Serbia, while measures to support women entrepreneurs have also been strengthened (Begović 2025). For example, in 2020 the Chamber of Commerce completed the "Digital women's entrepreneurship" project aimed at giving rural women training on the use of digital spaces for their entrepreneurial ideas (Privredna komora Srbije 2020).

¹ "Official Gazette of the Republic of Serbia", no. 15/2009

² "Official Gazette of the Republic of Serbia", no. 4/2016

³ "Official Gazette of the Republic of Serbia", no. 103/2021

⁴ "Official Gazette of the Republic of Serbia", no. 35/2015

⁵ "Official Gazette of the Republic of Serbia", no. 97/2023

⁶ "Official Gazette of the Republic of Serbia", no. 65/2023. For example, within this Programme, in 2025 the Ministry of Economy and the Serbian Development Fund allocated €1.14 million in funds to support women entrepreneurs via a public contest. Of this sum, almost half came in the form of grants (Ministarstvo privrede Republike Srbije, 2025).

The Gender Equality Law has also helped promote women's entrepreneurship by underlining that the adoption of measures providing incentives for entrepreneurship to develop among women is not discrimination (Article 28.4).⁷

Moreover, Serbia has ostensibly made efforts to integrate gender-responsive measures into entrepreneurship development policies. In any event, the relevant normative framework has yet to be explored from a gender perspective, an aspect this article seeks to address. The main research question is: Does the normative framework contribute to developing a context that supports women's entrepreneurship? Accordingly, the presented research aimed to assess the extent to which legislation in Serbia is gender-responsive; namely, whether it addresses the unique challenges women face when starting and growing a business.

THE CHALLENGE OF BEING A FEMALE ENTREPRENEUR IN THE 21ST CENTURY

In the 1980s, entrepreneurship policy and development strategies were focused on small- and medium-sized enterprises, and had a key role in developing economies. These strategies gradually transformed into gender-sensitive entrepreneurship, which has led to ever more women entrepreneurs becoming employed in their own businesses. "Women entrepreneurs can be defined as a woman or group of women who start, organise and manage a business enterprise" (Sharma 2018, 337). Women's engagement as entrepreneurs is a manifestation of their active inclusion in business life, contributes to their better integration into the community, and improved psychological and mental health (Uršič 2022).

The literature on female entrepreneurship is highly diverse, ranging from studies that explore the notion that female entrepreneurship is an important part of the overall concept of entrepreneurship, to individual accounts of the motives behind, obstacles to, and components and types of entrepreneurship, and is based on empirical and theoretical research. However, since the early 21st century entrepreneurship has been seen as an opportunity to reduce gender inequality in the workforce, becoming an engine of innovation, growth, and job creation (Lamendour and Robic 2023). Čolović and Lamot (2012) emphasise the importance of innovation in entrepreneurship as a driver and support for ideas that could result in a new product, service, or technological process. The Entrepreneurship Indicators Programme (EIP) was developed by the OECD and Eurostat with the goal to encourage innovation within enterprises. The programme's importance is also shown by the fact that it is placed in the context of the Europe 2020 strategy (Lamendour and Robic 2023). New opportunities for vulnerable groups, such as women with lower educational attainment and income levels are provided in the programme. Small businesses allow women to engage in local economic activities and become entrepreneurs, thereby improving their own

⁷ "Official Gazette of the Republic of Serbia", no. 52/2021

and their families' living standards, and contributing to individual development.

Some authors stress the concept and essence of the “entrepreneurial ecosystem”, a term that includes technological innovations (Autio et al. 2018; Bi et al. 2017; Ciochina 2014). Namely, it encompasses structures which existed before the digital era that have come to accept the possibility of using artificial intelligence and seeking entrepreneurial opportunities by harnessing information and technological capabilities, in turn contributing to the emergence of new business models (Autio et al. 2018). Competition, rapid development together with the arrival of digitalisation have led companies to invest in human capital, intellectual property, new technologies and information processes (Erjavec and Redek 2023). Women entrepreneurs must accept that the environment has changed in the described ways if they are to improve and modernise their businesses: “For women entrepreneurs, this digital shift presents unique opportunities to overcome traditional barriers, such as limited access to physical markets and networks” (Maksimović et al. 2025, 350). Further, the impact of e-business on entrepreneurship, i.e., the contribution of such business-to-business results and company performances, is another area that has been examined. A positive correlation has been observed between the reduction of transaction costs and e-business, accompanied by a positive attitude to information and communication technologies, competitive advantage, and increased market efficiency (Bi et al. 2017).

The notion that institutions are critical determinants of economic behaviour is also highlighted in the literature. Although their influence on female entrepreneurship is reflected in the search for solutions using economic policy instruments, the level and scope of institutional influence varies from country to country and region to region (Acs et al. 2011). This led Ciochina (2014) to emphasise that in a market of great uncertainty female entrepreneurship emerged in response to the obstacles and inefficiencies of mechanisms already existing in local communities. New strategies are needed to exploit local resources and facilitate local growth, poverty reduction, social inclusion, better jobs, better standards and, consequently, quality of life. This would further improve the national economy and bring sustainable growth. Flabby et al. (2016) state that women are underrepresented in management positions, with ten times fewer women than men holding management positions. They note the lack of women at the top of the corporate hierarchy and, although it is increasing year by year, the fact is that the number of women in such positions remains low.

When it comes to the study of women in the labour market in Serbia specifically, several authors and their works stand out. Among pioneers of gender equality research in Serbia, one must mention Mršević, who in her scientific monograph sought to cover the topic of gender equality as comprehensively as possible, accentuating the importance of women's rights and their role in the fight against violence (Mršević 2011). Some authors have adopted a historical approach in their works, and advocated the idea that women's entrepreneurship must

constantly be aligned with the normative acts of international institutions (Avlijaš 2012; Avlijaš et al. 2012; Babović 2014; 2012, Babović et al. 2023; Dokmanović 2021; 2018, 2014; Đurić Kuzmanović 2010; Đurić Kuzmanović et al. 2016; 2015; Popović-Pantić 2020). This view was further highlighted during the COVID-19 pandemic (Srđić 2021; SeKons 2020; Mršević and Janković 2020). The neoliberal economy has led to a reduction in workers' rights, and overall economic and social rights, allowing precarious and flexible forms of work to emerge, along with and increased insecurity to social security in the labour market. On top of that, women have also been affected by lower incomes, discrimination, and the constant need to reconcile work and family life (Đurić Kuzmanović et al. 2020). Today, the reconciliation of paid work and family responsibilities implies a guarantee of a certain level of social security while respecting the equality dimension. It must also be consistent with competitiveness and the macroeconomic objective of employment growth (Dobrotić 2015). Ostojić and colleagues (2022) point out the possibility of observing gender inequality in the labour market with a focus on the current concept of promoting the green economy, and present a comparison of Serbia, Slovenia and Norway: "The latest trends related to the transition to a green economy also aim to promote the importance and necessity of mitigating *de facto* gender inequality through legal measures that stem from the principle of equal opportunities and procedures in employment and at work" (Ostojić et al. 2022, 251). Anđelković et al. (2019) referred to the extremely disadvantageous position held by women who do not engage in classical entrepreneurship, but work on digital platforms, further showing there is a pronounced gender gap in both digital and classical entrepreneurship. The potential of this new sector also depends on the national legislative framework, which remains insufficiently developed. Regarding the literature dealing with gender analysis of the legislation in Serbia that shapes entrepreneurial businesses, Kostić (2024, 13) highlights gender analysis of tax policies in Serbia and concludes that gender inequality can be seen in the social protection afforded to women entrepreneurs. That conclusion is supported by findings of an analysis by the Chamber of Commerce of Serbia (2022, 42–43) in 2022, which reveals the need to introduce tax breaks for women entrepreneurs. Addressing the gender aspect of digital entrepreneurship, Anđelković et al. (2019, 3) state that laws dealing with self-employment and entrepreneurship "either do not recognise the status of freelancers or, in the case of temporary employees, do not regulate it in a way that meets the needs of digital workers".

One may conclude based on the literature review that women entrepreneurs are successfully fighting to increase the application of innovations, prevent gender discrimination, raise living standards, boost the use of technological innovations (in turn lowering business costs), encourage the promotion of women's rights, the proper functioning of institutions, along with green growth and development. Still, the existing gender regime means women must overcome many more obstacles than men in the world of entrepreneurship, which prevents

them from reaching their associated full potential. These difficulties relate to access to social protection, the allocation of financial resources, raw materials, access to leadership positions and access to information technologies. One can also conclude that the tax system should be more flexible with regard to women entrepreneurs, especially since they are predominantly engaged in the running of small and local businesses, with relatively limited turnovers and inflows of funds.

METHODOLOGICAL APPROACH

The aim of the research was to assess the extent to which legislation in Serbia is gender-responsive, as in whether it addresses the unique challenges encountered by women when starting and growing a business. The main research question is: Does the normative framework contribute to developing a context that supports women's entrepreneurship?

As a criterion by which to determine the level of gender-responsiveness of the legislation, a five-level gender-responsive assessment scale developed by the World Health Organization (WHO 2025) was used. The WHO defines five levels of gender-responsiveness:

(1) Gender-unequal: Perpetuates gender inequality by reinforcing gender roles and gender stereotypes, privileges men over women and often leads to one sex enjoying more rights than the other.

(2) Gender-blind: Ignores gender norms, roles and relations, reinforces gender-based discrimination, and ignores differences in opportunities and resource allocation for women and men.

(3) Gender-sensitive: Recognises gender norms, roles and relations, identifies potential disparities, and promotes inclusivity, but does not address gender inequalities.

(4) Gender-specific: Considers gender norms, roles and relations, and how they affect access to and control over resources, recognises women's and men's specific needs, and targets a specific group of women or men to achieve certain policy or programme goals.

(5) Gender-transformative: Goes beyond the gender-specific level by addressing the causes of gender inequalities in a specific area or sector, includes ways to transform harmful gender norms, roles and relations, and aims to achieve gender equality in practice; it also includes strategies and norms to foster progressive transformative changes in power relations between women and men.

We used gender analysis as a method to assess the level of gender-responsiveness of the legislation. As part of the broad category of socioeconomic analysis, gender analysis is defined as "a study of differences in the conditions, needs, participation rates, access to resources and development, control of assets, decision-making powers, etc., between women and men in their assigned gender roles" (EIGE 2019, 3). Among others, the purpose of this method is "to identify and address gender inequalities by acknowledging differences between and

among women and men, based on the unequal distribution of resources, opportunities, constraints and power”, as well as “by ensuring that the different needs of women and men are clearly identified and addressed at all stages of the policy cycle” (EIGE 2019, 3).

Gender analysis of a given area or sector is important because it provides information about the different positions and roles held by women and men, and whether gender-specific measures are needed for gender equality to be achieved in practice (International Training Centre of the International Labour Organisation 2009, 5). Gender analysis can be applied to policy frameworks, legislation, programmes and projects.

As a first step in gender analysis of the targeted area, we considered the position of women in entrepreneurship in the Republic of Serbia with respect to their opportunities to access and control the resources they need to run their businesses, and to balance their family and work responsibilities. To that end, we collected relevant quantitative data disaggregated by sex, and qualitative information provided by publications and research articles. Descriptive statistics (the selection, presentation and interpretation of data and statistical sets related to women and men in this field) are also employed. The sources of data are the Statistical Office of the Republic of Serbia and the Serbian Chamber of Commerce, together with general research findings in this area. Analysis of the mentioned data allowed us to identify the gender aspects of entrepreneurship in Serbia, thus revealing differences, needs, obstacles and challenges encountered by women entrepreneurs in comparison to men entrepreneurs that legislators and policy-makers should focus on so as to promote gender equality.

The next step in the analysis was to determine the level of gender-responsiveness of the relevant regulation concerned with entrepreneurship. We assessed whether the laws address all of the issues affecting women entrepreneurs identified in the first step in the analysis. The assessment was guided by the following questions:

- Do the laws consider gender norms, roles and relations that shape the position of women and men in businesses?
- Do the laws address women’s specific needs and challenges to run businesses, including the specific needs and position of women belonging to vulnerable groups, such as women in rural areas?
- Do the laws contain affirmative measures aimed at eliminating the disadvantaged position of women in entrepreneurship?
- Do the laws address the causes of gender-based inequalities, such as gender stereotypes and gender roles in households?
- Do the laws include norms aimed at transforming gender relations and promoting gender equality in practice?

Conclusions are drawn based on the findings of this assessment, and followed by recommendations to make legislation in this area more gender-responsive.

THE STATUS OF WOMEN IN ENTREPRENEURSHIP IN SERBIA

The number of women entrepreneurs in Serbia is constantly growing, with the proportion of founders/directors of companies who are women showing a slight, albeit constant, increase since 2019: from 33.4% in 2019, 33.5% in 2020, to 33.7% in 2021 (Privredna komora Srbije 2022, 8). According to the same source, women own more than 50% of the capital in 18,209 companies in sectors such as services (13,772), industry (2,974), construction (1,047) and agriculture (416). It can be seen from this that women predominantly own companies and entrepreneurial activities in the services sector. There are 88,170 registered female entrepreneurs in Serbia, principally in the services sector (71,444), followed by the industry sector (12,448). A look at self-employment statistics by gender and occupation shows that in 2024 the largest numbers of self-employed women were found in the following professions: experts and artists, administrative employees, service and trade occupations, engineers, professional associates, and technicians. In the same year, among self-employed, 15.9% of women were reported as occupying positions as managers, officials and legislators, with the share of men holding such positions being 12.1% (Anketa o radnoj snazi 2024, 46). Women entrepreneurs start their own business by establishing an entrepreneurial business as a limited liability company. In the City of Belgrade, women own 8,809 companies, which is followed by the regions of Vojvodina (half that number), Šumadija, and Western Serbia. The smallest numbers of women-owned companies are found in Eastern and Southern Serbia. Companies owned by women entrepreneurs also employ the highest number of workers in the City of Belgrade (34,594 people), ahead of Vojvodina (20,039), Šumadija, and Western Serbia (14,795) and followed by Eastern and Southern Serbia (9,574) (Privredna komora Srbije 2022, 13). Women become entrepreneurs for various reasons, including the flexible working hours, the need to advance and obtain a superior financial status, personal and family factors, as well as professional ambitions and to work in the profession for which they were educated. Areas in the service sector (which is home to most women-owned companies) encompass: financial services and brokerage, consulting services, retail and wholesale, information technology, publishing, operational marketing and services, marketing and design, education, tourism and hospitality, construction services, engineering, architecture, hairdressing and beauty salons, medical services, and body care and maintenance.

Research shows that financial support, which is largely provided by the state, is extremely important because they rely in particular on savings or family loans when commencing their own business, and their structure of sources of funds is significantly less diversified than that observed for men (Mitrović et al. 2023, 606). However, a 2018 gender analysis of economic programmes and financial measures by the Development Agency of Serbia (NALED 2019a) and the Innovation Fund (NALED 2019b) revealed early innovation development and co-financing programmes were gender-blind, but did not assess these programmes'

impact on gender equality. The studied programmes and measures ignored the differences in the number of applications and number of grant beneficiaries between women- and men-owned enterprises. The outcome of the approach was a gap in access to finance for women and men and that men were able to obtain €7 million of financing more than women (NALED 2019a, 50). Parallel to this, self-employed businesses are excluded from many business subsidy programmes, which disqualifies some businesses that have an above-average share of women as owners.

Alongside difficulties with obtaining finance, the Gender Equality Strategy (2021–2030) describes how obstacles to women entering entrepreneurship include gender segregation in education, the double burden of domestic and professional responsibilities, and gender prejudices and stereotypes about women in business, while simultaneously no measures are in place to systematically remove those obstacles. Women from vulnerable social groups, such as women in rural and remote areas, women with young children, and Roma women, are especially at a disadvantage when it comes to entrepreneurship. A study on factors contributing to the “glass ceiling” effect for women in business (Faktor Plus 2022) showed that up to 78% of respondents believed women and men are not treated the same in the workplace, meaning the latter hold a much better position than the former. The biggest obstacles to pursuing a professional life were seen as family responsibilities (27%) and traditional attitudes concerning the role of women in professional life (24%).

Women spend substantially more time doing unpaid household work than men, which acts as a major constraint on their opportunities to enter the labour market or start a business. The widest gap is seen in the middle-aged population (30–64 years of age), where women spend more than double the time on unpaid activities than men do (4.5 hours vs. less than 2 hours) (Statistical Office of the Republic of Serbia 2025, 26). Further, more alarmingly, in cases of a marital or extramarital union where there are small children under 6 years of age, mothers spend almost triple the amount of time per day on childcare activities than fathers do (188.1 minutes vs. 73.7 minutes) (Statistical Office of the Republic of Serbia 2025, 52). Engaging in childcare features also feature among the central reasons for women not working or working less than full-time (93.1% women vs. 6.9% men) (Statistical Office of the Republic of Serbia 2024, 231).

As mentioned above, women in rural areas are particularly disadvantaged since they are vulnerable to intersectional discrimination, social exclusion, and poverty. Their socio-economic status is influenced by the fact the areas they live in are underdeveloped, together with barriers hindering their access to social benefits, healthcare services, and paid work. They face bigger hurdles with regard to starting and maintaining their own businesses compared to women living in urban areas due to the underdeveloped infrastructure and difficulties with accessing assets, markets, transportation, support programmes, and training on entrepreneurial and digital skills (Dokmanović 2021, 312). Female entrepreneurs

in these areas are often limited to activities that align more with their traditional patriarchal gender roles, such as supporting a family businesses run by their husband, father or another male family member (Oliver-Burgess et al. 2020, 43).

Despite gender-sensitive statistics being formally implemented by the first Law on Equality Between Sexes (2009)⁸, data on women in entrepreneurship remain incomplete. Even though the Statistical Office of the Republic of Serbia has done much in terms of introducing gender-sensitive statistics and gender indicators, reports on the economic performance of enterprises by size, entrepreneurial activity, and macroeconomic indicators (turnover, goods exports, goods imports, share capital etc.) do not always include data broken down by sex. One example is a publication on enterprises by size and entrepreneurs in Serbia for the period 2020–2022 (Republički zavod za statistiku, 2024), where such an omission makes it difficult to conduct gender analysis of entrepreneurship by specific type of activity or to formulate policies to remove obstacles to women launching an entrepreneurial initiative. For example, no data are provided about how many women leave entrepreneurial activities after becoming a mother due to the lack of paid maternity leave coupled with the heavy burden of household/childcare responsibilities.

This is especially true with respect to digital entrepreneurship. The fact Serbia has for several years ranked among world leaders in terms of the number of workers on global online platforms (World Bank 2024, 132) makes it safe to assume the number of women working in this sector is also growing, even though statistical data are not yet available. The first survey on digital workers in Serbia conducted by the Centre for Public Policy Research in 2018 made it clear the digital transformation of work has not done away with gender income inequalities; not only do women earn less in the online sphere, but they also dominate in sectors traditionally less well-paid and previously characterised as ‘female’ (e.g., writing and translation) (Anđelković et al. 2019, 7). Irrespective of work experience, men earn two to three times more than women on digital platforms. Gender differences are apparent in legal status: female digital workers are less likely to register as an entrepreneur with a fixed income than men (18% vs. 23%), while twice as many women than men have decided to operate without formally altering their legal status (53% vs. 25%) (Anđelković et al. 2019, 4). While the main reason that men formalise their status is to expand their business, women are not motivated by higher earnings, but by exercising their rights to social and health protection, i.e., to ensure a greater degree of security in the field of work (Anđelković et al. 2019, 5).

The above brief overview of the position held by women entrepreneurs in Serbia indicates that, notwithstanding that this activity has developed, gender differences persist in the sphere of contractual work, such as difficulties with accessing resources, entrepreneurial knowledge, and balancing work and private

⁸ “Official Gazette of the Republic of Serbia”, no. 104/2009

life. Once again, women in rural areas are even more strongly disadvantaged due to the prominence of (traditional) gender roles that add to exacerbate obstacles when starting a business.

GENDER ASPECTS OF THE NORMATIVE FRAMEWORK FOR THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP IN SERBIA

Definitions of “Entrepreneurship”

Entrepreneurship in Serbia is characterised by a tendency for the dynamic growth of regulations, strategies, and action plans that operationalise policies in this area. The conditions for the establishing, operation, and institutional circulation of entrepreneurs in Serbia are governed by several laws, including ones relating to small and medium-sized enterprises. The most important of these are the Law on Companies,⁹ the Law on the Registration Procedure in the Business Registers Agency¹⁰, and the Law on Accounting.¹¹

The Law on Companies regulates the legal status of companies and other forms of organised business entities, notably their founding, management, status changes, changes in legal form, dissolution, and other issues of importance for their personal position, yet also for the concept and legal position of entrepreneurs. One characteristic of this regulation is its excessive complexity and the frequent amendments, which means entrepreneurs must be constantly and sufficiently informed about them in order to continue operating and make correct decisions. Avlijaš et al. (2012, 11) note this situation largely affects women since they face difficulties accessing information, and generally have a weaker financial position than men that would allow them to hire external professional services to regulate the financial and legal aspects of their business.

The Law on Companies states that an “entrepreneur” is a “legally capable natural person who carries out an activity for the purpose of gaining profit and who has been registered as such pursuant to the registration act” (Article 83). According to this law, a person who engages in an activity of a free profession may be also considered an entrepreneur if so provided by a special regulation. An entrepreneur may perform “all activities not prohibited by law for which they meet the prescribed conditions, including old and artistic crafts, and handicraft activities” (Article 88.2). A self-employed person is also considered an entrepreneur under the Law on Employment and Insurance in the Case of Unemployment.¹² This law defines self-employment as “establishing a firm, a cooperative, a farm or

⁹ “Official Gazette of the Republic of Serbia”, nos. 36/2011, 99/2011, 83/2014 – other laws, 5/2015, 44/2018, 95/2018, 91/2019, 109/2021 and 19/2025

¹⁰ “Official Gazette of the Republic of Serbia”, nos. 99/2011, 83/2014, 44/2018 – other laws, 31/2019 and 105/2021

¹¹ “Official Gazette of the Republic of Serbia”, nos. 73/2019 and 44/2021

¹² “Official Gazette of the Republic of Serbia”, nos. 36/2009, 88/2010, 38/2015, 113/2017, 113/2017 – other law, and 49/2021

other type of entrepreneurship by an unemployed person or by an association of several unemployed persons, as well as establishing an agricultural company if the founder employs themselves in that company” (Article 51.2).

Pursuant to the Law on Social Entrepreneurship, an “entrepreneur” is a natural person registered to perform activities for the purpose of generating a profit who, according to their legal position, may meet the conditions prescribed by this law for acquiring the status of social entrepreneurship (Article 3(7)).¹³

When observed from a gender perspective, the above overview of definitions shows they are formulated in a gender-neutral way. Nonetheless, the International Organization for Standardization states that a clear definition of women’s entrepreneurship would help to enhancing this sector, and the ability to monitor its development, because differences can be found concerning what is a ‘women-owned business’ and what is a ‘women-led business’.¹⁴ UN Women has also called for a clear definition of women’s entrepreneurship in national legislation, adding that it should include minimum requirements with respect to ownership, control and independence: (1) at least 51% ownership by one or more women; (2) real management of business operations and long-term business decision-making by women; and (3) independence from non-women-owned firms (Keric 2017, 40–44).

Serbian legislation lacks appropriate definitions of ‘women’s entrepreneurship’, ‘women-owned business’ and ‘women-led business’. Here, the legislation is gender-blind. This makes it impossible to identify ownership proportions by sex in the Business Register Agency’s database. Any analysis of this field is limited from the outset because the available data only capture those who are registered entrepreneurs and (co)owners of companies who play a managerial role as women entrepreneurs, regardless of their share of ownership (Babović et al. 2023, 10). The picture of the position held by female entrepreneurs in the country is thus incomplete. Precise definitions of relevant terms would enable appropriate records and data collection in this field, namely, a precondition for efficient policy- and law-making, and monitoring of the results.

Regulation of Starting and Growing a Business

The provisions of the Law on Companies that govern the establishment, management and status of entrepreneurs are formulated in a gender-neutral way.

¹³ “Official Gazette of the Republic of Serbia”, no. 14/2022

¹⁴ A “woman-owned business” is a business owned by one or more women in a proportion of more than 50% of the capital, in which women exercise a managerial and controlling role, a woman is the legal representative and the person authorised to sign documents and financial accounts, and which operates independently of other non-women-owned businesses. A “woman-led business” is one in which at least 25% of the ownership is held by one or more women, in which management and control is exercised by one or more women, and at least one-third of members of the board of directors are women (if such a board is present), for which a woman is the legal representative and the person authorised to sign documents and financial accounts, and which operates independently of other businesses not owned or run by women (Babović et al. 2023, 10).

They do not address women's specific needs and challenges while running businesses, nor the particular challenges facing women from vulnerable groups, such as women living in rural areas. They also fail to formulate affirmative measures aimed at easing the position of women in entrepreneurship; thus, in this sense, the regulation is gender-blind.

These shortcomings are somewhat also seen in the Law on Social Entrepreneurship, although it does address some gender-related issues. "Social entrepreneurship" is defined as:

the performance of activities of general interest in order to create new and innovative opportunities for solving social problems, problems of individuals, or problems of socially vulnerable groups, and for preventing the emergence of and eliminating the consequences of social exclusion, strengthening social cohesion and solving other problems in local communities and society as a whole. (Article 3(2))

The law states that social entrepreneurship is a business operation where the profit generated is invested in the integration of socially vulnerable groups, rural development, education, and other areas of broader social interest. It is realised in particular via the production of goods and services, such as those in social, educational, health etc. spheres. These activities are aimed, among others, at "enabling the realisation of social, cultural, economic and labour inclusion of members of socially vulnerable groups, and the meeting of their other specific needs" (Article 7). It is therefore not "classical" entrepreneurship seeking to make a profit, but to invest and implement innovative solutions that benefit a local community or socially vulnerable group. This opportunity benefits women and women's associations engaged in such activities, and is in harmony with the Strategy for Gender Equality (2021–2030), which stresses the importance of creating opportunities for self-employment, cooperatives, and social entrepreneurs for women in rural areas and other members of socially vulnerable groups. Namely, it is expected that a social venture will especially attract women to engage in this type of activity. The sectoral structure of businesses by gender of entrepreneurs in Serbia reveals women are more strongly represented in businesses in healthcare, social work, and support services (Babović et al. 2023, 26). This is consistent with findings of a study by Huysentruyt (2014, 7), which demonstrated that women are more likely than men to run social ventures due to gender differences: women are generally more socially minded than men, and are more adverse to engaging in competitive environments and markets.

The law includes gender equality in its main provisions dealing with the principle of sustainable growth and development (Article 4.3), implying that social entrepreneurship is to be planned and implemented while taking account of the effects on gender equality, among other things. However, the subsequent by-law

on the criteria for entities in this field to obtain active support does not include affirmative measures to support female social entrepreneurs.¹⁵

On a positive note, the law obliges the government to adopt a Social Entrepreneurship Development Programme for a period of 5 years that meets “the requirements in terms of gender perspective, gender analysis and gender integration under the provisions of the Law governing gender equality” (Article 19.3). Still, to date no such programme has been adopted.

To sum up, the Law on Companies is gender-blind, while the Law on Social Entrepreneurship is gender-sensitive by taking account of the principle of gender equality in the implementation of social entrepreneurial activities.

Regulation of Taxation

Laws concerning the tax system are also crucial with regard to the promotion of women’s entrepreneurship. The tax system can at once strengthen and weaken gender equality because it produces different effects on women and men based on their individual or economic characteristics arising from gender differences in labour force participation, entrepreneurship, income levels, type and value of assets, savings, and other aspects. If these gender differences are left out of consideration, the tax system disproportionately favours men over women given that women generally work in lower-paid jobs, make less income, have less real estate, property, capital and own savings, and therefore have limited access to finance and credit lines. Without looking at the situation from a gender perspective, tax policy can perpetuate systemic gender prejudices and stereotypes, and accordingly will not lead to gender-fair outcomes (Kostić 2024, 6).

Research suggests there is an interrelationship between tax policy and gender equality, and that tax systems around the world contain inherent gender biases (Coelho et al. 2022). A 2022 OECD report presenting an overview of how the taxation systems of countries consider gender equality indicates that tax policy can contribute to government efforts to reduce gender equality and enhance women’s participation in entrepreneurship.

The tax system in Serbia is complex, which can discourage individuals from considering commencing their own business, even though it provides multiple tax benefits for employers and entrepreneurs. The taxing of entrepreneurial income is regulated by the Law on Value Added Tax¹⁶ and the Law on Corporate Income Tax.¹⁷ Under these laws, female and male entrepreneurs are taxed

¹⁵ By-Law on Prerequisites, Criteria and Procedure on Realisation of the Right to Budgetary Support for the Development of Social Entrepreneurship, “Official Gazette of the Republic of Serbia”, no. 18/2024

¹⁶ “Official Gazette of the Republic of Serbia”, nos. 84/2004, 86/2004 – amended, 61/2005, 61/2007, 93/2012, 108/2013, 6/2014, 68/2014 – other laws, 142/2014, 5/2015, 83/2015, 5/2016, 108/2016, 7/2017, 113/2017, 13/2018, 30/2018, 4/2019, 72/2019, 8/2020, 153/2020, 138/2022 and 94/2024

¹⁷ “Official Gazette of the Republic of Serbia”, nos. 25/2001, 80/2002, 80/2002 – other laws, 43/2003, 84/2004, 18/2010, 101/2011, 119/2012, 47/2013, 108/2013, 68/2014 – other laws, 142/2014,

according to the same rules. Entrepreneurs are subject to tax on income from business activities, dividends and interest, capital income tax, capital gains tax, capital gains tax etc. If a taxpayer earns a total annual income above the prescribed threshold, they are subject to an additional comprehensive annual personal income tax. The personal income tax system does not take the number of dependents a taxpayer has into account. Although unfair in principle regardless of a taxpayer's gender, this has a far more adverse impact on women, especially single parents, noting the majority of single parents (78%) are women (Kostić 2024, 9).

Tax benefits are regulated by the Law on Personal Income Tax¹⁸ and the Law on Contributions for Compulsory Social Insurance.¹⁹ The Law on Personal Income Tax gives tax benefits to entrepreneurs who employ a person registered at the National Employment Agency (Article 21c), or at least two unemployed persons (Article 21d), or a person with a disability (Article 21g). The Law on Contributions for Compulsory Social Insurance stipulates the right to have part of the contributions paid by the employer in cases of the employment of new persons reimbursed (Article 45v). Neither law provides specific benefits to stimulate or facilitate low-income women's engagement in entrepreneurship. A low income and lack of assets constitute direct obstacles for a person to start entrepreneurial activities.

In conclusion, while female and male entrepreneurs are taxed by the same rules, the tax system can have different impacts on them. The tax regulation does not consider gender differences related to their income status, and neglects the fact that a progressive, gender-sensitive income tax can increase the employment and entrepreneurial activities of low-income women. Hence, from a gender perspective, this regulation is gender-unequal.

Regulation of Maternity Leave

Female entrepreneurs do not at present have the same rights as women who work for an employer when it comes to the right to maternity leave.²⁰ The widest gap regarding health insurance rights arises from the method of calcu-

91/2015 – authentic interpretation, 112/2015, 113/2017, 95/2018, 86/2019, 153/2020, 118/2021 and 94/2024

¹⁸ "Official Gazette of the Republic of Serbia", nos. 24/2001, 80/2002 – other laws, 80/2002, 135/2004, 62/2006, 65/2006 – corrigendum, 31/2009, 44/2009, 18/2010, 50/2011, 91/2011 – CC, 93/2012, 114/2012 – CC, 47/2013, 48/2013 – corrigendum, 108/2013, 57/2014, 68/2014 – other laws, 112/2015, 113/2017, 95/2018, 86/2019, 153/2020, 44/2021, 118/2021, 138/2022, 92/2023, 94/2024, 19/2025

¹⁹ "Official Gazette of the Republic of Serbia", nos. 84/2004, 61/2005, 62/2006, 5/2009, 52/2011, 101/2011, 7/2012, 8/2013, 47/2013, 108/2013, 6/2014, 57/2014, 68/2014 – other laws, 5/2015, 112/2015, 5/2016, 7/2017, 113/2017, 7/2018, 95/2018, 4/2019, 86/2019, 5/2020, 153/2020, 6/2021, 44/2021, 118/2021, 10/2022, 138/2022, 6/2023, 92/2023, 6/2024, 94/2024 and 8/2025

²⁰ Article 5 of the Labour Law defines "employer" as "a national, i.e., foreign legal or natural person which employs, i.e. hires for work one or more persons", and "employee" as "a natural person employed by an employer". In the context of this article, the term "employed woman" should be understood as an employee; i.e., a woman who works for an employer.

lating compensation during maternity leave. The Law on Health Insurance²¹ guarantees the right of female entrepreneurs to take leave following illness or complications related to the maintenance of pregnancy (Article 72, item 3 and Article 73, item 3). However, as a rule, a female entrepreneur who takes this leave receives much less by way of remuneration than an employed woman. This is caused by the different formulas prescribed by the Law on Financial Support to Families²² for calculating the monthly compensation to be provided while on leave for each category of beneficiaries. Although it is provided that women who work for an employer will receive (at least) the minimum wage as compensation during maternity and childcare leave, this does not apply to women entrepreneurs. For them, the monthly base for compensation while taking maternity leave and childcare leave is calculated using a formula that means the amount can be below the minimum wage (Article 18, para. 8).

A woman entrepreneur who begins maternity leave finances the first month of the leave with her personal savings, and only after that period comes to an end is the maternity leave funded by the state. However, the exercise of this right is conditional on the temporary freezing of the business. If a woman entrepreneur decides to keep her entrepreneurial firm active, she must incur additional monthly costs, including the full amount of monthly taxes, health insurance, and contributions to pension funds at the same time as her compensation for maternity leave is cut in half. The amount of compensation paid by the state is calculated based on the health insurance contributions a female entrepreneur paid in the previous 12 months, which means in practice the compensation she receives may be lower than the minimum wage guaranteed to employed women.

A woman entrepreneur also possesses fewer rights than an employed woman regarding the period of maternity leave that is considered as work for the purpose of calculating pensions. While employed women have monthly contributions paid by their employer without interruption, this does not happen with women entrepreneurs taking maternity leave. The compensation paid to them is net compensation, and therefore the period of maternity leave is not included in their years of making pension contributions. Entrepreneur-mothers are thereby deprived of 1 year of work experience unless they decide to pay their own contributions relying on other sources.²³

The legislature has only recently eliminated one cause of the *de jure* disadvantageous position of women entrepreneurs. Amendments to the Law on

²¹ "Official Gazette of the Republic of Serbia", nos. 25/2019 and 92/2023

²² "Official Gazette of the Republic of Serbia", nos. 113/2017, 50/2018, 46/2021 – decision of the CC, 51/2021 – decision of the CC, 53/2021 – decision of the CC, 66/2021, 130/2021, 43/2023 – decision of the CC, 62/2023, 11/2024 – decision of the CC, and 79/2024

²³ In 2021, the association "Mame su zakon" ("Mums are the Law") and the association "Digital Community" launched an initiative to make the position of female entrepreneurs who decide to become mothers the same as that of employed women. The requested measures relate to the provision of the right to the full amount of compensation during maternity leave for entrepreneurs who temporarily opt to not de-register their activities (Digital Community and Mums are the Law 2021).

Financial Support to Families with Children adopted in 2023 allow female entrepreneurs to transfer the right of childcare leave to the child's father (Article 11, para. 1, item 1a); namely, a legal right already possessed by employed. This provision permits mother-entrepreneurs to keep their business active while on leave. In addition, they can receive corresponding allowances for the third child and each subsequent child for a period of 2 years. They are also given the right to transfer the childcare leave and associated compensation to the child's father after the child has reached the age of 3 months for the remaining period of up to 1 year of the child's life for the first and second child, or up to 2 years of age of the third child and each child thereafter (Article 16a).

Findings of this analysis reveal the legislation does not truly support pregnant female entrepreneurs and female entrepreneurs with small children. 'Mompreneurs' – mothers who are entrepreneurs, balancing the responsibilities of running a business and raising a family – do not enjoy the same rights as women who work for an employer. Legislation designed specifically with support for mompreneurs in mind would hence help significantly to boost women's entrepreneurship and encourage young women to start a business.

CONCLUSION

Even though the state acknowledges the significance of women's entrepreneurship as a potential stimulus for the country's economic development, women in Serbia continue to face many challenges while starting and growing a business. The main obstacles are linked to gender roles and gender differences that create difficulties for women in accessing resources and entrepreneurial knowledge, balancing professional and private responsibilities, among other things.

Gender analysis of the normative framework shows it is still not fully supportive of women's entrepreneurial activities. The legislation on the establishing, operating, and institutional circulation of entrepreneurs is gender-blind because it does not take account of the specific position and the challenges women encounter while running a business. Similarly, the regulation on social entrepreneurship does not promote women's entry to such activities, notwithstanding that it includes a principle of gender equality. The laws on taxation provide the same rules for female and male entrepreneurs, which disproportionately favours men over women since women entrepreneurs generally operate in low-income services and are further burdened by unpaid household work. Pregnant female entrepreneurs and 'mompreneurs' with small children have fewer rights concerning maternity leave than women who work for an employer.

In conclusion, the normative framework of entrepreneurship is gender-blind by ignoring the differences in opportunities and resource allocation for women and men. It accordingly does not contribute to developing an environment that supports women's entrepreneurship.

Such a goal could be accomplished by developing gender-transformative legislation. As an initial step, definitions of 'women's entrepreneurship',

‘women-owned business’ and ‘women-led business’ should be introduced. The regulation on companies should include supportive measures focused on the specific challenges faced by women, including young women and rural women, while starting and running a business. Similarly, engendering the tax system would help stimulate or facilitate women, notably low-income women, to engage in entrepreneurship and grow businesses. For them, it is very important to have full rights and benefits with respect to maternity leave and childcare. The gender-responsiveness of the legislation would also be increased by incorporating measures that actively support women entrepreneurs into relevant by-laws.

Constructive suggestions are made below that concern the national administration, but also public policy in countries outside of Serbia, in order to improve the legislative framework, record gender statistics, and harmonise with international acts, especially those of the EU and OECD. It is encouraging to see that in recent years policymakers have become more aware of the important need to encourage female entrepreneurship, which will hopefully lead to the elimination of discriminatory effects in laws. Nevertheless, as noted by Dobrotić (2022), the big question that remains unanswered is whether the weak fiscal capacities of Serbia and the Western Balkans will hinder further improvements in gender equality policy.

FUNDING

The article was written within the Research Programme for 2026 of the Institute of Social Sciences, which is supported by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia.

DATA AVAILABILITY

Dokmanović, Mirjana, Marijana Maksimović. 2026. “Normative Framework for the Development of Entrepreneurship in Serbia from a Gender Perspective.” *Social Science Data Archives*. <https://doi.org/10.17898/10121>

CONFLICT OF INTEREST

The authors declare no conflict of interest.

BIBLIOGRAPHY

- Acs, J. Zoltan, Elena Bardasi, Saul Estrin, and Jan Svejnar. 2011. “Introduction to Special Issue of Small Business Economics on Female Entrepreneurship in Developed and Developing Economies”. *Small Bus Econ* 37: 393–96. <https://doi.org/10.1007/s11187-011-9372-1>
- Agencija za privredne registre. 2024. “Učešće žena i muškaraca u privrednim subjektima.” 8 March. <https://www.apr.gov.rs/инфографике.4318.html?infol=160>
- Anđelković, Branka, Tanja Jakobi and Maja Kovač. 2019. *Rodna nit digitalnog preduzetništva: Smernice za ekonomsko osnaživanje žena u ekonomiji znanja*. Centar za istraživanje javnih politika.

- Andelković, Branka, Jelana Šapić and Milica Skočajić. 2019. *Gig ekonomija u Srbiji: ko su digitalni radnici i radnice iz Srbije i zašto rade na globalnim platformama?* Centar za istraživanje javnih politika.
- Anketa o radnoj snazi. 2024. *Republički zavod za statistiku*. <https://publikacije.stat.gov.rs/G2025/Pdf/G20255720.pdf>
- Autio, Erko, Satish Nambisan, Llewellyn D. W. Thomas, and Mike Wright. 2018. "Digital Affordances, Spatial Affordances, and the Genesis of Entrepreneurial Ecosystems". *Strategic Entrepreneurship Journal* 12 (1): 72–95. <https://doi.org/10.1002/sej.1266>
- Avlijaš, Sonja. 2012. "Rodna analiza odabranih državnih mera za podršku preduzetništvu u Srbiji". UNDP.
- Avlijaš, Sonja, Marija Babović, Marko Vladislavljević, and Sanja Popović-Pantić. 2012. *Najvažniji nalazi i preporuke iz Studije o preduzetništvu žena u Srbiji i rodne analize odabranih državnih mera za podršku preduzetništvu*. UN Women.
- Babović, Marija. 2012. *Polazna studija o preduzetništvu žena u Srbiji*. UN Women.
- Babović, Marija. 2014. *Položaj žena u biznis sektoru u Srbiji*. Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja.
- Babović, Marija, Marko Vladislavljević, Olivera Vuković, Milica Stević, Jovana Obradović, Tijana Veljković et al. 2023. *Women's Entrepreneurship in Serbia – 10 Years Later*. UN Women and SeCons.
- Begović, Ljiljana. 2025. "NSZ raspisala konkurs za samozapošljavanje – subvencije do 380.000 dinara". *Biznis.rs*, 27 February. <https://biznis.rs/preduzetnik/poslovanje/nasz-raspisala-konkurs-za-samozaposljavanje-subvencije-do-380-000-dinara/>
- Bi, Rui, Robert M. Davison, and Kosmas X. Smyrniotis. 2017. "E-business and Fast Growth SMEs". *Small Business Economics* 48 (3): 559–76. <https://doi.org/10.1007/s11187-016-9788-8>
- Ciochina, Iuliana. 2014. "Female Entrepreneurship in Local Development". *Management Strategies Journal* 26 (4): 571–79.
- Colovic, Ana and Oliver Lamotte. 2012. "Entrepreneurs seniors et innovation Une étude sur données individuelles". *Revue française de gestion* 227: 127–41. <https://doi.org/10.3166/RFG.227.127-141>
- Coelho, Maria, Aieshwarya Davis, Alexander Klemm, and Carolina Osorio Buitron. 2022. *Gendered Taxes: The Interaction of Tax Policy with Gender Equality*, IMF Working Paper.
- Digital Community. 2021. *Moms are the Law*. Inicijativa za prava žena koje obavljaju samostalnu delatnost. <https://www.digitalnazajednica.org/wp-content/uploads/2021/08/Inicijativa.docx.pdf>
- Dobrotić, Ivana. 2022. "Challenges to the Europeanisation of Work-care Policies in the Western Balkans". *Journal of International and Comparative Social Policy* 38 (2): 165–79. <https://doi.org/10.1017/ics.2022.7>
- Dobrotić, Ivana. 2015. "Politike usklađivanja obiteljskih obaveza i plaćenog rada i položaj roditelja na tržištu rada." *Revija za socijalnu politiku* 22 (3): 353–74. <https://doi.org/10.3935/rsp.v22i3.1258>
- Dokmanović, Mirjana. 2014. "Uspostavljanje podržavajućeg okruženja za žensko preduzetništvo u Srbiji pred pristupanjem u EU." In *Tehnologija, kultura i razvoj* 21, edited by Vlastimir Matejić. Udruženje Tehnologija i društvo i Institut Mihajlo Pupin.
- Dokmanović, Mirjana. 2018. "Rodna ravnopravnost u Srbiji: dostignuća, prepreke i perspektive." In *Ka evropskom društvu: ograničenja i perspektive*, edited by Lilijana Čičkarić and Aleksandar Bošković. Institut društvenih nauka.

- Dokmanović, Mirjana. 2021. "On Significance of Strengthening Strategic Framework of Rural Women's Entrepreneurship in Serbia". *ERAZ 2021 – Conference Proceedings: Knowledge Based Sustainable Development*. ERAZ conference collection, 309–18. Association of Economists and Managers of the Balkans.
- Durić, Dragana, Petar Veselinović i Jelena Maslovara Jovanović. 2024. "Značaj razvoja ženskog preduzetništva u Republici Srbiji." In *Book of Proceedings of the 3rd International Conference Advanced Technologies in Education and Industry*. Visoka tehnička škola strukovnih studija.
- Durić Kuzmanović, Tatjana. 2010. "Regulativa vs. stvarnost u Srbiji – Rodna ravnopravnost, ekonomija i država". *Temida*, 69–81.
- Durić Kuzmanović, Tatjana, Mirjana Dokmanović and Ana Pajvančić Cizelj. 2020. "Ekonomski položaj žena – rodne nejednakosti i jednake mogućnosti." In *Rodna ravnopravnost – od jednakih prava do jednakih mogućnosti*, edited by Tibor Varadi and Marijana Pajvančić. Odeljenje društvenih nauka, Odbor za proučavanje nacionalnih manjina i ljudskih prava.
- Durić Kuzmanović, Tatjana, Markov Slobodanka, Fischer Jelena, and Mandić Sonja. 2015. "Spouses in Household and Family Business – Who (Does) the Care and Who (Does) the Work". *De Gruyter Gender Studies* 1 (14).
- Durić Kuzmanović, Tatjana, Slobodanka Markov, Jelena Fišer and Sonja Mandić. 2016. "Rodna pristrasnost u upravljanju mikro i malim porodičnim firmama u Srbiji." In *Nasleđe, rod, građanski status*, edited by Daša Duhaček and D. Popović. Centar za studije roda i politike, Fakultet političkih nauka.
- Erjavec, Eva, and Tjaša Redek. 2023. "Impact of Digitalisation and Investments in Intangible Capital on the Non-Financial Performance of Firms in Slovenia". *Teorija in praksa* 60 (1): 109–35. <https://doi.org/10.51936/tip.60.1.109>
- Eurochambers Women's Network. 2025. Eurochambers Women Entrepreneurs Survey 2025 – Unveiling Insights from the Women Entrepreneurs. Accessed 14 December 2025. <https://www.eurochambres.eu/publication/eurochambres-women-entrepreneurs-survey-2025-unveiling-insights-from-the-women-entrepreneurs/>
- European Institute for Gender Equality (EIGE). 2019. *Gender Analysis*. https://eige.europa.eu/sites/default/files/mh0319271enn_002.pdf
- Faktor Plus. 2022. *Izveštaj istraživanja. Faktori koji doprinose efektu „stakleni plafon“ za žene u biznisu*. Rodena Pravnost. https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sites/default/files/2022-02/Istraživanje_o_faktorima_koji_doprinose_efektu_staklenog_plafona_za_žene_u_biznisu.pdf
- Flabbi, Luca, Mario Macis, Aandrea Moro, and Fabiano Schivardi. 2016. *Do Female Executives Make A Difference? The Impact of Female Leadership on Gender Gaps and Firm Performance*. Working Paper 22877. National Bureau of Economic Research.
- Huysentruyt, Marieke. 2014. "Women's Social Entrepreneurship and Innovation", *OECD Local Economic and Employment Development (LEED) Papers*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/5jxzkq2sr7d4-en>
- Keric, Chin. 2017. *The Power of Procurement: How To Source From Women-Owned Businesses Corporate – Guide to Gender-Responsive Procurement*. UN Women.
- Kostić, Svetislav. 2024. *Rodna analiza poreskih politika u Srbiji – izveštaj*. UN Women.
- International Training Centre of the International Labour Organisation. 2009. *Training module – Introduction to Gender Analysis and Gender-sensitive Indicators*. Gender Campus.

- Lamendour, Eve, and Paulette Robic. 2023. "Entrepreneuriat au féminin". *Revue Internationale PME*, 1–25. <https://doi.org/10.7202/1095584ar>
- Maksimović, Marijana, Ivan Nikolić, and Mirjana Dokmanović. 2025. "Women's Entrepreneurship in the Context of the Digital Ecosystem and Public Policies". *Economics of Enterprise* 73 (7/8): 349–59. <https://doi.org/10.5937/EKOPRE2508349M>
- Ministarstvo privrede Republike Srbije. 2021. *Javni poziv za dodelu bespovratnih sredstava u okviru Programa podrške ekonomskom razvoju manje razvijenih opština kroz razvoj porodičnog i ženskog preduzetništva na selu*, 16 October. <https://privreda.gov.rs/lat/usluge/javni-pozivi/javni-poziv-za-dodelu-bespovratnih-sredstava-u-okviru-programa-podrške-ekonomskom-razvoju-manje>
- Ministarstvo privrede Republike Srbije. 2024. *Programa podsticanja razvoja preduzetništva kroz finansijsku podršku za preduzetništvo žena i žena samohranih roditelja u 2024. godini*, 13 August. <https://privreda.gov.rs/lat/usluge/javni-pozivi/program-podsticanja-razvoja-preduzetnistva-kroz-finansijsku-podrsku-za-preduzetnistvo-zena-i-zena>
- Ministarstvo privrede Republike Srbije. 2021. *Žensko preduzetništvo u vrhu prioriteta Ministarstva privrede*. 5 March. <https://privreda.gov.rs/lat/aktuelno/vesti-i-saopstenja/zensko-preduzetnistvo-u-vrhu-prioriteta-ministarstva-privrede-video>
- Ministarstvo privrede Republike Srbije. 2025. *Program podsticaja razvoja preduzetništva kroz finansijsku podršku za žensko preduzetništvo u 2025. godini*. 26 November. <https://privreda.gov.rs/lat/usluge/javni-pozivi/program-podsticanja-razvoja-preduzetnistva-kroz-finansijsku-podrsku-za-zensko-preduzetnistvo-u-2025>
- Mitrović, Aleksandra, Jasmina Ognjanović, Marko Milašinović, Katarina Jović and Snežana Knežević. 2023. "Specifičnosti ženskog preduzetništva u Srbiji: izazovi, problemi i održivost". *Ecologica* 30 (112): 599–608.
- Mršević, Zorica. 2011. *Ka demokratskom društvu – rodna ravnopravnost*. Institut društvenih nauka.
- Mršević, Zorica and Svetlana Janković. 2020. "Žene preduzetnice Srbije u vreme pandemije virusa korona." *Izazovi održivog razvoja u Srbiji i Evropskoj uniji*, 46–63. Institut društvenih nauka.
- Nacionalna alijansa za lokalni ekonomski razvoj (NALED). 2019a. *Pregled programa i mera Razvojne agencije Srbije i analiza uticaja na rodnu ravnopravnost*. NALED and UN Women. https://eca.unwomen.org/sites/default/files/Field%20Office%20ECA/Attachments/Publications/2019/09/Reviewing%20Development%20Agency%20of%20Serbia%20data%20%20_S.pdf
- Nacionalna alijansa za lokalni ekonomski razvoj (NALED). 2019b. *Rodna analiza programa, rezultata i uticaja Fonda za inovacionu delatnost sa preporukama zasnovanim na identifikovanim rodним jazovima*. NALED and UN Women. https://naled.rs/htdocs/Files/05156/Rodna_analiza_Programi_Fonda_za_inovacionu_delatnost.pdf
- OECD. 2018. *OECD Toolkit for Mainstreaming and Implementing Gender Equality*. OECD.
- OECD. 2021. *Entrepreneurship Policies Through a Gender Lens, OECD Studies on SMEs and Entrepreneurship*. OECD. <https://doi.org/10.1787/71c8f9c9-en>
- OECD. 2022. *Tax Policy and Gender Equality: A Stocktake of Country Approaches*. OECD. <https://doi.org/10.1787/b8177aea-en>
- OECD/European Commission. 2023. *The Missing Entrepreneurs 2023: Policies for Inclusive Entrepreneurship and Self-Employment*. OECD. <https://doi.org/10.1787/230efc78-en>

▪ Normative Framework for the Development of Entrepreneurship in Serbia...

- Oliver-Burgess, Angela, Marija Babović, Ana Popovicki, and Dina Scippa. 2020. *USAID/Serbia Gender Analysis Report*. Banyan Global.
- Ostojić, Ivana, Marijana Maksimović, and Sanja Stojković-Zlatanović. 2022. "Nejednakost i neravnopravnost žena na tržištu rada u kontekstu zelene ekonomije." *TEMIDA – časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu* 25 (3): 251–81.
- Popović-Pantić, Sanja. 2020. *Dve decenije ženskog preduzetništva u Srbiji*. Institut Mihajlo Pupin.
- Popović-Pantić, Sanja. 2012. *Žensko preduzetništvo kroz samozapošljavanje u Srbiji tokom tranzicije: uporedna analiza i empirijsko istraživanje*. Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet.
- Privredna komora Srbije. 2020. "Razvoj digitalnog preduzetništva u ruralnim područjima." 27 August. Privredna komora Srbije. <https://pks.rs/vesti/razvoj-digitalnog-preduzetnistva-u-ruralnim-podrucjima-3098>
- Privredna komora Srbije. 2022. "Sektor ženskog preduzetništva u Srbiji: Analiza." Privredna komora Srbije, GLZ.
- Public Policy Secretariat of the Republic of Serbia. n.d. *Gender Equality Impact Test* <https://rsjp.gov.rs/sr/alati-za-sprovođenje-analize-efekata/>
- Rajić Čalić, Jovana. 2019. "Žensko preduzetništvo u Srbiji." *Pravo i privreda* 10 (12): 146–56.
- Republički zavod za statistiku. 2024. *Preduzeća po veličini i preduzetnici u Republici Srbiji, 2020–2022*. Republički zavod za statistiku.
- Republic of Serbia. 2021. *Gender Equality Law*. Official Gazette of the Republic of Serbia 52/2021.
- Republic of Serbia. 2021. *Gender Equality Strategy for the Period 2021–2030*. Official Gazette of the Republic of Serbia 103/2021.
- Republic of Serbia. 2016. *Gender Equality Strategy for the Period 2016–2020*. Official Gazette of the Republic of Serbia 4/2016.
- Republic of Serbia. 2024. *By-Law on Prerequisites, Criteria and Procedure on Realization of the Right on Budgetary Support for Development of Social Entrepreneurship*. Official Gazette of the Republic of Serbia, 18/2024.
- Republic of Serbia. 2023. *By-Law on the Establishment of a Program to Encourage the Development of Entrepreneurship through Financial Support for Women's Entrepreneurship*. Official Gazette of the Republic of Serbia. 65/2023
- Republic of Serbia. 2005. Labour Law. Official Gazette of the Republic of Serbia 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017, 113/2017, 95/2018 (authentic interpretation).
- Republic of Serbia. 2019. *Law on Accounting*. Official Gazette of the Republic of Serbia 73/2019, 44/2021.
- Republic of Serbia. 2011. *Law on Companies*. Official Gazette of the Republic of Serbia 36/2011, 99/2011, 83/2014 (other laws), 5/2015, 44/2018, 95/2018, 91/2019, 109/2021, 19/2025.
- Republic of Serbia. 2004. *Law on Contributions for Compulsory Social Insurance*. Official Gazette of the Republic of Serbia 84/2004, 61/2005, 62/2006, 5/2009, 52/2011, 101/2011, 7/2012, 8/2013, 47/2013, 108/2013, 6/2014, 57/2014, 68/2014 (other laws), 5/2015, 112/2015, 5/2016, 7/2017, 113/2017, 7/2018, 95/2018, 4/2019, 86/2019, 5/2020, 153/2020, 6/2021, 44/2021, 118/2021, 10/2022, 138/2022, 6/2023, 92/2023, 6/2024, 94/2024, 8/2025.
- Republic of Serbia. 2001. *Law on Corporate Income Tax*. Official Gazette of the Republic of Serbia 25/2001, 80/2002 (other laws), 43/2003, 84/2004, 18/2010, 101/2011, 119/2012,

- 47/2013, 108/2013, 68/2014 (other laws), 142/2014, 91/2015 (authentic interpretation), 112/2015, 113/2017, 95/2018, 86/2019, 153/2020, 118/2021, 94/2024.
- Republic of Serbia. 2009. *Law on Employment and Insurance in the Case of Unemployment*. Official Gazette of the Republic of Serbia 36/2009, 88/2010, 38/2015, 113/2017 (other law), 49/2021.
- Republic of Serbia. 2009. *Law on Equality Between Sexes*. Official Gazette of the Republic of Serbia 104/2009.
- Republic of Serbia. 2017. *Law on Financial Support to Families*. Official Gazette of the Republic of Serbia 113/2017, 50/2018, 46/2021 (CC decision), 51/2021 (CC decision), 53/2021 (CC decision), 66/2021, 130/2021, 43/2023 (CC decision), 62/2023, 11/2024 (CC decision), 79/2024.
- Republic of Serbia. 2019. *Law on Health Insurance*. Official Gazette of the Republic of Serbia 25/2019, 92/2023.
- Republic of Serbia. 2001. *Law on Personal Income Tax*. Official Gazette of the Republic of Serbia 24/2001, 80/2002 (other laws), 80/2002, 135/2004, 62/2006, 65/2006 (corrigendum), 31/2009, 44/2009, 18/2010, 50/2011, 91/2011 (CC), 93/2012, 114/2012 (CC), 47/2013, 48/2013 (corrigendum), 108/2013, 57/2014, 68/2014 (other laws), 112/2015, 113/2017, 95/2018, 86/2019, 153/2020, 44/2021, 118/2021, 138/2022, 92/2023, 94/2024, 19/2025.
- Republic of Serbia. 2022. *Law on Social Entrepreneurship*. Official Gazette of the Republic of Serbia 14/2022.
- Republic of Serbia. 2011. *Law on the Procedure of Registration in the Business Registers Agency*. Official Gazette of the Republic of Serbia 99/2011, 83/2014 (other laws), 44/2018 (other laws), 31/2019, 105/2021.
- Republic of Serbia. 2004. *Law on Value Added Tax*. Official Gazette of the Republic of Serbia 84/2004, 86/2004 (amended), 61/2005, 61/2007, 93/2012, 108/2013, 6/2014, 68/2014 (other laws), 142/2014, 5/2015, 83/2015, 5/2016, 108/2016, 7/2017, 113/2017, 13/2018, 30/2018, 4/2019, 72/2019, 8/2020, 153/2020, 138/2022, 94/2024.
- Republic of Serbia. 2009. *National Strategy for the Improvement of the Position of Women and the Promotion of Gender Equality for the Period 2009–2015*. Official Gazette of the Republic of Serbia 15/2009.
- Republic of Serbia. 2015. *Strategy to Support the Development of Small and Medium-sized Enterprises, Entrepreneurship and Competitiveness for the Period 2015–2020*. Official Gazette of the Republic of Serbia 35/2015.
- Republic of Serbia. 2023. *Strategy to Support the Development of Small and Medium-sized Enterprises, Entrepreneurship and Competitiveness for the Period 2023–2027*. Official Gazette of the Republic of Serbia 97/2023.
- Sharma, Sonal. 2018. "Dimensions of Women Entrepreneurship: Developments & Obstructions". *Economic Affairs* 63 (2): 337–46. <https://doi.org/10.30954/0424-2513.2.2018.7>
- SeConS. 2020. *Uticaj COVID-19 pandemije i mera za njeno sprečavanje na preduzetnice u Srbiji*. UN Women.
- Srdić, Marija. 2021. "Podrška preduzeticama tokom pandemije COVID-19." OEBS Misija u Srbiji.
- Statistical Office of the Republic of Serbia. 2025. *Time Use in the Republic of Serbia, 2021/2022*. Statistical Office of the Republic of Serbia.
- Statistical Office of the Republic of Serbia. 2024. *Women and Men in the Republic of Serbia*. Statistical Office of the Republic of Serbia.

- Theunissen, Pomme, Julia M. Kensbock, Jens Schüler, Matthias Baum and Ruud Gerards. 2025. "What Makes Mothers Decide (Not) to Become Entrepreneurs? Unpacking the Role of Time and Money in Parental Leave Policies". *Journal of Management Studies*. <https://doi.org/10.1111/joms.13215>
- Uršič, Anja. 2022. "Employment In Social Enterprises Within The Typology of Employment Models For People With Disabilities". *Teorija in praksa* 59 (3): 745–65.
- World Bank. 2024. *Digital Progress and Trends Report 2023*. World Bank. <https://doi.org/10.1596/978-1-4648-2049-6>
- World Health Organisation (WHO) Gender Equality Unit. 2025. *Introduction to Gender Responsive Assessment and Gender Levels*. <https://genderhealthdata.org/resource/introduction-to-gender-responsive-assessment-and-gender-levels/>

NORMATIVNI OKVIR ZA RAZVOJ PODJETNIŠTVA V SRBIJI Z VIDIKA SPOLA

Povzetek. *Kljub prizadevanjem Republike Srbije za spodbujanje ženskega podjetništva ostajajo med spoloma razlike, vključno z razlikami v dohodkih, dostopnostjo do virov in podjetniškega znanja ter usklajevanjem poklicnih in zasebnih obveznosti. Namen članka je ugotoviti, v kolikšni meri nacionalna zakonodaja upošteva vidik spola, in sicer ali upošteva edinstvene izzive, s katerimi se ženske srečujejo pri ustanavljanju in razvoju podjetja. Glavna metoda te ocene je analiza spola, ugotovitve pa kažejo, da zakonodaja še vedno ne podpira v celoti podjetniških dejavnosti žensk. Omenjeni cilj bi dosegli z uvedbo zakonodaje, ki jasno opredeli spol ("žensko podjetništvo", "podjetje v lasti žensk" in "podjetje, ki ga vodijo ženske"), upošteva obdavčitev in regulacijo podjetij ter uvaja ukrepe, ki podpirajo ženske pri ustanavljanju in razvoju podjetja.*

Ključni pojmi: *analiza spola, porodniški dopust, žensko podjetništvo, socialna zaščita, socialno podjetništvo.*

Tihana ĐUMIĆ, Božidar VELJKOVIĆ*

FRIENDSHIPS AND LIFE SATISFACTION AMONG ADULTS WITH HERMIT-LIKE PERSONALITY TRAITS: A PSYCHOSOCIAL PERSPECTIVE**

Abstract. *The article explores the relationship between friendships and life satisfaction among adults who have pronounced hermit-like personality traits. Data from 190 participants were analysed, among whom 24 met the criteria for a hermit-like profile. The results show the number of friends (both offline and online) was not a significant predictor of life satisfaction. Instead, participants' well-being was associated with reflective self-regulation and selective social connectedness. Demographic variables, including age, education, occupation, and marital status, proved not to be significant predictors. The findings reveal that life satisfaction in individuals with hermit-like characteristics stems from a balance between introspective solitude and authentic relationships more than the breadth of their social networks.*

Keywords: *hermit-like personality traits, introspective solitude, selective social connectedness, offline and online friendships, life satisfaction, psychosocial well-being.*

INTRODUCTION

The Triple Theoretical Framework and Its Psychosocial Significance

The presented research focuses on examining how friendships relate to overall life satisfaction among individuals characterised as possessing hermit-like personality features, with close attention to the way psychological dispositions (introspective solitude and selective sociality) inform their sense of connectedness and personal well-being. As a voluntary, reciprocal, and emotionally

* Tihana Đumić, mag. psych., PhD student, Alma Mater Europaea University – ECM, Maribor, Opća bolnica Varaždin, tihana2d@gmail.com; Božidar Veljković, PhD, Alma Mater Europaea University, ECM, Maribor.

** Research article.
DOI: 10.51936/tip.63.1.33

significant relationship, friendship has been shown to be a key predictor of life satisfaction and subjective well-being (Demir et al. 2013; Helliwell and Huang 2013). However, understanding remains limited of how these patterns emerge among individuals who are inclined to introspection and voluntary solitude, particularly those exhibiting more pronounced hermit-like traits, which serves as the theoretical and empirical foundation for this study (Baumeister and Leary 1995; Ryan and Deci 2000; Burger 1995; Coplan and Bowker 2014, 3–13; Demir 2015, 117–21). Previous findings confirm that individual differences in motivational needs and emotional regulation determine the way friendships are formed and maintained, along with the level of satisfaction they provide (Ryan and Deci 2000; Gross and John 2003; Demir 2015, 122–26). Yet, less is known about how these patterns manifest in individuals inclined to introspection and voluntary solitude, as in, those who possess more pronounced hermit-like traits, which represents the theoretical and empirical starting point of this study. Such individuals structure their social environments selectively, not due to social withdrawal, but to preserve their emotional balance and inner clarity (Burger 1995; Long and Averill 2003; Coplan and Bowker 2014).

Accordingly, in the following section focus is given to three interrelated concepts: friendship in both offline and online contexts as a predictor of life satisfaction, life satisfaction as an outcome, and hermit-like traits as an intrapersonal regulator of these relationships (Eid and Larsen 2008, 57–59; Demir 2015, 134–35; Demir and Özdemir 2010). The described integration is viewed through a psychosocial lens which relates interpersonal dynamics to intrapersonal factors, including the need for autonomy and solitude, thereby clarifying why individuals have varying experiences when it comes to life satisfaction.

Friendships in Offline and Online Contexts as Social and Emotional Resources

Friendship is a voluntary and, above all, reciprocal relationship that provides emotional support, a sense of belonging, and a consistent sense of identity throughout the lifespan (Eid and Larsen 2008, 57–60; Demir 2015, 1–9; Hartup and Stevens 1997). The quality of such relationships contributes more strongly to subjective well-being than the frequency of contact or size of one's social network (Diener and Seligman 2002; Demir and Özdemir 2010; Helliwell and Huang 2013; Van der Horst and Coffé 2012; Demir 2015, 120–24). This finding is reinforced by research showing that emotional intimacy, rather than the structural aspects of social networks, most effectively predicts psychological resilience and life satisfaction (Chopik 2017; Demir and Davidson 2013; Pezirkianidis et al. 2023).

Friendship quality is widely acknowledged to be essential throughout life. In adolescence, such relationships support the development of individuals' identity and emotional well-being (Berndt 2002; La Greca and Harrison 2005; Hodges et al. 1999; Van Harmelen et al. 2017; Miething et al. 2016). In adulthood, the

quality of interactions outweighs their quantity with regard to predicting life satisfaction (Demir and Özdemir 2010; Helliwell and Huang 2013; Kaufman et al. 2022; Powdthavee 2008), whereas in late adulthood friendships serve as a protective factor against loneliness and the decline of emotional well-being (Carstensen 2006; Rowe and Kahn 1997; Chappell and Badger 1989; Van der Horst and Coffé 2012; Wood and Robertson 1978; Adams 1986; Adams 1988; Ishii-Kuntz 1990; Şener et al. 2008).

Recent studies indicate that while the digital context is changing the way friendships are expressed, it has not altered their fundamental functions. Online interactions can help to maintain one's connections and expand social capital, but cannot substitute for the emotional depth and intimacy of close relationships (Bond et al. 2012; Ellison et al. 2007; Amichai-Hamburger et al. 2013; Ishii 2017; Lönnqvist and Deters 2016; Demir 2015, 118–19). It can therefore be inferred that virtual friendships serve to complement, rather than replace, offline relationships, while the experience of meaning and belonging remains strongly linked to authentic, face-to-face human interaction (Helliwell and Huang 2013; Demir 2015, 120–24; Helliwell and Putnam 2004; Đumić and Veljković 2024). This is further supported by evidence showing that digital connectedness is most beneficial when it reinforces real-life relationships, whereas predominantly online networking without emotional closeness might actually reduce life satisfaction (Verduyn et al. 2020; Ellison et al. 2014). In addition, Ryff and Singer (2002, 541–54) conceptualised relationship quality as a foundation for psychological and physiological well-being, while a lack of social support is a risk factor for emotional and bodily dysfunctions. This suggests that genuine, emotionally intimate friendships continue to be a key source of stability, psychological resilience, and overall life satisfaction amid contemporary social transformations.

Life Satisfaction and Subjective Well-being as Core Relational Outcomes

Life satisfaction can be described as a cognitive evaluation of one's own life which, together with affective balance, constitutes subjective well-being – a broader construct that encompasses life satisfaction, the frequency of positive emotions, and low levels of negative affect (Diener and Seligman 2002; Diener 2013; Diener et al. 2002, 63–73; Proctor 2014, 6437–41). Subjective well-being includes not simply hedonic aspects, referring to pleasure and enjoyment, but also eudaimonic dimensions, which involve a sense of meaning, personal growth, and self-realisation (Deci and Ryan 2001). Self-Determination Theory states that there are three basic psychological needs – autonomy, competence and relatedness – which form the foundation of psychological health and life satisfaction (Deci and Ryan 2002). It is thus clear that subjective well-being is not an isolated intrapsychic phenomenon, but is largely shaped by the relationships one has with others. High-quality interpersonal relationships add to self-esteem, psychological resilience, and vital optimism (Helliwell and Putnam 2004; Demir

et al. 2013), whereas their absence may lead to feelings of social deprivation (Baumeister and Leary 1995). The classical framework of loneliness (Weiss 1973, 17–39) differentiates emotional from social forms of loneliness, stressing that an individual can experience solitude without necessarily feeling lonely – an observation of considerable salience while interpreting hermit-like dispositions. Empirical evidence consistently demonstrates that the quality of social relationships, not their quantity, is the most powerful predictor of subjective well-being and overall life satisfaction (Hawkley and Cacioppo 2010). Individuals who maintain deep, emotionally fulfilling and stable relationships, regardless of their number, tend to exhibit higher levels of happiness and psychological adjustment (Diener and Seligman 2002; Pezirkianidis et al. 2023; Langheit and Poulin 2024). Genuine and dependable relationships have thus been shown to help safeguard psychological equilibrium, a particularly significant factor for individuals who prefer selective, albeit deeply meaningful social ties. Conversely, longitudinal research reveals that dimensions of social trust and perceived support play a crucial role in sustaining life satisfaction over time. When individuals feel a strong sense of trust, safety, and emotional support in their relationships, their subjective well-being tends to remain consistent, even amid life changes and stressful circumstances (Zhang 2020; Mao et al. 2024; Tay and Diener 2011). Within this framework, friendships may be viewed as a vital source of social stability and psychological resilience. They add to life satisfaction by offering emotional and practical support, reaffirming a sense of safety during stressful times, nurturing belonging, and sustaining inner balance (Phillipson 1997; Hartup and Stevens 1999; Şener et al. 2008; Powdthavee 2008). Qualitative aspects of friendship (its closeness, trust stability) have been proven to be crucial determinants of life satisfaction, independent of the breadth of an individual's social network (Helliwell and Huang 2013; Van der Horst and Coffé 2012; Ishii-Kuntz 1990; Kang 2023). Such evidence underscores that subjective well-being arises from the quality of emotional bonds rather than their quantity, which becomes especially meaningful for understanding individuals who structure their social interactions selectively, emphasising authenticity and emotional depth.

Hermit-like Traits: Introspective Solitude, Selective Sociality, and Emotional Regulation

Although high-quality social relationships are among the strongest predictors of subjective well-being, for some individuals a sense of fulfilment, meaning, and inner balance is cultivated while they are alone. In this context, they find ways to restore their psychological energy, integrate experiences, and achieve affective clarity (Burger 1995; Long and Averill 2003; Nguyen et al. 2018; Nguyen et al. 2022). Their approach to social relationships is marked by selectivity and the deliberate management of emotional energy and engagement, prioritising authentic and stable connections over superficial ones that might disturb their inner peace (Coplan and Bowker 2014, 3–22; Carstensen 2006; Demir et al. 2013;

Helliwell and Huang 2013; Bandura 1997; Snyder et al. 2002, 257–76), rather than reflecting deficient social skills (Burger 1995), and this pattern is linked to higher life satisfaction (Carstensen 2006; Demir et al. 2013; Helliwell and Huang 2013).

In this sense, hermit-like traits do not represent social withdrawal but an alternative way of accomplishing psychological well-being that combines introspective solitude and a sense of peace with emotional self-regulation and autonomy (Nguyen et al. 2018), along with a preference for environments that facilitate autonomy and a focus on one's inner processes. From this perspective, self-chosen solitude corresponds with core psychological needs for autonomy, perceived competence, and connectedness, which can be fulfilled not through the physical presence of others but when there is a sense of internal coherence and emotional stability, elements that according to Self-Determination Theory promote psychological well-being and maintain inner equilibrium (Deci and Ryan 2002, 261–78). In the framework of affective self-regulation, the role of solitude is particularly emphasised when it is chosen and time-limited, serving as a space for mental restoration, cognitive consolidation, and emotional 'clearing' following intense social interactions. Empirical evidence indicates that spending time alone can reduce affective overload and facilitate emotion regulation, with the positive effect most evident among individuals who experience solitude as an active self-regulation strategy (Nguyen et al. 2018). Similarly, research on voluntary solitude highlights benefits for creativity, insight, authenticity, and the experience of personal identity, especially when the individual maintains a clear sense of purpose and control over their time (Long and Averill 2003; Diener and Seligman 2002; Nguyen et al. 2018; Proctor 2014).

The digital environment offers individuals who possess hermit-like traits additional mechanisms for regulating the frequency and intensity of their social interactions. Selective use of online channels enables social connections to be maintained while preserving psychological distance and autonomy. However, findings consistently demonstrate that lasting well-being still primarily relies on the quality of relationships formed through genuine, face-to-face contact (Đumić and Veljković 2024), whereas digital communication is mostly used instrumentally, to sustain and organise relationships that already carry emotional significance (Lönqvist and Deters 2016; Ellison et al. 2007; Bond et al. 2012; Amichai-Hamburger and Vinitzky 2010).

When viewed via the lens of the Big Five personality model, a hermit-like profile reveals a pattern chiefly marked by lower levels of extraversion, indicating a preference for calm environments and a smaller need for frequent social stimulation (McCrae and Costa 1999). In addition, individuals with this profile often exhibit greater openness to experience, marked by introspection, intellectual curiosity and an inclination for abstract thinking, qualities that foster an intrinsic motivation for solitude and self-reflection (Nguyen et al. 2018). Among some individuals, moderate to high conscientiousness contributes to better time management and the preservation of personal boundaries (Bandura 1997, 10–21).

While emotional stability varies, it tends to be higher when one chooses to be alone and basic psychological needs are fulfilled (Deci and Ryan 2002, 3–33).

Nevertheless, it is essential to distinguish hermit-like characteristics from social anxiety or involuntary isolation since the preference for solitude arises from an intrinsic motivation for self-regulation and genuine connection rather than from social insecurity or avoidance of interpersonal contact (Burger 1995; Coplan and Bowker 2014, 3–22; Carstensen 2006).

In this study, hermit-like traits are employed as a construct to identify participants with a pronounced preference for solitude and selective sociality, thereby enabling an examination of the relationship between forms of friendship and life satisfaction within this specific group.

Integration of Constructs – a Psychosocial Perspective

Building on the outlined theoretical frameworks, it becomes clear that the interplay between personality, social context, and subjective well-being may be seen as a dynamic system where intrapersonal and interpersonal processes are closely interconnected. From this standpoint, the psychosocial perspective offers a framework for investigating how individual dispositions such as hermit-like characteristics influence both the experience and organisation of friendships, as well as their connection to overall life satisfaction. Within this framework, friendship is viewed not merely as an external social resource but in addition as an intrinsic regulator of emotional stability and identity coherence (Demir 2015, 1–9; Helliwell and Huang 2013; Coplan and Bowker 2014, 3–22). In other words, these processes are integrated within the given perspective, in turn revealing that the needs for autonomy, competence, and relatedness (see Deci and Ryan 2002) are inseparably linked to the way individuals construct and experience their social relationships. For those with more pronounced hermit-like traits, psychological well-being is not derived from a broad social network but from selective yet emotionally meaningful connections that allow for the simultaneous preservation of autonomy and a sense of belonging (Carstensen 2006; Demir et al. 2013; Helliwell and Putnam 2004). Ultimately, the integration of these constructs suggests that life satisfaction results from a balanced relationship between internal psychological structure and social connectedness. In this sense, solitude and friendship are not seen as opposites but as mutually reinforcing mechanisms that collectively strengthen psychological resilience and promote subjective well-being (Long and Averill 2003; Kaufman et al. 2022; Alsarrani et al. 2022). Such an interpretation reinforces the idea that, within the contemporary social context, achieving a balanced integration of introspective solitude and meaningful friendships is a core aspect of psychosocial adaptation and a foundation for lasting life satisfaction.

METHOD

Research Design

The research was conducted between 20 November 2024 and 30 April 2025, involving a total of 190 participants. The study utilised a quantitative research design and collected data through a Google Docs questionnaire focused on the relationship between friendships and life satisfaction in individuals who have pronounced hermit-like characteristics. For this purpose, the Pearson-Marr Archetype Indicator (PMAI; Pearson and Marr 2007a) was adopted to identify dominant archetypal personality patterns. The PMAI consists of 12 archetypal scales comprising 72 statements, with each rated on a five-point Likert scale ranging from 1 (“strongly disagree”) to 5 (“strongly agree”), measuring the extent to which participants relate to descriptions representing various archetypal personality patterns (McPeck 2008; Pearson and Marr 2007a). According to validation studies, the PMAI demonstrates satisfactory reliability, with average test-retest coefficients of around 0.72 and internal consistency values (Cronbach’s α) averaging approximately 0.68 (McPeck 2008; Blandin et al. 2021). In this study, reliability analysis indicated the combined scale of archetypes (Sage, Seeker, Orphan, Creator) linked to the hermit-like pattern demonstrated high internal consistency ($\alpha = 0.81$), suggesting that the items reliably assess a common latent dimension of introspective solitude and selective social engagement.

Operationalisation of Hermit-Like Trait Criteria

Since the hermit-like profile is not predefined in the PMAI instrument, it was operationalised in this study using a secondary approach based on the theoretical overlap between archetypal patterns from the Pearson-Marr Indicator (PMAI) and personality traits from the Big Five model (McCrae and Costa 1999). The PMAI assesses 12 archetypes, yet only certain archetypes are conceptually linked to characteristics like introversion, introspectiveness and self-regulation, corresponding to a configuration of lower extraversion, greater openness to experience, and low to moderate conscientiousness within the Five-Factor framework. Based on theoretical analysis of archetype profiles (Pearson and Marr 2007a; Blandin et al. 2021), hermit-like dispositions were defined as elevated scores for the Sage, Seeker, Orphan and Creator archetypes along with lower scores for the Lover, Jester and Ruler archetypes. The described pattern reflects high introspectiveness, reflectiveness and autonomy, indicating a preference for meaningful, yet selective social interactions. Conceptually, it aligns with lower extraversion, greater openness to experience, and moderate conscientiousness in the Big Five framework (McCrae and Costa 1999).

The selection criteria for the hermit-like profile were established such that participants were included in the group if they scored in the top 40% of the range (≥ 60 th percentile) for the combined sum of the Sage, Seeker, Orphan and Creator archetypes, while simultaneously scoring below the median (≤ 50 th percentile)

for the socially oriented archetypes Lover, Jester and Ruler. This approach is grounded in psychometric standards commonly applied in personality research to differentiate pronounced, yet non-extreme traits within a normal distribution. In the tradition of personality assessment, including instruments such as the Big Five, MBTI, and PMAI, a threshold above the 60th percentile generally indicates a high, albeit not clinically extreme, level of trait expression (Costa and McCrae 1992; Myers and Myers 1980; Pearson and Marr 2007b). Since hermit-like dispositions reflect stable personality traits rather than transient states, this criterion aligns with established logic in personality measurement, where high introspectiveness and selective sociability are conceptually associated with greater openness to experience and lower extraversion (McCrae and Costa 1999, 138–153; Hills and Argyle 2001; Lönnqvist and Deters 2016). In line with standard methodological approaches in archetypal research, the top third of the distribution (60th–70th percentile and above) is typically interpreted as the dominant zone of archetype expression (Pearson and Marr 2007b), achieving a balance between theoretical clarity and empirical representativeness of the sample. The ≥ 60 th percentile cutoff therefore permits the inclusion of participants who exhibit elevated introspectiveness and emotional autonomy while still staying within the range of normal psychological functioning.

Variables and Operationalisations

Demographic variables. Data on participants' age, gender, educational level, occupation, and marital status were collected. Social connection variables were also recorded, including the number of close offline friends and the range of online connections across Facebook and Instagram, along with basic patterns of social media use.

Overall life satisfaction. Life satisfaction was measured with a single global item on a 1-to-5 scale, where 1 indicated “very low well-being” and 5 “extremely high well-being”. Each scale point was accompanied by a brief description to assure clarity and consistency in responses.

Participants and Research Procedure

Participants were recruited through self-selection using a practical or convenience sampling method. Inclusion criteria included being of legal age and an active user of social media. Questionnaires were distributed via online platforms. Participants completed the questionnaires anonymously, and the study adhered to ethical guidelines. After the data collection, the responses were processed and analysed using statistical methods appropriate to the nature of the data and the predefined criteria.

Sample and Selection Criteria

According to the selection criteria for a hermit-like profile, 24 participants met the requirements, representing 12.6% of the total sample ($N=190$). The

mentioned proportion aligns with theoretical expectations regarding the distribution of introverted and introspective traits in the general population, and supports the validity of the applied criterion-based approach as well as the stability of the hermit-like disposition construct in this study (McCrae and Costa 1999; Pearson and Marr 2007b; Blandin et al. 2021). Given the relatively small subsample of participants meeting the hermit-like profile criteria ($N=24$), the research should be considered exploratory and provides a theoretical basis for future studies with larger samples.

The demographic profile of the subsample with hermit-like traits ($N=24$) indicates the majority of participants were aged 25–44 years ($n=18$; 75.0%). In terms of gender, the sample was predominantly female, comprising 70.8% of participants ($n=17$). Educational attainment was evenly distributed between secondary education ($n=9$; 37.5%) and a university degree ($n=9$; 37.5%), with smaller proportions holding undergraduate or postgraduate/doctoral qualifications. Concerning marital status, half of the participants were married ($n=12$; 50.0%).

Research Problem

In contemporary society, a portion of social connections is shifting to digital environments, adding to the importance of online interactions relative to direct, face-to-face contacts. This raises the question of the extent to which the number of offline and online friends contributes to perceived life satisfaction among individuals with hermit-like traits, characterised by a tendency for introspective solitude, selective sociability, and self-regulation. In this context, the study aimed to examine the relative contribution made by offline and online friendships to life satisfaction, along with the potential interactive effects between these two forms of social connections in a population exhibiting pronounced hermit-like profiles.

Research focus: The research investigates how the quantity of offline and online friends affects life satisfaction in individuals who possess hermit-like traits, while also evaluating differences in the prevalence of these two friendship types and examining whether their interaction contributes to predicting life satisfaction.

Dependent variable: Life satisfaction, measured with a single global item on a 1–5 scale, where 1 indicates “very low well-being” and 5 indicates “extremely high well-being”.

Main research question: What role do friendships play in the life satisfaction of individuals with hermit-like traits?

Hypotheses:

Hypothesis 1: Individuals with hermit-like personality traits who have a greater number of close offline friends report higher life satisfaction.

Hypothesis 2: Individuals with hermit-like personality traits who have a large number of online friends do not report significantly higher life satisfaction.

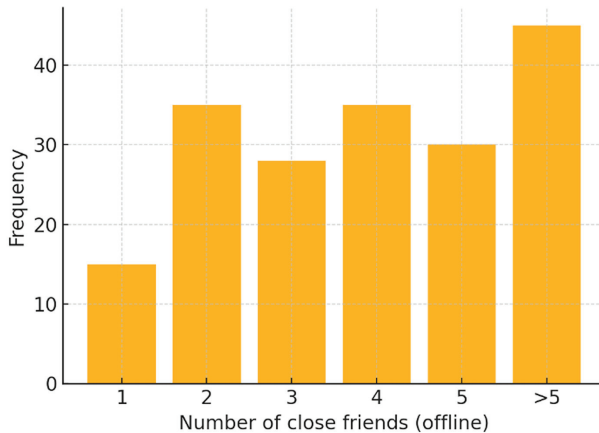
Hypothesis 3: There is a significant difference between the number of online and offline friends among individuals with hermit-like personality traits.

Hypothesis 4: There is an interaction effect between the number of offline and online friends in predicting life satisfaction among individuals with hermit-like personality traits.

RESULTS OF THE STUDY

In this chapter, the study's findings on the relationships between online and offline friendships and life satisfaction in individuals exhibiting a hermit-like archetype are outlined. Descriptive patterns of participants' social networks are first presented, providing an overview of their social connections in both contexts. The distributions of self-reported life satisfaction are then examined and analysed according to the observed demographic variables in order to identify any links with the level of social engagement in online and real-life environments. These findings give the foundation for subsequent analysis and an evaluation of the study's hypotheses.

Figure 1: DISTRIBUTION OF THE NUMBER OF CLOSE OFFLINE FRIENDS AMONG PARTICIPANTS WITH HERMIT-LIKE TRAITS

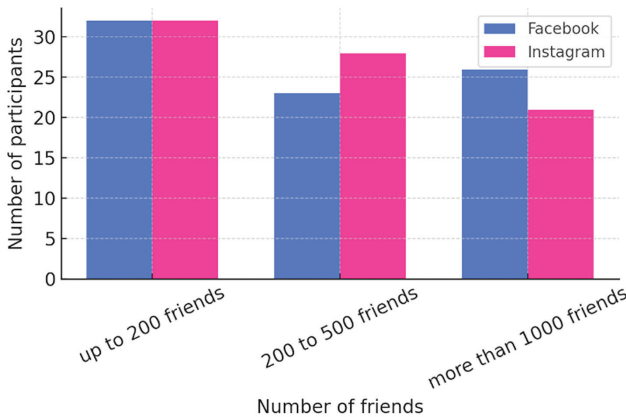

Source: the authors.

The first chart illustrates the distribution of close offline friends. Most participants reported having more than five close friends, indicating a well-maintained network of significant social relationships. A smaller share had between three and five friends, while the fewest reported only one or two close friends. Such a distribution suggests that individuals with pronounced hermit-like traits do not avoid social relationships but maintain a smaller, yet stable, circle of social connections, consistent with the concept of selective sociability. The findings indicate that an introspective tendency for solitude among such individuals does

not imply social isolation, but consciously structured, high-quality relationships that may contribute to subjective well-being. Still, further analysis is needed to determine the actual relationship between the number of close friends and life satisfaction.

Figure 2: DISTRIBUTION OF THE NUMBER OF FRIENDS ON SOCIAL MEDIA

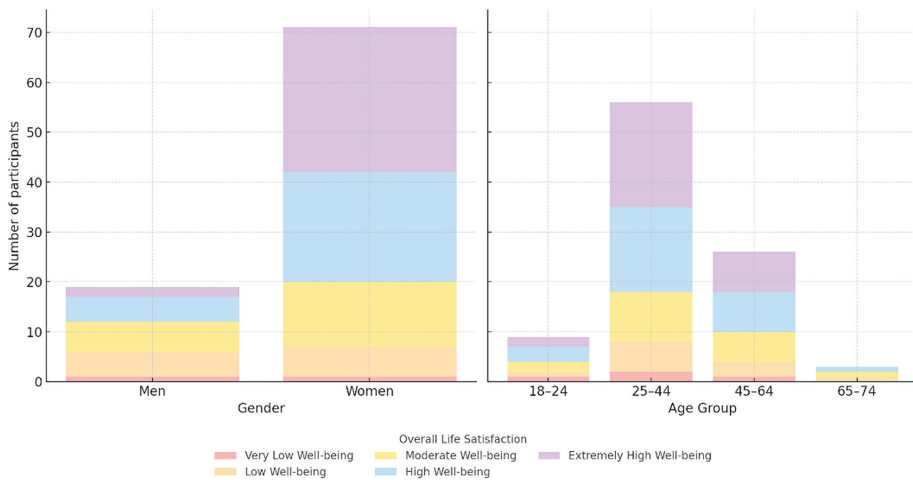
Source: the authors.

The second chart clearly shows the distribution of friends on Facebook and Instagram reflects the patterns expected among participants who possess hermit-like traits. Most participants are in the 200–500 friends category on both platforms, demonstrating that the majority maintain a moderate level of online social contacts. The under-200 friends category shows a similar proportion of users on both Facebook and Instagram, confirming a consistent pattern of network use among individuals who prefer fewer digital connections. Oppositely, the smallest number of participants is found in the category with over 1,000 friends, which aligns with a hermit-like personality profile, characterised by selective sociability and a preference for qualitatively richer rather than numerous relationships. The described pattern indicates that participants generally treat the two platforms similarly in terms of network size, yet deliberately steer clear of excessively large networks, preserving a moderate level of online engagement that meets their preferences for autonomy and self-management.

Figure 3 shows that participants with pronounced hermit-like traits predominantly report positive levels of life satisfaction, with notable differences across gender and age. Among female participants, over two-thirds (71.8%) indicate high or very high life satisfaction, while 19.7% report moderate satisfaction. Low and very low satisfaction levels were recorded in less than 9% of women. This pattern reveals that women exhibiting hermit-like traits sustain elevated subjective well-being, the outcome of a harmonious balance between inward-focused reflection and deliberate, selective social involvement. For male participants, the

distribution is somewhat more even. Approximately 42% report high life satisfaction, 32% moderate satisfaction, and 26% very high well-being. No participant, regardless of gender, reported very low life satisfaction, suggesting consistent emotional and psychological stability among both men and women.

Figure 3: OVERALL LIFE SATISFACTION BY GENDER AND AGE GROUP

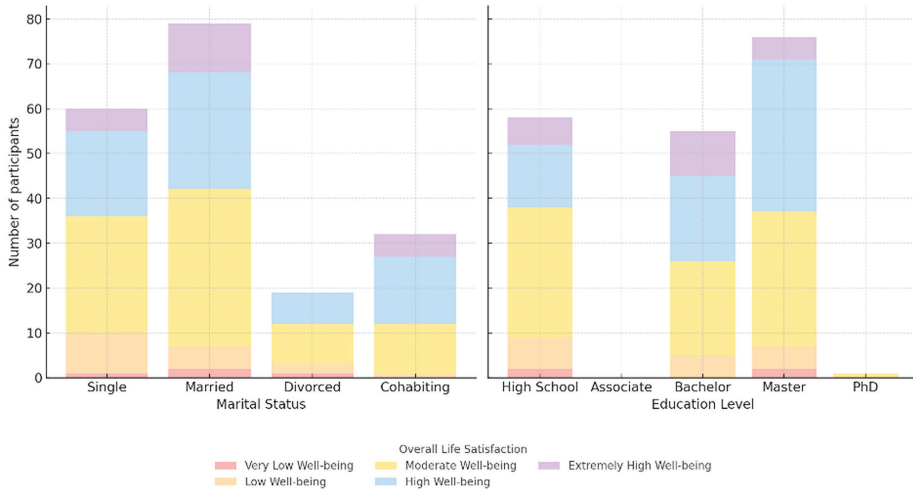

Source: the authors.

As concerns age, the highest proportion of high and very high well-being was observed in the 25–44 age group (68.9%), which also had the widest distribution of moderate satisfaction (23.4%). Participants aged 45–64 exhibited a slight decline in life satisfaction, with 53.8% reporting high or very high well-being, while the remaining participants reported moderate levels. In the youngest group (18–24 years), moderate to high well-being prevailed (71.4%), reflecting an active phase of forming and adapting identity. The oldest group (65–74 years) showed a marked decrease in life satisfaction, with more than 80% of participants indicating low well-being, and almost none of them selecting moderate and high levels.

Overall, the results indicate that individuals with hermit-like traits maintain stable and positive levels of life satisfaction irrespective of gender, while a gradual drop in satisfaction intensity is observed with age. The mentioned pattern confirms that introspective solitude and selective sociability in these individuals function as adaptive mechanisms for psychological balance rather than forms of social withdrawal. These tendencies give further support to the notion that the hermit-like profile is characterised by mature regulation of emotional energy and a qualitatively rich yet socially selective network of relationships, enabling subjective well-being to be maintained across different life stages.

Figure 4: OVERALL LIFE SATISFACTION ACROSS MARITAL STATUS AND EDUCATION LEVEL

Source: the authors.

Figure 4 shows that participants with higher levels of education generally report greater life satisfaction, with the biggest shares of satisfied individuals coming from the groups with a master’s degree (41%) and postgraduate/doctoral education (34%). These participants most frequently indicate high or very high levels of satisfaction, whereas low levels of well-being are rare. The described pattern suggests a link between educational attainment and intrinsic stability arising from self-realisation and a sense of competence, characteristics consistent with a hermit-like profile. Participants with a secondary education (27%) and vocational training (24%) display a more varied distribution of perceived life satisfaction. Although some report lower satisfaction (around 12%), a significant proportion falls into the moderate (35%) and high satisfaction (25%) categories. This indicates that even among individuals with lower education, stable patterns of subjective well-being exist, supporting the notion that intrinsic motivation, emotional maturity, and the quality of close relationships can compensate for structural differences in social status. Even though participants with a doctoral degree (PhD) make up a smaller portion of the sample, they exhibit a balanced distribution of satisfaction without notable dips toward lower levels, which may reflect a high degree of self-regulation and adaptive reflection.

The results also indicate a clear relationship between marital status and subjective life satisfaction. The largest proportion of participants comes from the married group (42%), and they display the biggest share of higher well-being levels (over 60%). This confirms that stable and supportive partnerships can act as a protective factor for psychological stability, particularly for individuals who otherwise prefer introspection and emotional self-sufficiency. Among

unmarried participants (26%), there is a wider range of life satisfaction. Some report lower levels (around 15%), while nearly 45% indicate moderate to high well-being, demonstrating that for individuals without a steady partner, introspective solitude can still serve as a constructive space for self-reflection and personal growth. Divorced participants (15%) more frequently report lower satisfaction levels (around 40%), which may result from emotional and social adjustments following a relationship breakup; however, about 20% still exhibit high well-being, suggesting successful adaptation and restoration of personal balance. Participants in cohabiting relationships (17%) show a balanced profile with predominantly higher satisfaction levels (around 50%), which suggests that independent, flexible partnerships founded on voluntary choice can provide support comparable to that of formal marriage.

The presented results indicate that while education and close partnerships play a role, they are not the determining factors in attaining life satisfaction for individuals who possess hermit-like traits. Their psychological well-being stems from internal regulation, reflectiveness, and selective investment in relationships that support a sense of meaning and authenticity. Advanced education, emotional maturity, and stable relationships function not as external contributors to satisfaction, but as supportive contexts that enable the expression of underlying intrinsic resources, emphasising the hermit-like profile's adaptive and integrative qualities within modern social settings.

Evaluation of the Hypotheses

Hypothesis 1: *Individuals with hermit-like personality traits who have a greater number of close offline friends report higher life satisfaction.*

Hypothesis 2: *Individuals with hermit-like personality traits who have a large number of online friends do not report significantly higher life satisfaction.*

First, tests of normality of the data distribution were conducted to determine the appropriate statistical methods for data analysis. Since the data were not normally distributed, nonparametric tests were used, which are more suitable for data that do not follow a normal distribution.

Table 1: NORMALITY TEST OF DATA DISTRIBUTION

Variable	Shapiro-Wilk test	p-value
Number of offline friends	0.8648	< 0.001
Number of online friends	0.9455	< 0.001
Life satisfaction	0.8826	< 0.001

Source: the authors.

Table 1 shows the data for all variables significantly deviate from a normal distribution ($p < 0.05$). Therefore, the use of nonparametric statistical methods is justified in subsequent analysis.

Table 2: THE RELATIONSHIP BETWEEN THE NUMBER OF OFFLINE AND ONLINE FRIENDS AND LIFE SATISFACTION

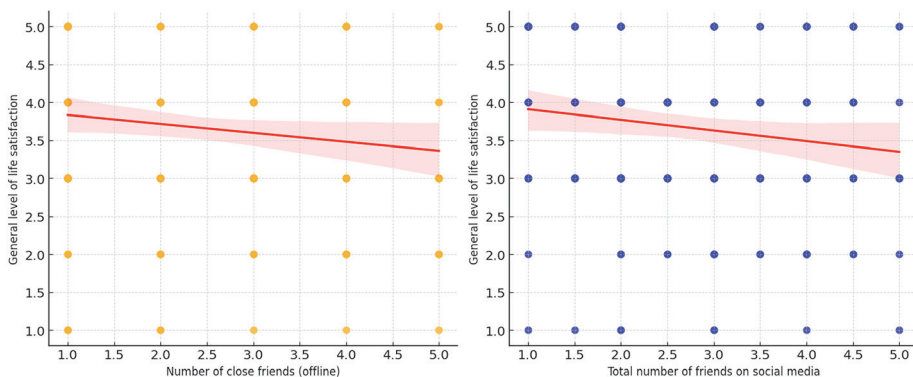
Hypothesis	Coefficient	p-value
H1: Offline friends – life satisfaction	-0.116	0.110
H2: Online friends – life satisfaction	-0.166	0.022

Source: the authors.

Table 2 indicates the relationship between the number of close offline friends and life satisfaction is not statistically significant ($\rho = -0.116$, $p > 0.05$). This result does not support Hypothesis 1. In contrast, a higher number of online friends shows a weak but statistically significant negative correlation with life satisfaction ($\rho = -0.166$, $p < 0.05$). Support is thus provided for Hypothesis 2, suggesting that having more online friends does not correspond to greater life satisfaction and may even be inversely related.

These results are illustrated in Figure 5, which depicts the relationship between the number of offline and online friends and overall life satisfaction among individuals with hermit-like personality traits. The left-hand panel displays a slight negative trend between the number of close offline friends and life satisfaction ($\rho = -0.12$; $p > 0.05$), indicating that having more close real-life relationships does not necessarily correspond to higher subjective well-being. The right panel illustrates a somewhat stronger negative association between the number of online friends and life satisfaction ($\rho = -0.17$; $p < 0.05$), suggesting that a larger number of digital contacts may be linked to lower perceived life satisfaction.

Figure 5: THE RELATIONSHIP BETWEEN OFFLINE AND ONLINE FRIENDSHIPS AND LIFE SATISFACTION

Source: the authors.

Hypothesis 3: *There is a significant difference between the number of online and offline friends among individuals with hermit-like personality traits.*

Table 3: WILCOXON TEST RESULTS FOR COMPARING THE NUMBER OF OFFLINE AND ONLINE FRIENDS

Test	Statistic	p-value
Wilcoxon	3540.0	0.00048

Source: the authors.

Table 3 shows a statistically significant difference between the number of offline and online friends ($p < 0.001$). Accordingly, Hypothesis 3 is confirmed, in turn suggesting that individuals who possess hermit-like traits maintain differing quantities of friendships in offline vs. online environments.

Hypothesis 4: *There is an interaction effect between the number of offline and online friends in predicting life satisfaction among individuals with hermit-like personality traits.*

Table 4: REGRESSION MODEL RESULTS FOR PREDICTING LIFE SATISFACTION

	Coefficient	p-value
Life satisfaction (constant)	4.542	< 0.001
Number of close friends (offline)	-0.255	0.152
Number of online friends	-0.287	0.046
Interaction (online x offline)	0.072	0.181

Source: the authors.

Table 4 shows the number of online friends is a statistically significant negative predictor of life satisfaction ($p = 0.046$), confirming the previous finding of a negative relationship between online contacts and subjective well-being. The effect of the number of close offline friends was not significant ($p = 0.152$), while the p-value for the interaction effect ($p = 0.181$) indicates the combined influence of offline and online friendships on life satisfaction is not statistically significant. The positive interaction coefficient (0.072) suggests a possible, albeit negligible, trend toward a synergistic effect. Therefore, Hypothesis 4 cannot be confirmed.

Since earlier analyses failed to demonstrate a significant impact of offline and online friend counts on life satisfaction in individuals with hermit-like traits, the next step involved performing hierarchical regression analysis. The aim was to examine whether certain demographic variables (gender, age, education level, occupation, marital status) significantly predict life satisfaction and whether they provide additional explanatory power beyond the social variables already considered.

Table 5: HIERARCHICAL REGRESSION ANALYSIS OF LIFE SATISFACTION WITH DEMOGRAPHIC VARIABLES

	Coef.	Std.Err.	t	p>t	95% CI lower	95% CI upper
Life satisfaction (constant)	1.318	1.251	1.054	0.311	-1.384	4.02
Offline_friends	0.101	0.085	1.192	0.254	-0.082	0.283
Online_friends	0.171	0.123	1.398	0.185	-0.094	0.436
Gender	-0.00	0.00	-1.922	0.077	-0.00	0.00
Age_25-44	0.00	0.00	0.769	0.455	-0.00	0.00
Age_45-64	-0.02	0.16	-1.36	0.375	-0.00	0.00
Age 65+	-0.00			0.811	-0.00	0.00
PhD	1.373	0.17	0.86	0.22	-0.929	3.765
Undergraduate studies	1.50	0.709	-0.43	0.054	-0.031	3.032
Secondary school	1.135	0.70	-1.52	0.129	-0.377	2.648
Higher school	0.661	0.804	0.822	0.426	-1.076	2.399
Information technology	0.00	0.00				
Public administration and defence	0.00	0.00			0.00	0.00
Media and communications	0.00	0.00			0.00	0.00
Education and science	0.00	0.00			0.00	0.00
Agriculture and food industry	0.00	0.00			0.00	0.00
Law and legal services	0.00	0.00			0.00	0.00
Social care	0.00	0.00			0.00	0.00
Trade	0.00	0.00			0.00	0.00
Art, entertainment and culture	0.00	0.00			0.00	0.00
Service activities	0.00	0.00			0.00	0.00
Health care	0.00	0.00			0.00	0.00
Student	0.336	0.659	0.51	0.618	-1.087	1.759
Married	0.00	0.00		0.00	0.00	0.00
Divorced	0.00	0.00		0.00	0.00	0.00
In an extramarital union	0.00	0.00		0.00	0.00	0.00

Source: the authors.

In the extended regression model (Table 5), which included demographic variables alongside the number of offline and online friends, none of the analysed variables emerged as significant predictors of life satisfaction among individuals with hermit-like traits. For certain predictors, the model was unable to estimate effects because of the restricted variability within the subsample (N = 24). Some variables were entirely unrepresented, preventing the model from incorporating them into the calculations. The table thus shows multiple empty cells or 0.00

values, a common consequence of limited data variability in small samples. Put differently, this does not mean these results are actually zero; instead, it reflects that their contribution could not be statistically estimated.

The statistical metrics from the hierarchical regression model indicate that the proportion of variance in life satisfaction accounted for by the model is low. The coefficient of determination is $R^2 = 0.118$, revealing the model accounts for approximately 11.8% of the variance in life satisfaction among individuals with hermit-like traits. The adjusted coefficient of determination (Adjusted $R^2 = 0.027$) shows that adding demographic variables to the existing social predictors did not increase the model's explanatory power, which means the additional variables do not contribute to a significant improvement in predictive strength. The results of the F-test ($F = 1.31$, $p = 0.276$) confirm the overall model is not significant, and therefore the included predictors do not explain life satisfaction better than a model without them.

In the next step, the coefficients of determination (R^2) of the basic and extended models were compared to assess whether, and to what extent, the prediction of life satisfaction improved.

Table 6: COMPARISON OF THE COEFFICIENT OF DETERMINATION (R^2) BETWEEN THE BASE AND EXTENDED MODEL

Model	R-squared	Change in R-squared
Base model	0.013	
Extended model	0.118	0.105

Source: the authors.

In the second step of the hierarchical regression, the change in the model's explanatory power was examined after demographic variables were added to the existing social predictors (see Table 6). The basic model, which included only the number of offline and online friends, accounted for a very small portion of the variance in life satisfaction ($R^2 = 0.013$), meaning that the two main variables and their interaction together explained only 1.3% of the variance in life satisfaction. After including the demographic variables, the total explained variance of the model increased to $R^2 = 0.118$, representing a change of $\Delta R^2 = 0.105$. Nonetheless, given the small sample size ($N = 24$) and limited data variability, this increase in explained variance cannot be considered statistically reliable and should be viewed as indicative rather than a confirmed contribution of demographic variables.

DISCUSSION

Individuals who possess more pronounced hermit-like traits are often perceived as introverted and oriented to introspective processes; however, their need for social relationships is not diminished, but selectively regulated. As emphasised by Burger (1995) and Long and Averill (2003), such individuals do

not avoid contact due to social anxiety but consciously choose environments and relationships that support their inner stability, autonomy, and sense of authenticity. While their friendships are typically fewer in number, they are emotionally deeper and longer-lasting, reflecting a psychosocial balance between the need for solitude and the need for belonging (Burger 1995; Long and Averill 2003; Coplan and Bowker 2014, 3–22; Carstensen 2006). Consistent with self-determination theory (Deci and Ryan 2002, 261–278) and the findings of Helliwell and Putnam (2004), life satisfaction primarily arises from relationships that simultaneously support autonomy and social connectedness, thereby nurturing intrinsic foundations of well-being. In this context, it is the quality, not the quantity, of friendships that emerges as the principal determinant of subjective well-being among individuals with hermit-like traits (Helliwell and Huang 2013; Demir 2015, 120–124; Kaufman et al. 2022). This supports the psychosocial premise of the present study, suggesting that life satisfaction in these individuals develops at the intersection of intrapersonal mechanisms of self-regulation and interpersonal experiences of connectedness forming a distinct dynamic of their emotional and social functioning.

The research results indicate that most participants with hermit-like traits maintain a stable but relatively small circle of close offline friendships, while also keeping a modest number of online connections, typically up to 200 friends, with online friend count having no positive effect on life satisfaction. The described pattern reflects the selective sociability typical of such individuals and supports the notion that those with pronounced introspective tendencies do not seek fulfillment through the quantity of relationships but through emotionally deeper bonds that nurture their sense of meaning and authenticity (Burger 1995; Long and Averill 2003; Coplan and Bowker 2014, 5–8). The weak or negative correlation between the number of online friends and life satisfaction can be interpreted as an indicator of psychological self-regulation. Such individuals often consciously limit digital interactions to preserve their mental clarity and emotional balance (Nguyen et al. 2018; Verduyn et al. 2020). Confirmation is thus provided of the notion that while digital connections help maintain network ties, they cannot replace the emotional depth found in face-to-face relationships (Ellison et al. 2014; Helliwell and Huang 2013; Đumić and Veljković 2024). These findings are consistent with previous studies suggesting that for individuals with high introspectiveness and a preference for solitude online friendships play a complementary rather than a central role in perceived well-being (Amichai-Hamburger and Vinitzky 2010; Lönnqvist and Deters 2016). In a broader psychosocial sense, their emotional well-being stems from a balance between inner self-regulation and authentic connection, rather than external social visibility. Namely, life satisfaction among individuals with hermit-like traits depends more on who they are connected with and how they experience those relationships than on the sheer size of their social network. This interpretation supports the central premise of this study, suggesting that life satisfaction in these individuals emerges from the

interplay between intrapersonal reflectiveness and the interpersonal quality of relationships, which together form the core of their psychosocial adaptation.

When the results of this study are compared with earlier research, partial correspondence may be observed with the findings of Tariq (2011), which showed that close friendships positively influence self-esteem and reduce anxiety, and that a greater number of close relationships can enhance overall life satisfaction. Still, this association was not confirmed in the present study, suggesting that among individuals who possess hermit-like traits, life satisfaction does not arise from the number of social connections but instead from their quality and intrinsic function. Their sense of well-being likely depends on the authenticity and emotional depth of their relationships, a view supported by Fehr and Harasymchuk (2018, 103–29) who state that relationship quality serves as a stable source of subjective well-being across all life stages. Similarly, Ishii-Kuntz (1990) noted that the frequency of interactions has no significant effect on psychological well-being, whereas relationship quality exerts a lasting positive influence. Within the hermit-like profile, these results reveal that individuals of this type channel their emotional energy into carefully selected relationships that help maintain their inner equilibrium and mental clarity, consistent with the concept of introspective solitude as a mechanism of self-regulation (Nguyen et al. 2018). The mentioned further supports Kaufman et al. (2022), who argue that the quality of friendships is a stronger predictor of life satisfaction than their quantity, especially for individuals who value introspection and emotional autonomy. Jeske (2016, 233–42) further warns that the impact of friendships on well-being depends on their nature, indicating that simply having many friends does not automatically add to life satisfaction if the relationships are not emotionally meaningful or consistent with one's personal values. From the psychosocial perspective of this study, one may conclude that individuals with hermit-like traits achieve well-being through internal integration and a sense of meaning derived from high-quality relationships, rather than through the expansion of their social networks.

The results also show that the number of friends on social media does not have a significant role in predicting life satisfaction among individuals with hermit-like traits, which aligns with the findings of Lönngqvist and Deters (2016) who demonstrated that the total number of online connections alone does not determine subjective well-being once personality traits are taken into account. These results reveal that even though digital environments can broaden social interactions, they cannot substitute for the emotional depth and authenticity found in face-to-face offline relationships (Helliwell and Huang 2013). Based on theoretical insights, it can be inferred that for people with hermit-like characteristics online interactions serve as relatively secure environments for managing social engagement, enabling them to regulate interaction intensity and personal exposure (Đumić and Veljković 2024), which can be linked to their general tendency for autonomy and self-direction in interpersonal relationships (Nguyen

et al. 2018). The digital environment thus acts as an extension of their inherent need to balance social connection and solitude, providing a platform where social interactions can be synchronised with their personal rhythm. However, since digital relationships do not possess the same affective density as in-person encounters their contribution to life satisfaction remains limited (Verduyn et al. 2020). Ishii (2017), in the Japanese context, shows that the number of online and offline friends can hold varying significance depending on culture and social norms, suggesting that the impact of networked relationships is not universal. These findings confirm that digital networking plays a supplementary rather than central role, supporting but not determining their psychosocial well-being.

In addition to the observed patterns in social relationships, it is interesting to note differences associated with demographic characteristics. Descriptively, an age-related pattern in life satisfaction is evident, yet in the hierarchical regression age did not emerge as a significant predictor, distinguishing this result from studies linking older age to lower life satisfaction (Şener et al. 2008). In line with socioemotional selectivity theory (Carstensen 2006), as people age, there is a tendency to limit the number of relationships, prioritising emotionally fulfilling connections. For individuals with hermit-like traits, this tendency appears earlier since their selective approach stems from a stable personal disposition rather than age, promoting psychological clarity and efficient emotional management across various areas of life. Miething et al. (2016) also show that while the quality of friendships enhances well-being, its impact lessens with age as intrapersonal mechanisms become more stable. In this context, the hermit-like profile can be viewed as a developmentally mature personality configuration, in which introspective solitude and selective sociality function as strategies for emotional balance. Similarly, marital status was not a significant predictor of life satisfaction, although descriptively, participants in stable partnerships reported slightly higher levels of well-being, in line with earlier research highlighting the safeguarding effect of partner support (Adams 1986). In the context of hermit-like traits, romantic partnership likely represents a secure framework for emotional connectedness, although not a source of social expansion. Their well-being is grounded in self-determined emotional autonomy and selective social engagement, and accordingly while the quality of a partnership contributes to life satisfaction, it is not a prerequisite for it (Demir et al. 2013; Ryff and Singer 2002, 227–44; Helliwell and Putnam 2004). Similarly, education level and professional occupation were not found to be significant, suggesting that external status factors play less of a role in shaping subjective well-being for these individuals, whereas internal regulation, reflectiveness, and the authenticity of relationships remain key (Lönngqvist and Deters 2016; Jeske 2016; Kaufman et al. 2022). Therefore, even though the hierarchical regression analysis indicated that demographic variables account for a somewhat greater share of the variance in life satisfaction compared to the number of friends, this effect did not reach statistical significance. The mentioned result does not reflect the diminished importance

of friendships but instead the limitation of a quantitative approach that fails to capture the qualitative and intrinsic dimensions of social relationships. As Kaufman et al. (2022) emphasise, it is the quality of friendships, the sense of mutual importance, trust, and emotional resonance, that has a decisive effect on life satisfaction, even when controlling for sociodemographic factors. A similar pattern is noted by Eid and Larsen (2008, 1–9), who explain that emotional processes and affect regulation styles are stronger predictors of subjective well-being than objective variables. For individuals who possess hermit-like traits, this means that their life satisfaction stems from internal regulatory mechanisms such as self-reflection, the meaningful structuring of relationships, and psychological autonomy, which lie beyond the reach of standard demographic indicators. In other words, their well-being is based on a stable interaction between internal psychological structure and the quality of relationships rather than on quantitative measures of social involvement.

Taken together, these findings offer valuable insights into the psychosocial interplay between introspective solitude, selective social engagement, and subjective well-being. Nonetheless, the results should be interpreted with caution due to specific methodological constraints, such as the relatively small subsample of individuals with hermit-like traits, restricted variability, and non-normal data distributions. The results are consequently primarily exploratory and theoretically grounded, offering a framework for future research considering larger and more diverse samples. Future studies could employ longitudinal designs and incorporate qualitative methods, such as narrative interviews or diary studies, to gain a deeper understanding of the subjective experience of meaningful relationships among individuals with hermit-like characteristics. Moreover, cross-cultural comparisons could shed light on how cultural norms, digital practices, and patterns of social support influence the balance between solitude and connectedness (Ishii 2017; Verduyn et al. 2020). Such an approach would provide additional evidence that the well-being of individuals with hermit-like traits arises from a balance between intrapersonal reflection and interpersonal intimacy, reinforcing the psychosocial perspective as the most encompassing framework for their understanding.

CONCLUSION

The study provides further insight concerning how friendships relate to life satisfaction in individuals exhibiting hermit-like traits, offering a foundation for a clearer understanding of how intentionally chosen solitude and selective social engagement influence subjective well-being. The results indicate the quantity of offline or online friends does not significantly forecast life satisfaction, underscoring that for individuals with a pronounced need for autonomy the depth and quality of relationships are more influential than the sheer number of them. It was also evident that a larger network of digital contacts does not add to a sense of fulfilment, and might even pose a burden that disrupts psychological clarity and

emotional stability. This pattern suggests that the well-being of individuals with hermit-like traits is grounded in the balance between introspective solitude and authentic connectedness, with close relationships serving as a stable yet selectively chosen resource of emotional support. Demographic variables, including age, education, employment, and marital status, did not emerge as significant predictors of life satisfaction, indicating that individuals with hermit-like traits derive their sense of meaning and stability chiefly from intrinsic psychological mechanisms, such as self-regulation and reflective awareness, rather than external social or status factors. These results reaffirm that the hermit-like profile does not signify social withdrawal but is instead a mature strategy of emotional autonomy and balanced social engagement.

Ultimately, this study contributes to understanding of the psychosocial dynamics between solitude and connectedness in the contemporary context. It demonstrates that life satisfaction among individuals who possess hermit-like traits does not stem from the breadth of their social network, but from its authenticity and meaningfulness. Future research is therefore recommended to more closely examine the qualitative dimensions of friendships, how they support psychological self-regulation and internal coherence, and the way this balance shapes subjective well-being in an era of growing digital connectivity, both for individuals with this profile and for other less common profiles in the general population. From a broader theoretical perspective, the findings point to the need to redefine the concept of social connectedness within contemporary well-being frameworks. The study shows that introspective solitude and selective sociality can function as complementary, rather than opposing, mechanisms of psychological balance. Thus, hermit-like traits can be viewed as an adaptive form of psychosocial functioning, expanding our understanding of the diverse pathways to life satisfaction in a society that encourages constant connectivity.

DATA AVAILABILITY

The data are subject to an ethical-legal obligation of deletion, which renders their long-term preservation inadmissible. Consequently, they cannot be archived in a repository that provides long-term or permanent preservation of research data.

CONFLICT OF INTEREST

The authors declare no conflict of interest.

BIBLIOGRAPHY

- Adams, Rebecca G. 1986. "Secondary Friendship Networks and Psychological Well-Being Among Elderly Women". *Activities, Adaptation & Aging* 8 (2): 59–72. https://doi.org/10.1300/J016v08n02_06
- Adams, Rebecca G. 1988. "Which Comes First: Poor Psychological Well-Being or Decreased Friendship Activity?". *Activities, Adaptation & Aging* 12 (1/2): 27–41. https://doi.org/10.1300/J016v12n01_03
- Alsarrani, Abdullah, Ruth F. Hunter, Laura Dunne, and Leandro Garcia. 2022. "Association between Friendship Quality and Subjective Wellbeing among Adolescents: A Systematic Review". *BMC Public Health* 22: 2420. <https://doi.org/10.1186/s12889-022-14776-4>.
- Amichai-Hamburger, Yair, and Gideon Vinitzky. 2010. "Social Network Use and Personality". *Computers in Human Behavior* 26 (6): 1289–95. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2010.03.018>
- Amichai-Hamburger, Yair, Mila Kingsbury, and Barry H. Schneider. 2013. "Friendship: An Old Concept with a New Meaning?". *Computers in Human Behavior* 29: 33–39. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2012.05.025>
- Bandura, Albert. 1997. *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. W. H. Freeman.
- Baumeister, Roy F., and Mark R. Leary. 1995. "The Need to Belong: Desire for Interpersonal Attachments as a Fundamental Human Motivation". *Psychological Bulletin* 117 (3): 497–529. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.117.3.497>
- Berndt, Thomas J. 2002. "Friendship Quality and Social Development". *Current Directions in Psychological Science* 11 (1): 7–10. <https://doi.org/10.1111/1467-8721.00157>
- Blandin, Kesstan, Hugh K. Marr and Carol S. Pearson. 2021. *PMAI® Manual: A Guide for Interpreting the Pearson-Marr Archetype Indicator® Instrument*. Center for Applications of Psychological Type Press.
- Bond, Robert M., Christopher J. Fariss, Jason J. Jones et al. "A 61-Million-Person Experiment in Social Influence and Political Mobilization". *Nature* 489 (7415): 295–98. <https://doi.org/10.1038/nature11421>
- Burger, Jerry M. 1995. "Individual Differences in Preference for Solitude". *Journal of Research in Personality* 29 (1): 85–108. <https://doi.org/10.1006/jrpe.1995.1005>
- Carstensen, Laura L. 2006. "The Influence of a Sense of Time on Human Development". *Science* 312 (5782): 1913–15. <https://doi.org/10.1126/science.1127488>
- Chappell, Neena L., and Mark Badger. 1989. "Social Isolation and Well-Being". *Journal of Gerontology* 44 (5): 169–76. <https://doi.org/10.1093/geronj/44.5.S169>
- Chopik, William J. 2017. "Associations among Relational Values, Support, Health, and Well-Being across the Adult Lifespan". *Current Opinion in Psychology* 13: 19–24. <https://doi.org/10.1111/pero.12187>
- Coplan, Robert J., and Julie C. Bowker. 2014. *The Handbook of Solitude: Psychological Perspectives on Social Isolation, Social Withdrawal, and Being Alone*. Wiley.
- Costa, Paul T., and Robert R. McCrae. 1992. *Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R) and NEO Five-Factor Inventory (NEO-FFI) Professional Manual*. Psychological Assessment Resources.
- Deci, Edward L. and Richard M. Ryan. 2001. "Hedonia, Eudaimonia, and Well-Being: An Introduction". *Journal of Happiness Studies* 9 (1): 1–11. <https://doi.org/10.1007/S10902-006-9018-1>
- Deci, Edward L., and Richard M. Ryan. 2002. *Handbook of Self-Determination Research*. University of Rochester Press.

- Demir, Melikşah. 2015. *Friendship and Happiness Across the Life-Span and Cultures*. Springer.
- Demir, Melikşah, and Metin Özdemir. 2010. "Friendship, Need Satisfaction and Happiness". *Journal of Happiness Studies* 11 (2): 243–59. <https://doi.org/10.1007/s10902-009-9138-5>
- Demir, Melikşah, and Ingrid Davidson. 2013. "Toward a Better Understanding of the Relationship Between Friendship and Happiness: Perceived Responses to Capitalization Attempts, Feelings of Mattering, and Satisfaction of Basic Psychological Needs in Same-Sex Best Friendships as Predictors of Happiness". *Journal of Happiness Studies* 14 (2): 525–50. <https://doi.org/10.1007/s10902-012-9341-7>
- Demir, Melikşah, Ömer Faruk Şimşek, and Amanda D. Procsal. 2013. "I Am so Happy 'Cause My Best Friend Makes Me Feel Unique: Friendship, Personal Sense of Uniqueness and Happiness". *Journal of Happiness Studies* 14 (4): 1201–224. <https://doi.org/10.1007/s10902-012-9376-9>
- Diener, Ed, and Martin E. P. Seligman. 2002. "Very Happy People". *Psychological Science* 13 (1): 81–84. <https://doi.org/10.1111/1467-9280.00415>
- Diener, Ed. 2013. "The Remarkable Changes in the Science of Subjective Well-Being". *Perspectives on Psychological Science* 8 (6): 663–66. <https://doi.org/10.1177/1745691613507583>
- Diener, Ed, Lucas, Richard E., and Shigehiro Oishi. 2002. "Subjective Well-Being: The Science of Happiness and Life Satisfaction". *Handbook of Positive Psychology*, edited by C. R. Snyder and S. J. Lopez, 63–73. Oxford University Press.
- Dumić, Tihana, and Božidar Veljković. 2024. "The Role of Social Media in Emotional Communication Among Individuals in Their Third Age". *Teorija in praksa* 61 (1): 133–51. <https://doi.org/10.51936/tip.61.1133>
- Eid, Michael, and Randy J. Larsen. 2008. *The Science of Subjective Well-Being*. The Guilford Press.
- Ellison, Nicole B., Jessica Vitak, Rebecca Gray, and Cliff Lampe. 2014. "Cultivating Social Resources on Social Network Sites: Facebook Relationship Maintenance Behaviors and Their Role in Social Capital Processes". *Journal of Computer-Mediated Communication* 19 (4): 855–70. <https://doi.org/10.1111/jcc4.12078>
- Ellison, Nicole B., Charles W. Steinfield, and Cliff Lampe. 2007. "The Benefits of Facebook "Friends": Social Capital and College Students' Use of Online Social Network Sites". *Journal of Computer-Mediated Communication* 12 (4): 1143–68. <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2007.00367.x>
- Fehr, Beverley, and Cheryl Harasymchuk. 2018. "The Role of Friendships in Well-Being". *Subjective Well-Being and Life Satisfaction*, edited by James E. Maddux. Routledge.
- Gross, James J., and Oliver P. John. 2003. "Individual Differences in Two Emotion Regulation Processes: Implications for Affect, Relationships, and Well-Being". *Journal of Personality and Social Psychology* 85 (2): 348–62. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.85.2.348>
- Hartup, Willard W., and Nan Stevens. 1999. "Friendships and Adaptation Across the Life Span". *Current Directions in Psychological Science* 8 (3): 76–79. <https://doi.org/10.1111/1467-8721.00018>
- Hartup, Willard W., and Nan Stevens. 1997. "Friendships and Adaptation in the Life Course". *Psychological Bulletin* 121 (3): 355–70. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.121.3.355>
- Hawley, Louise C., and John T. Cacioppo. 2010. "Loneliness Matters: A Theoretical and Empirical Review of Consequences and Mechanisms". *Annals of Behavioral Medicine* 40 (2): 218–27. <https://doi.org/10.1007/s12160-010-9210-8>
- Helliwell, John F., and Robert D. Putnam. 2004. "The Social Context of Well-Being". *Philosophy*

- ical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences* 359 (1449): 1435–46. <https://doi.org/10.1098/rstb.2004.1522>
- Helliwell, John F., and Haifang Huang. 2013. "Comparing the Happiness Effects of Real and On-Line Friends". *PLOS ONE* 8 (9): 72754. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0072754>.
- Hills, Peter; and Michael Argyle. 2001. "Emotional Stability as a Major Dimension of Happiness". *Personality and Individual Differences* 31 (8): 1357–64. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(00\)00229-4](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(00)00229-4)
- Hodges, Ernest V. E., Michel Boivin, Frank Vitaro, and William M. Bukowski. 1999. "The Power of Friendship: Protection Against an Escalating Cycle of Peer Victimization". *Developmental Psychology* 35 (1): 94–101. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.35.1.94>
- Ishii, Kenichi. 2017. "Online Communication with Strong Ties and Subjective Well-Being in Japan". *Computers in Human Behavior* 66: 129–37. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.09.033>
- Ishii-Kuntz, Masako. 1990. "Social Interaction and Psychological Well-Being: Comparison across Stages of Adulthood". *International Journal of Aging and Human Development* 30 (1): 15–36. <https://doi.org/10.2190/OWTY-XBXJ-GVV9-XWM9>
- Jeske, Diane. 2016. "Friendship and Well-Being". In *The Routledge Handbook of Philosophy of Well-Being*, edited by Guy Fletcher. Routledge.
- Kang, Weixi. 2023. "Understanding the Associations Between the Number of Close Friends and Life Satisfaction: Considering Age Differences". *Frontiers in Psychology* 14 (1105771): 1–6. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1105771>
- Kaufman, Victor, Anthony Rodriguez, Lisa C. Walsh, and Edward Shafranske. 2022. "Unique Ways in Which the Quality of Friendships Matter for Life Satisfaction". *Journal of Happiness Studies* 23 (4): 2563–80. <https://doi.org/10.1007/s10902-022-00502-9>
- La Greca, Annette M., and Helen M. Harrison. 2005. "Adolescent Peer Relations, Friendships, and Romantic Relationships: Do They Predict Social Anxiety and Depression?". *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology* 34 (1): 49–61. https://doi.org/10.1207/s15374424jccp3401_5
- Langheit, Stéphanie, and François Poulin. 2024. "Links Between Best-Friendship Quality and Well-Being from Early Emerging Adulthood to Early Established Adulthood". *Emerging Adulthood* 12 (4): 539–52. <https://doi.org/10.1177/21676968241248877>
- Long, Christopher R., and James R. Averill. 2003. "Solitude: An Exploration of Benefits of Being Alone". *Journal for the Theory of Social Behaviour* 33 (1): 21–44. <https://doi.org/10.1111/1468-5914.00204>
- Lönnqvist, Jan-Erik, and Fenne Grosse Deters. 2016. "Facebook Friends, Subjective Well-Being, Social Support, and Personality". *Computers in Human Behavior* 55: 113–20. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.09.002>
- Mao, Yanhui, Junpeng Chen, Xinqi Liu, Junhua Dang, and Helgi B. Schiöth. 2024. "Social Support Predicted Subsequent Subjective Well-Being During the COVID-19 Pandemic: A Prospective Study". *BMC Public Health* 24: 943. <https://doi.org/10.1186/s12889-024-18473-2>
- McCrae, Robert R., and Paul T. Costa. 1999. "A Five-Factor Theory of Personality". In *Handbook of Personality: Theory and Research*, edited by Lawrence A. Pervin and Oliver P. John. Guilford Press.
- McPeck, Robert W. 2008. "The Pearson-Marr Archetype Indicator and Psychological Type". *Journal of Psychological Type* 7 (68): 52–67.
- Miething, Alexander, Ylva B. Almqvist, Viveca Östberg, Mikael Rostila, Christofer Edling, and Jens Rydgren. 2016. "Friendship Networks and Psychological Well-Being from Late

- Adolescence to Young Adulthood: A Gender-Specific Structural Equation Modeling Approach". *BMC Psychology* 4 (34): 1–11. <https://doi.org/10.1186/s40359-016-0143-2>
- Myers Briggs, Isabel, and Peter B. Myers. 1980. *Gifts Differing: Understanding Personality Type*. Consulting Psychologists Press.
- Nguyen, Thuy-Vy T., Richard M. Ryan, and Edward L. Deci. 2018. "Solitude as an Approach to Affective Self-Regulation". *Personality and Social Psychology Bulletin* 44 (1): 92–106. <https://doi.org/10.1177/0146167217733073>
- Nguyen, Thuy-Vy T., Netta Weinstein, and Richard M. Ryan. 2022. "Who Enjoys Solitude? Autonomous Functioning (but Not Introversion) Predicts Self-Determined Motivation (but Not Preference) for Solitude". *PLOS ONE* 17 (5): 0267185. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0267185>
- Pearson, Carol S., and Hugh K. Marr. 2007a. *What Story Are You Living? A Guide to Interpreting and Understanding Your PMAI® Results*. Conari Press.
- Pearson, Carol S., and Hugh K. Marr. 2007b. *Pearson-Marr Archetype Indicator (PMAI): Manual*. Center for Applications of Psychological Type.
- Pezirkianidis, Christos, Evangelia Galanaki, Georgia Raftopoulou, Despina Moraitou, and Anastassios Stalikas. 2023. "Adult Friendship and Wellbeing: A Systematic Review with Practical Implications". *Frontiers in Psychology* 14: 1059057. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1059057>
- Phillipson, Chris. 1997. "Social Relationships in Later Life: A Review of the Research Literature". *International Journal of Geriatric Psychiatry* 12 (5): 505–12.
- Powdthavee, Nattavudh. 2008. "Putting a Price Tag on Friends, Relatives, and Neighbours: Using Surveys of Life Satisfaction to Value Social Relationships". *The Journal of Socio-Economics* 37: 1459–80. <http://dx.doi.org/10.1016/j.socec.2007.04.004>
- Proctor, Carmel L. 2014. "Subjective Well-Being". In *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*, edited by Alex C. Michalos. Springer.
- Rowe, John W., and Robert L. Kahn. 1997. "Successful Aging". *The Gerontologist* 37 (4): 433–40. <https://doi.org/10.1093/geront/37.4.433>
- Ryan, Richard M., and Edward L. Deci. 2000. "Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being". *American Psychologist* 55 (1): 68–78. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.68>
- Ryff, Carol D., and Burton H. Singer. 2002. "From Social Structure to Biology: Integrative Science of Human Flourishing". In *Handbook of Positive Psychology*, edited by Charles R. Snyder and Shane J. Lopez, 541–54. Oxford University Press.
- Şener, Arzu, Hulya Oztop, Nuri Doğan, and Seval Guven. 2008. "Family, Close Relatives, Friends: Life Satisfaction Among Older People". *Educational Gerontology* 34 (10): 890–906. <https://doi.org/10.1080/03601270802129193>
- Shelley, Mary. 1818. *Frankenstein; or, The Modern Prometheus*. Lackington, Hughes, Harding, Mavor and Jones.
- Snyder, Charles R., Katrina Rand, and David R. Sigmon. 2002. "Hope Theory". In *Handbook of Positive Psychology*, edited by Charles R. Snyder and Shane J. Lopez. Oxford University Press.
- Tariq, Qudsia. 2011. "Close Friendship and Its Relationship with Self-Esteem, Anxiety and Life Satisfaction". *Pakistan Journal of Psychology* 42 (1): 21–34.
- Tay, Louis, and Ed Diener. 2011. "Needs and Subjective Well-Being Around the World". *Journal of Personality and Social Psychology* 101 (2): 354–65. <https://doi.org/10.1037/a0023779>
- Van der Horst, Mariska, and Hilde Coffé. 2012. "How Friendship Network Characteristics

- Influence Subjective Well-Being". *Social Indicators Research* 107 (3): 509–29. <https://doi.org/10.1007/s11205-011-9861-2>
- Van Harmelen, Anne-Laura, Rogier A. Kievit, Konstantinos Ioannidis, Sharon Neufeld, P. B. Jones, E. Bullmore, R. Dolan et al. 2017. "Adolescent Friendships Predict Later Resilient Functioning Across Psychosocial Domains in a Healthy Community Cohort". *Psychological Medicine* 47 (13): 2312–22. <https://doi.org/10.1017/S0033291717000836>
- Verduyn, Philippe; Oscar Ybarra, Maxime Résibois, and John Jonides. 2020. "Do Social Network Sites Enhance or Undermine Subjective Well-Being? A Critical Review". *Social Issues and Policy Review* 14 (1): 274–302. <https://doi.org/10.1111/sipr.12033>
- Weiss, Robert S. 1973. *Loneliness: The Experience of Emotional and Social Isolation*. MIT Press.
- Wood, Vivian, and Joan F. Robertson. 1978. "Friendship and Kinship Interaction: Differential Effects on the Morale of the Elderly". *Journal of Marriage and Family* 40 (2): 367–75. <https://doi.org/10.2307/350767>
- Zhang, Robert J. 2020. "Social Trust and Satisfaction with Life: A Cross-Lagged Panel Analysis Based on Representative Samples from 18 Societies". *Social Science & Medicine* 251: 112901. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.112901>

PRIJATELJSTVA IN ZADOVOLJSTVO Z ŽIVLJENJEM PRI ODRASLIH S PUŠČAVNIŠKIMI OSEBNOSTNIMI LASTNOSTMI: PSIHOSOCIALNA PERSPEKTIVA

Povzetek. Ta raziskava raziskuje povezanost prijateljstev in zadovoljstva z življenjem med odraslimi z izrazitimi puščavniškimi osebnostnimi lastnostmi. Analizirani so bili podatki 190 udeležencev, od katerih jih je 24 izpolnjevalo kriterije za puščavniški profil. Rezultati so pokazali, da število prijateljev, tako v dejanskem kot tudi v spletnem okolju, ni pomemben pokazatelj zadovoljstva z življenjem. Dobrobit udeležencev je bila povezana z reflektivno samoregulacijo in selektivno socialno povezanostjo. Demografske spremenljivke, kot so starost, izobrazba, poklic in zakonski stan, se niso izkazale za pomembne pokazatelje. Ugotovitve nakazujejo, da zadovoljstvo z življenjem pri posameznikih s puščavniškimi značilnostmi izhaja iz ravnovesja med introspektivno samoto in pristnimi odnosi, ne pa iz širine socialnega omrežja.

Ključni pojmi: puščavniške osebnostne lastnosti, introspektivna samota, selektivna socialna povezanost, spletna in dejanska prijateljstva, zadovoljstvo z življenjem, psihosocialno dobro počutje.

Gorazd MEŠKO, Mojca TANCER VERBOTEN, Rok HACIN*

OBČUTKI VARNOSTI PRI ŠTUDENTIH UNIVERZE V MARIBORU**

Povzetek. Članek se osredini na občutke varnosti in zaznave varnostnih pojavov na fakultetah in v krajih študija pri študentih Univerze v Mariboru. V študiji, ki je potekala v letu 2025, je sodelovalo 564 študentov in študentk z vseh fakultet Univerze v Mariboru. Statistične analize so izpostavile povezave med odnosi na fakultetah in zaznavo varnosti v kraju študija ter zaznavo varnosti na fakultetah pri študentih. Hkrati so rezultati izpostavili razlike v zaznavah varnostnih problemov v kraju študija in posledicah viktimizacije med študenti in študentkami.

Ključni pojmi: varnost, odnosi, viktimizacija, študenti, Univerza v Mariboru.

UVOD

Varnost študentov in zaposlenih dandanes v institucijah visokega šolstva predstavlja pomemben vidik upravljanja in pomemben element v procesu pridobitve kakovostne izobrazbe. Dosežena raven izobrazbe pomembno vpliva na različne življenjske izide (npr. brezposelnost, višino dohodka, kriminaliteto ipd.) (Kuhar in Zager Kocjan 2022). Zagotavljanje varnosti učnega okolja je domena in odgovornost univerz oziroma fakultet in zahteva sodelovanje različnih akterjev znotraj institucij (vodstva, zaposlenih in študentov) kot tudi sodelovanje z zunanjimi institucijami (npr. policijo, zdravstvenimi domovi ipd.). Rund (2002) je zapisal, da varno akademsko okolje študentom omogoča akademsko udejstvovanje in razvoj potenciala brez kakršnekoli diskriminacije, ustrahovanja ter fizičnih in drugih groženj. Občutek varnosti v institucijah izobraževanja ima pomemben vpliv na akademski uspeh študentov. Posledično se zagotavljanje varnosti na institucijah visokošolskega izobraževanja ne sme usmerjati zgolj na preprečevanje oziroma odpravo groženj, temveč tudi na odpravo širših tveganj za viktimizacijo študentov, kar pozitivno vpliva na njihov občutek varnosti in

* Dr. Gorazd Meško, Fakulteta za varnostne vede, Univerza v Mariboru, gorazd.mesko@um.si; Dr. Mojca Tancer Verboten, Pravna fakulteta, Univerza v Mariboru; Dr. Rok Hacin, Fakulteta za varnostne vede, Univerza v Mariboru, rok.hacin@um.si.

** Izvirni znanstveni članek.
DOI: 10.51936/tip.63.1.61

zmanjšuje strah pred kriminaliteto.¹ Pri študentih, ki zaupajo formalnim mehanizmom družbenega nadzorstva (tj. vodstvu fakultet oziroma univerze), je manj verjetno, da se bodo na svojo pobudo odločili za pridobitev sredstev za zaščito (primarno pridobitev orožja za samoobrambo) oziroma sodelovanje v dejavnostih zagotavljanja lastne varnosti (npr. izogibanje določenim območjem, oblikovanje vigilantskih skupin) (Shafer et al. 2018).

Čeprav so stopnje kriminalitete (število kaznivih dejanj na 100.000 prebivalcev) na univerzitetnih kampusih in fakultetah večinoma nižje kot v lokalnem okolju (Baum in Klaus 2005), kjer se tovrstne institucije nahajajo, pa prisotnost kriminalitete vpliva na destabilizacijo temeljnih vrednot visokošolskega izobraževanja, saj ima negativen vpliv na kakovost učnega okolja in omejuje dejavnosti študentov (Jennings, Gover in Pudrzynska 2007; Tseng, Duane in Hadipiono 2004). Posledično ima zagotavljanje varnosti akademskega okolja pomembno vlogo pri privabljanju novih študentov in poleg akademskega ugleda institucije, fakultetnih programov, lokacije, nastanitve za študente, vpisnine in kakovosti študentskega življenja predstavlja dejavnik, ki vpliva na izbor prihodnjih študentov (Calitz, Munro Cullen in Jooste 2020; Elliot 2002; Hites et al. 2013).

V članku predstavljamo ugotovitve prve študije o občutkih varnosti oziroma zaznavi varnostnih problemov na fakultetah pri študentih Univerze v Mariboru, ki je bila izvedena v letu 2025. Zaradi kompleksnosti dejavnikov, ki vplivajo na občutke varnosti, smo preverjali povezanost naslednjih dejavnikov: 1. odnosi na fakulteti, 2. varnost v kraju študija, 3. posledice viktimizacije, 4. lokacija bivališča in 5. demografske značilnosti, z zaznavo varnosti oziroma varnostnih problemov na fakultetah pri študentih. Hkrati smo se na podlagi opravljenih študij o strahu pred kriminaliteto in zaznavi varnostnih pojavov (npr. Ferraro 1995, Fisher in Sloan 2003; May 2001; Wilcox, Jordan in Pritchard 2007), ki so izpostavile prisotnost večjega strahu pred viktimizacijo ter večji vpliv zaznave varnostnih problemov na kakovost življenja pri ženskah, osredotočili na primerjavo dejavnikov, ki se povezujejo z zaznavo varnosti na fakultetah (tj. zaznavo varnostnih problemov) pri študentih in študentkah.

OBČUTKI VARNOSTI PRI ŠTUDENTIH

Devine in Cohen (2007) sta izpostavila, da je varnost v šolskem okolju nujna za uspešno učenje in zdrav razvoj. Varno šolsko okolje se opredeljuje glede na občutek varnosti študentov ter odsotnost nadlegovanja, nasilja in viktimizacije (Kutsyuruba, Klinger in Hussain 2015). Z drugimi besedami: varnost šolskega okolja, vključno z visokoškolskimi institucijami, predstavlja socialni konstrukt, na katerega vplivajo družbeni status, kulturne izkušnje in šolski kontekst (Cornell in Mayer 2010). Na varnost študentov na fakultetah vplivajo številni medsebojno povezani dejavniki, ki obsegajo individualne značilnosti študentov in

¹ Strah pred kriminaliteto predstavlja čustven odziv na možno viktimizacijo, ki lahko vpliva na posameznikovo vedenje (Ferraro 1995; Rader, May in Goodrum 2007).

kontekstualne značilnosti okolja univerze oziroma fakultet (npr. prisotnost drog, lokacija institucije, odnosi med zaposlenimi in študenti ipd.) (Bosworth, Ford in Hernandez 2011; Duszka 2015; Maffini in Dillard 2022). Odnosi na fakultetah oziroma univerzah so del širših razmer, opredeljenih kot skupek notranjih značilnosti institucije, ki jo ločuje od drugih ustanov in vpliva na vedenje študentov (Hoy in Miskel 2005). Na klimo v šolskem okolju vplivajo naslednji dejavniki (Kutsyuruba, Klinger in Hussain 2015; National School Climate Center 2021): 1. varnost (pravila in vrednote, fizična varnost in socialno-emocionalna varnost), 2. učenje (podpora učenju, družbeno in etično učenje), 3. medosebni odnosi (spoštovanje različnosti, socialna podpora), 4. institucionalno okolje (fizični prostor, udejstvovanje) in 5. odnosi z zaposlenimi (vodstvene sposobnosti in profesionalnost odnosov). Zdrava klima je prežeta s pozitivno medosebno dinamiko med študenti in zaposlenimi. Hkrati se klima znotraj institucij učenja povezuje z varnostjo.

Omenili smo, da ima lokacija fakultet pomembno vlogo pri zaznavah varnosti oziroma varnostnih problemov. Patton in Gregory (2014) sta poudarila, da je zaznava varnosti pri študentih na visokošolskih institucijah, ki se nahajajo v ruralnih okoljih, večja v primerjavi s študenti na fakultetah v [vele]mestih. Urejenost urbanega okolja ter odsotnost fizičnega in družbenega nereda (npr. zapuščene in/ali propadajoče zgradbe, slaba javna razsvetljava, brezdomci in odvisniki na ulicah, smeti ipd.) v okolici univerze oziroma fakultete povečata občutek varnosti pri študentih (Li, Zhang in Li 2015; Loewen, Steel in Suedfeld 1993; Wood et al. 2008). Hkrati prisotnost ljudi na ulicah povečuje naravni nadzor in občutek varnosti, zlasti pri študentkah (Huang, Ceccato in Kyttä 2022; Paydar, Kamani-Fard in Etminani-Ghasrodashi 2017). V kontekstu povezanosti varnosti na fakultetah in kraja študija je treba izpostaviti tudi vedenje študentov. Kitsantas, Ware in Martinez-Arias (2004) so opozorili, da študenti, ki so izpostavljeni nasilnemu vedenju v kraju bivališča (oziroma v okolju, v katerem se zadržujejo večino časa – kraj študija), prinesejo tovrstne vzorce vedenje s seboj v šolsko okolje.

V akademskem okolju študentski domovi predstavljajo pomembno fizično infrastrukturo, ki zagotavlja študentom bivališče kot tudi prostor za izvajanje določenih akademskih aktivnosti (npr. učenje, debate, okrogle mize ipd.) (Adisa in Simpeh 2019). Kljub temu da študentski domovi pripomorejo k splošnemu akademskemu uspehu študentov, predstavljajo območja, kjer je prisotna večja verjetnost viktimizacije s kriminaliteto za študente (od tatvin osebnih predmetov do hujših oblik kriminalitete v obliki fizičnega in spolnega nasilja), če ni ustrezno poskrbljeno za varnost (Gopal in van Niekerk 2018). V sklopu teorije rutinskih aktivnosti (Felson in Cohen 1980) študentski domovi predstavljajo za storilce primerno "tarčo" za izvajanje kriminalnih dejavnosti, saj je zaradi velikega števila študentov neformalni nadzor oslavljen, hkrati pa akademske obveznosti zahtevajo od študentov, da veliko časa preživijo izven študentskih domov ob predvidljivem času (tj. podnevi, ko potekajo predavanja).

Posledice (možne) viktimizacije s kriminaliteto predstavljajo pri posameznikih pomemben dejavnik v zaznavi varnosti določenega območja oziroma pojavnosti strahu pred kriminaliteto (Walklate 2017). Študenti so še posebej ranljivi za viktimizacijo z določenimi oblikami kriminalitete, primarno zaradi finančnega stanja, saj ima večina študentov nižje dohodke v primerjavi z drugimi prebivalci, kar pomeni, da težje odpravijo škodo, povzročeno s kriminaliteto (npr. nadomestitev ukradenih predmetov v primeru tatvin ali vlomov), in zaradi specifičnega življenjskega sloga. Določene skupine študentov so tudi bolj ranljive za viktimizacijo s specifičnimi oblikami kriminalitete zaradi njihovih demografskih značilnosti (spol, spolna usmeritev, rasa, religija ipd.). Wilcox, Jordan in Pritchard (2007) so izpostavili, da pri študentkah obstaja večje tveganje za določene oblike viktimizacije v primerjavi z ženskami podobne starosti, ki niso vpisane v visokošolsko izobraževanje. Pri študentkah in ženskah nasploh je prisoten največji strah pred spolno viktimizacijo, ki daleč presega strah pred drugimi oblikami viktimizacije (Dobbs, Waid in O'Connor Shelley 2009; Lane, Gover in Dahod 2009).

VARNOST ŠTUDENTOV UNIVERZE V MARIBORU

V letu 2020 sprejeti *Magni Carti Universitatum* sta izpostavljeni posebna vloga in odgovornost posameznih univerz, v okviru katerih mora biti vzpostavljeno nediskriminatorno okolje, ki podpira strpnost in spoštovanje, kjer je omogočena različnost perspektiv ter prevladuje vključenost, zasidrana v načelih enakosti in pravičnosti. Univerze se s pristopom k *Magni Carti Universitatum* zavezujejo k spodbujanju enakosti in pravičnosti v vseh vidikih akademskega življenja ter k vzpostavljanju varnega okolja za izobraževanje in raziskovanje (Observatory 2020). Na temelju teh načel je bila v okviru Evropske študentske zveze v letu 2024 sprejeta Listina o študentskih pravicah (ang. *Student Rights Charter*; v nadaljevanju Listina), v kateri je v preambuli navedeno, da je vsak študent upravičen do vseh pravic in svoboščin brez kakršne oblike diskriminacije, vključno z diskriminacijo na podlagi političnega prepričanja, vere, rase, etničnega ali kulturnega porekla, spola, spolne usmerjenosti, starosti, socialno-ekonomskega položaja, zdravja (telesnega in duševnega), jezika ali kakršne koli invalidnosti, vendar ne omejeno nanjo. V 15. točki 2. poglavja Listine so posebej izpostavljene pravice študentov do izobraževanja brez diskriminacije in predsodkov, vključno z uporabo umetne inteligence in digitalnih orodij v izobraževanju, ob upoštevanju načel sorazmernosti uporabe takšnih orodij glede na zasebnost učencev, varnost informacijske tehnologije, boj proti diskriminaciji in druge temeljne pravice (European Students' Union 2024).

V Republiki Sloveniji je bila v letu 2022 sprejeta Resolucija o nacionalnem programu visokega šolstva do 2030 (PISRS 2022a); v uvodu je zastavljeno, da bodo slovensko visoko šolstvo odlikovali stimulatívni študijski pogoji, visoki standardi akademske kulture in etike, družbena odgovornost, integriteta in zaupanje, enakost in nediskriminatornost, dostojanstvo, pravičnost in vključevalnost.

Prav tako v letu 2022 je bil v Zakon o urejanju položaja študentov (PISRS 2022b) dodan 7b. člen z naslovom Prepoved spolnega in drugega nadlegovanja ter trpinčenja v študijskem okolju. V skladu s tem členom zakona je vsakemu študentu na študiju v Republiki Sloveniji zagotovljena pravica do varnega študijskega okolja z ničelno toleranco do spolnega in drugega nadlegovanja ter trpinčenja. V skladu z 2. odstavkom 7b. člena zakona je opredeljeno spolno in drugo nadlegovanje z učinkom ali namenom ustvarjanja zastraševalnega, sovražnega, ponižujočega, sramotilnega ali žaljivega okolja. Skupina poslancev, ki je v Državni zbor Republike Slovenije dne 20. 7. 2021 vložila predlog za spremembe in dopolnitve Zakona za urejanje položaja študentov, je za vključitev 7b. člena zapisala, da se v medijih pojavlja vse več študentk, ki opozarjajo na psihološko in še posebej spolno nadlegovanje. Diskriminacija na podlagi spola naj bi bila po ustnem izročilu študentov in študentk trajala že generacije, pojavljati pa se je začelo še spolno nasilje visokošolskih učiteljev nad študenti. Med postopki naj bi se izkazalo, da ni ustrezne urejenosti tega področja in da se ne zagotavlja varstva žrtev v visokošolskem okolju. Na podlagi 5. odstavka 7b. člena Zakona o urejanju položaja študentov študenti, ki so žrtve prepovedanih ravnanj in vedenja iz tega člena, ter osebe, ki pomagajo žrtvam, ne smejo biti izpostavljeni neugodnim posledicam zaradi ukrepanja proti spolnemu in drugemu nadlegovanju ter trpinčenju. Zakon je naložil ministru, pristojnemu za visoko šolstvo, sprejetje pravilnika, ki bo opredelil postopek obravnave zaznane kršitve, kar pomeni, da bo urejen enoten postopek na nacionalni ravni, ki mu bodo morale slediti vse visokošolske inštitucije v Republiki Sloveniji (PISRS 2022b).

V letu 2024 je bil sprejet Zakon o visokem šolstvu (PISRS 2025), ki je v 14. členu zavezal akterje na področju visokega šolstva k spodbujanju spoštovanja načela enakosti spolov ter prepovedi spolnega in drugega nadlegovanja ter trpinčenja v visokem šolstvu, pri čemer 14. člen zakona v delu besedila sovpada s 7b. členom Zakona o urejanju položaja študentov (PISRS 2022b). Visokošolski zavodi so zavezani k spoštovanju in varovanju dostojanstva vseh oseb, ki so v kakršnikoli vlogi vključene v procese visokošolske dejavnosti na visokošolskem zavodu, seveda še posebej študentov. Cilj mora biti zagotavljanje dostojnega in varnega študijskega oziroma delovnega okolja z ničelno toleranco do spolnega in drugega nadlegovanja ter trpinčenja. Visokošolski zavodi so zaradi sprejetja nove visokošolske zakonodaje za zagotavljanje pravic iz 14. člena Zakona o visokem šolstvu (PISRS 2025) zavezani to področje urediti v internih aktih, pri čemer se za obravnavo zaznanih kršitev uporabljajo določbe zakona, ki ureja varstvo pred diskriminacijo (pristojnost zagovornika načela enakosti) oziroma zakon, ki ureja delovna razmerja.

Postopki za implementacijo zahtev Zakona o visokem šolstvu (PISRS 2025) na posameznih visokošolskih zavodih še potekajo, tako da se zaenkrat uporabljajo sprejete statutarne določbe brez vključitve zahtev 14. člena omenjenega zakona in 7b. člena Zakona o urejanju položaja študentov (PISRS 2022b). Na Univerzi v Mariboru je zagotovljeno varstvo pravic študentov, kamor seveda sodijo tudi

viktimizacija in posamezna odklonska ravnanja, zaradi katerih se študentke ne čutijo varne v svojem študijskem okolju, v skladu z 221. členom Statuta Univerze v Mariboru (2023). Študenti, ki menijo, da so bile kršene njihove pravice ter da so bili žrtve posameznih odklonskih ravnanj, imajo možnost sprožiti postopke v okviru Univerze v Mariboru. Tudi v okviru Kodeksa etičnega ravnanja Univerze v Mariboru je v II. poglavju opredeljeno splošno etično načelo spoštovanja dostojanstva, pri čemer so dolžni tako študenti kot zaposleni na Univerzi v Mariboru ustvarjati okolje, v katerem se spoštuje dostojanstvo brez nadlegovanja, trpinčenja ali spolnega nadlegovanja, bodisi s strani delodajalca ali predpostavljenih bodisi s strani sodelavcev ali študentov Univerze v Mariboru. Zaščitene in še posebej varovane pred povračilnimi ukrepi so tako žrtve nadlegovanja, trpinčenja ali spolnega nadlegovanja kot osebe, ki ji pomagajo (Univerza v Mariboru 2021).

Vloga visokošolskih inštitucij tako ne obsega samo izvedbe izobraževanja za poklicno življenje, spodbujanja raziskovalnega dela, temveč tudi ustvarjanje varnega okolja brez odklonskega vedenja. Sprejetje ustrezne zakonodaje, statutarnih določb, internih pravilnikov in kodeksov etike je pomembno za opredelitev ustreznih smernic ravnanja ter zagotavljanje varnosti in zaščite v primeru neustreznih ravnanj. V nadaljevanju predstavljamo rezultate pilotne študije o občutkih varnosti študentov Univerze v Mariboru.

METODE

V študiji o občutkih varnosti študentov Univerze v Mariboru se osredotočamo na njihovo oceno resnosti problemov, ki ga predstavljajo odklonska vedenja na fakulteti, kjer študirajo, ter dejavnikov, ki se povezujejo z zaznavo varnosti na fakulteti; primarno gre za kakovost odnosov na fakulteti, zaznavo varnosti v kraju študija in posledic viktimizacije. Primerjalna narava študije se osredotoča na primerjavo občutkov varnosti pri študentih in študentkah. V sklopu empirične študije, ki je potekala v juniju, juliju in avgustu 2025, so bili anketirani študenti z vseh fakultet Univerze v Mariboru. Anketiranje je potekalo na spletu z uporabo orodja Ika (en klik anketa). Povezava do spletne ankete skupaj z vabilom za sodelovanje in z zagotovitvijo zaupnosti odgovorov je bila posredovana vsem študentom Univerze v Mariboru na njihove univerzitetne poštne naslove. Sodelovanje v študiji je bilo prostovoljno. Odgovori anketirancev so bili analizirani z računalniškim programom SPSS. Izvedene so bile naslednje analize: opisna statistika, factorska analiza, korelacijska analiza, regresijska analiza in diskriminantna analiza.

Merski instrument

Za izvedbo spletnega anketiranja smo uporabili prilagojen vprašalnik, ki je temeljil na predhodno testiranih vprašalnikih, uporabljenih v študijah o viktimizaciji, strahu pred kriminaliteto in zaznavi varnostnih problemov (Meško in Farrall 1999; Meško, Šifrer in Vošnjak 2012; Pavlović 1999a; Vošnjak 2011). Vprašalnik o občutkih varnosti študentov Univerze v Mariboru je obsegal naslednje

sklope: 1. odnosi na fakulteti, 2. varnost na fakulteti (problematika odklonskih ravnanj na fakulteti), 3. varnost v kraju študija (problematika odklonskih ravnanj v kraju študija), 4. varnost v študentskem domu (problematika odklonskih ravnanj v študentskem domu), 5. posledice možne viktimizacije, 6. pretekla viktimizacija in 7. demografski podatki. Vprašalnik je bil pred objavo v spletnem okolju lka posredovan predstavnikom študentskega sveta Univerze v Mariboru, ki na strukturo vprašalnika niso imeli pripomb.

Vzorec

Anketo je izpolnilo 564 študentov, v vzorec pa je bilo vključenih 548 študentov in študentk z vseh fakultet Univerze v Mariboru, ki so v celoti odgovorili na del vprašalnika o demografskih podatkih. Respondenti, ki niso odgovorili na več kot 10 odstotkov vprašanj, niso bili vključeni v vzorec. Skupno je vzorec

Tabela 1: ZNAČILNOSTI VZORCA

		n	%
Spol	Moški	208	38,0
	Ženska	340	62,0
Bivanje v študentskem domu	Da	133	24,3
	Ne	415	75,7
Bivanje v kraju študija	Da	205	37,4
	Ne	343	62,6
Fakulteta	Ekonomsko-poslovna fakulteta	62	11,3
	Fakulteta za elektrotehniko, računalništvo in informatiko	71	13,0
	Fakulteta za energetiko	6	1,1
	Fakulteta za gradbeništvo, prometno inženirstvo in arhitekturo	13	2,4
	Fakulteta za kemijo in kemijsko tehnologijo	15	2,7
	Fakulteta za kmetijstvo in biosistemske vede	10	1,8
	Fakulteta za logistiko	18	3,3
	Fakulteta za naravoslovje in matematiko	34	6,2
	Fakulteta za organizacijske vede	42	7,7
	Fakulteta za strojništvo	30	5,5
	Fakulteta za turizem	4	0,7
	Fakulteta za varnostne vede	82	15,0
	Fakulteta za zdravstvene vede	19	3,5
	Filozofska fakulteta	56	10,2
	Medicinska fakulteta	23	4,2
	Pedagoška fakulteta	41	7,5
Pravna fakulteta	22	4,0	

Vir: lasten vir.

predstavljal 3,63 % vseh vpisanih študentov v študijskem letu 2024/25 (548 od 15.089 študentov). V preučevanem vzorcu so študenti predstavljali 38 % vseh anketiranih, študentke pa 62 %. Večina študentov ni bivala v študentskem domu (75,7 %) ali kraju študija (62,6 %). Čeprav so bili v vzorec vključeni študenti z vseh fakultet Univerze v Mariboru, značilnosti vzorca ne odražajo v celoti deležev študentov po fakultetah. Značilnosti vzorca so predstavljene v tabeli 1.

Spremenljivke

V analizo je bilo vključenih 35 spremenljivk, merjenih na petstopenjskih Likertovih lestvicah, iz katerih so bili oblikovani štirje faktorji (metoda glavnih osi z rotacijo varimax). Vsak faktor predstavlja manjše število latentnih spremenljivk, ki poenostavi interpretacijo multivariantnih analiz v nadaljevanju članka (Abdi 2003; Field 2009). Meja za vključitev spremenljivke v faktor je bila postavljena pri 0,40.

V prvi faktor "Varnost na fakulteti" (Cronbachov alfa [α]=0,92; Kaiser-Meyer-Olkin test [KMO]=0,92; delež pojasnjene variance [var.] = 59,14 %) je bilo vključenih devet spremenljivk, ki so se nanašale na oceno študentov o resnosti problema, ki ga predstavljajo odklonska vedenja na fakulteti, kjer študirajo. Spremenljivke so bile merjene na lestvici od 1 – sploh ni problem do 5 – zelo velik problem: 1. nasilje ($M=1,28$, $S.O.=0,73$), 2. nasilje z orožjem ($M=1,10$, $S.O.=0,49$), 3. spolni napadi ($M=1,21$, $S.O.=0,60$), 4. nadlegovanje in diskriminacija ($M=1,50$, $S.O.=0,85$), 5. premoženjska kriminaliteta (npr. tatvine) ($M=1,34$, $S.O.=0,73$), 6. zločini iz sovraštva ($M=1,23$, $S.O.=0,66$), 7. nadlegovanje ($M=1,39$, $S.O.=0,77$), 8. droge ($M=1,52$, $S.O.=0,91$) in 9. zalezovanje ($M=1,25$, $S.O.=0,64$).

V drugi faktor "Odnosi na fakulteti" ($\alpha=0,81$; $KMO=0,79$; var. = 47,14 %) je bilo vključenih šest spremenljivk, merjenih na lestvici od 1 – sploh se ne strinjam do 5 – popolnima se strinjam: 1. Odnosi med študenti so dobri ($M=4,13$, $S.O.=0,85$), 2. Odnosi s profesorji so dobri ($M=4,03$, $S.O.=0,83$), 3. Sodelovanje med študenti je dobro ($M=3,82$, $S.O.=1,02$), 4. Sodelovanje s profesorji je dobro ($M=3,92$, $S.O.=0,87$), 5. Profesorji delajo razlike med študenti (obrnjeno kodiranje) ($M=3,49$, $S.O.=1,82$) in 6. S podporo zaposlenih na fakulteti/univerzi sem zadovoljen ($M=3,92$, $S.O.=0,97$).

V tretji faktor "Varnost v kraju študija" ($\alpha=0,96$; $KMO=0,96$; var. = 69,08 %) je bilo vključenih deset spremenljivk, ki so se nanašale na oceno študentov o resnosti problema, ki ga predstavljajo odklonska vedenja v kraju študija. Spremenljivke so bile merjene na lestvici od 1 – sploh ni problem do 5 – zelo velik problem: 1. nasilje ($M=2,00$, $S.O.=1,06$), 2. nasilje z orožjem ($M=1,55$, $S.O.=0,87$), 3. spolni napadi ($M=1,82$, $S.O.=1,03$), 4. nadlegovanje in diskriminacija ($M=2,19$, $S.O.=1,19$), 5. premoženjska kriminaliteta (npr. tatvine) ($M=2,22$, $S.O.=1,24$), 6. zločini iz sovraštva ($M=1,74$, $S.O.=0,98$), 7. nadlegovanje ($M=2,10$, $S.O.=1,17$), 8. droge ($M=2,40$, $S.O.=1,32$), 9. zalezovanje ($M=1,77$, $S.O.=1,01$) in 10. zalezovanje na spletu ($M=1,98$, $S.O.=1,18$).

V četrti faktor "Posledice viktimizacije" ($\alpha = 0,95$; $KMO = 0,93$; var. = 64,15 %) je bilo vključenih deset spremenljivk, ki so se nanašale na oceno študentov o posledicah viktimizacije z odklonskimi ravnanji. Spremenljivke so bile merjene na lestvici od 1 – sploh ne bi bilo posledic do 5 – zelo velike posledice: 1. nasilje ($M = 3,52$, $S.O. = 1,23$), 2. nasilje z orožjem ($M = 4,17$, $S.O. = 1,17$), 3. spolni napadi ($M = 4,44$; $S.O. = 1,20$), 4. nadlegovanje in diskriminacija ($M = 3,36$, $S.O. = 1,24$), 5. premoženjska kriminaliteta (npr. tatvine) ($M = 3,31$, $S.O. = 1,21$), 6. zločini iz sovrašтва ($M = 3,60$, $S.O. = 1,27$), 7. nadlegovanje ($M = 3,39$, $S.O. = 1,27$), 8. droge ($M = 3,68$, $S.O. = 1,37$), 9. zalezovanje ($M = 3,58$, $S.O. = 1,31$) in 10. zalezovanje na spletu ($M = 3,22$, $S.O. = 1,38$).

V analize so bile poleg oblikovanih faktorjev vključene tri sociodemografske spremenljivke (binarno kodirane; 1 = Da, 0 = Ne): spol (moški), bivanje v študentskem domu in bivanje v kraju študija. Normalna porazdelitev odvisne spremenljivke "Varnost na fakulteti" je bila preverjena grafično (histogram, kvantilni verjetnostni grafikon (angl. *Q-Q plot*) in normalni verjetnostni grafikon (angl. *P-P plots*). V nadaljevanju predstavljamo rezultate statističnih analiz, s katerimi smo preverjali dejavnike, ki se povezujejo z zaznavo varnosti na fakulteti pri študentih Univerze v Mariboru, ter primerjali spremenljivke, ki se povezujejo z občutki varnosti pri študentih in študentkah.

REZULTATI

Pred regresijsko in diskriminantno analizo smo izvedli Pearsonov test korelacij, s katerim smo preliminarno ocenili spremenljivke, ki se povezujejo z občutki varnosti študentov Univerze v Mariboru (tabela 2). Identificirane so bile statistično pomembne povezave med zaznavo varnosti na fakulteti in odnosi na fakulteti ($r = -0,31$; $p < 0,01$), zaznavo varnosti v kraju študija ($r = 0,47$; $p < 0,01$) in posledicami viktimizacije ($r = 0,13$; $p < 0,01$). Rezultat testa korelacij je pokazal, da med spremenljivkami ni multikolinearnosti, saj vrednosti niso presegle 0,80 (najvišja vrednost je znašala 0,47) (Weisburd et al. 2022). Nadaljnji testi inflacije variance (angl. *Variance Inflation Factor*) so potrdili odsotnost multikolienarnosti, saj vrednosti pri spremenljivkah niso presegle 1,29 (tabela 3).

Tabela 2: KORELACIJSKA MATRIKA

	1	2	3	4
Varnost na fakulteti	-			
Odnosi na fakulteti	-0,31**	-		
Varnost v kraju študija	0,47**	-0,17**	-	
Posledice viktimizacije	0,13**	-0,08*	0,19**	-
<i>M</i>	1,31	3,90	1,92	3,64
<i>S.O.</i>	0,56	0,71	0,92	1,05

* $p < 0,05$, $p < 0,01$.

Vir: lasten vir.

Tabela 3: OLS REGRESIJSKA ANALIZA: NAPOVEDOVANJE OBČUTKA VARNOSTI NA FAKULTETI PRI ŠTUDENTIH

Varnost na fakulteti	Vsi študenti				
	<i>B</i>	<i>s.e.</i>	β	<i>t</i>	VIF
Odnosi na fakulteti	-0,25	0,05	-0,24	-4,68***	1,03
Varnost v kraju študija	0,42	0,06	0,42	7,18***	1,07
Posledice viktimizacije	0,04	0,03	0,04	1,14	1,29
Bivanje v študentskem domu	0,00	0,08	0,00	0,02	1,02
Bivanje v kraju študija	-0,07	0,08	-0,04	-0,93	1,02
Spol (moški)	0,02	0,07	0,01	0,25	1,26
<i>n</i>	548				
<i>F</i>	34,39***				
<i>R2 (prilagojen)</i>	26,8%				
Varnost na fakulteti	Študenti				
	<i>B</i>	<i>s.e.</i>	β	<i>t</i>	VIF
Odnosi na fakulteti	-0,19	0,09	-0,21	-3,25***	1,04
Varnost v kraju študija	0,35	0,09	0,38	5,83***	1,08
Posledice viktimizacije	0,00	0,04	0,00	0,03	1,06
Bivanje v študentskem domu	-0,18	0,12	-0,09	-1,43	1,05
Bivanje v kraju študija	-0,07	0,11	-0,04	-0,62	1,02
Spol (moški)					
<i>n</i>	208				
<i>F</i>	10,81***				
<i>R2 (prilagojen)</i>	19,2%				
Varnost na fakulteti	Študentke				
	<i>B</i>	<i>s.e.</i>	β	<i>t</i>	VIF
Odnosi na fakulteti	-0,27	0,07	-0,25	-4,10***	1,04
Varnost v kraju študija	0,45	0,07	0,44	6,13***	1,05
Posledice viktimizacije	0,08	0,05	0,06	1,43	1,02
Bivanje v študentskem domu	0,12	0,11	0,05	1,04	1,03
Bivanje v kraju študija	-0,08	0,10	-0,04	-0,74	1,03
Spol (moški)					
<i>n</i>	340				
<i>F</i>	29,94***				
<i>R2 (prilagojen)</i>	29,9%				

* $p < 0,05$, $p < 0,01$, $p < 0,001$.

Vir: lasten vir.

V tabeli 3 predstavljamo rezultate regresijske analize z robustnimi standardnimi napakami, s katero smo napovedovali občutek varnosti na fakulteti pri študentih Univerze v Mariboru. Občutek varnosti pri študentih (vsi študenti) se je povezoval z njihovimi odnosi na fakulteti ($\beta = -0,24$; $p < 0,001$) in zaznavo varnosti v kraju študija ($\beta = 0,42$; $p < 0,001$). Občutek varnosti pri študentih in študentkah se je povezoval z njihovimi odnosi na fakulteti ($\beta = -0,21$; $p < 0,001$; $\beta = -0,25$; $p < 0,001$) in zaznavo varnosti v kraju študija ($\beta = 0,38$; $p < 0,001$; $\beta = 0,44$; $p < 0,001$). Rezultati so pokazali, da študenti in študentke, ki imajo z drugimi študenti in profesorji dobre odnose, zaznavajo manj varnostnih problemov na fakulteti. Ob tem pa študenti, ki zaznavajo več varnostnih problemov v kraju študija, zaznavajo tudi več varnostnih problemov na fakulteti. Delež pojasnjene variance za vse študente v vzorcu znaša 26,8 %, za študente 19,2 % in za študentke 29,9 %.

V tabeli 4 so predstavljeni rezultati diskriminantne analize, s katero smo preverjali razlike med občutki varnosti med študenti in študentkami Univerze v Mariboru. Rezultati (*Wilksova Lambda* = 0,79, $p < 0,001$) so pokazali statistično pomembne razlike med študenti in študentkami pri naslednjih spremenljivkah: varnost v kraju študija ($F = 10,92$, $p < 0,001$) in posledice viktimizacije ($F = 138,04$, $p < 0,001$). Študentke so v primerjavi s študenti zaznavale več varnostnih problemov v kraju študija in izpostavile, da bi bile posledice viktimizacije z odklon-skimi ravnanji za njih hujše. Skupaj je bilo pravilno razvrščenih 72,8 % respondentov (65,7 % študentov in 77,2 % študentk).

Tabela 4: DISKRIMINANTNA ANALIZA: PRIMERJAVA OBČUTKOV VARNOSTI PRI ŠTUDENTIH IN ŠTUDENTKAH

	Študenti		Študentke		F
	M	S.O.	M	S.O.	
Varnost na fakulteti	1,25	0,49	1,35	0,60	3,54
Odnosi na fakulteti	3,96	0,66	3,86	0,72	2,54
Varnost v kraju študija	1,76	0,84	2,03	0,94	10,92***
Posledice viktimizacije	3,03	1,07	4,01	0,85	138,04***
<i>Wilks' Lambda</i>			0,79***		

* $p < 0,05$, $p < 0,01$, $p < 0,001$.

Vir: lasten vir.

RAZPRAVA IN SKLEP

V pilotni študiji o zaznavanju varnostnih problemov pri študentih Univerze v Mariboru smo se osredotočili na identifikacijo dejavnikov, ki se povezujejo z zaznavo varnosti na fakultetah pri študentih in študentkah ter morebitnih razlik med skupinama. Varnost na fakultetah je prvi pogoj za uspešen razvoj študentov in je odvisna od številnih dejavnikov, ki obsegajo individualne značilnosti študentov, notranje značilnosti institucije kot tudi kontekstualne značilnosti okolja univerze oziroma fakultet (Bosworth, Ford in Hernandez 2011; Maffini in Dillard 2022; Rund 2002). Rezultati statističnih analiz so pokazali, da so odnosi na fakulteti in zaznava varnostnih problemov v kraju študija tista dejavnika, ki se povezujejo z zaznavo varnosti oziroma varnostnih problemov na fakultetah pri študentih in študentkah. Odnosi na fakulteti so del širše klime, ki predstavlja temelj specifičnosti posamezne institucije in vpliva na vedenje študentov (Hoy in Miskel 2005). Dobri odnosi med študenti in profesorji kot tudi pošten odnos slednjih do študentov vplivajo na občutek varnosti in dobro počutje vseh znotraj institucije. Hkrati v okolju, kjer prevladuje pozitivno vzdušje, študenti zaznavajo manj varnostnih težav (Duszka 2015; Kutsyuruba, Klinger in Hussain 2015). Umeščenost fakultet v smislu zaznav varnostnih problemov v okolju, kjer se institucije nahajajo, vpliva na zaznavo varnosti na fakultetah pri študentih (Li, Zhang in Li 2015). Večina fakultet Univerze v Mariboru se nahaja v urbanem okolju, kjer je občutek varnosti študentov slabši v primerjavi s študenti, ki obiskujejo fakultete v ruralnih okoljih (Patton in Gregory 2014). Kljub temu pa ne prihaja do bistvenih razlik glede na lokacijo posamezne fakultete, saj so slovenska urbana okolja relativno majhna ter urejena tako, da v njih ni velike prisotnosti fizičnega in družbenega nereda, še zlasti v okolici fakultet, same fakultete pa se nahajajo v mestih, kjer je prisotno večje število ljudi na ulicah, kar povečuje občutek varnosti pri študentih (Huang, Ceccato in Kytä 2022; Loewen, Steel in Suedfeld 1993; Wood et al. 2008).

Občutek ogroženosti oziroma strah pred kriminaliteto je večji pri študentkah oziroma ženskah kot pri moški populaciji (Ferraro 1995, Fisher in Sloan 2003; Wilcox, Jordan in Pritchard 2007). Primerjalna analiza občutkov varnosti oziroma zaznave varnostnih problemov pri študentih in študentkah ni pokazala statistično pomembnih razlik med skupinama v zaznavi varnostnih problemov na fakultetah ter odnosih z drugimi študenti in profesorji. Obe skupini sta fakultetno okolje zaznavali kot varno, pri čemer so varnostni problemi redki; kot največji problem je bila izpostavljena prisotnost prepovedanih drog, vendar so bile vrednosti nizke ($M=1,52$ na petstopenjski lestvici). Ob tem sta obe skupini zaznavali odnose na fakulteti kot pozitivne. Sicer pa so bile identificirane razlike med skupinama v zaznavi varnostnih problemov v kraju študija in glede resnosti posledic viktimizacije. Študentke so zaznavale več varnostnih problemov v okolici fakultet in izpostavile, da bi bile posledice viktimizacije za njih hujše, predvsem v primerih spolne kriminalitete. V splošnem se pri študentkah kaže največji strah pred spolno viktimizacijo – v primerjavi s strahom pred

viktimiziranostjo z drugimi oblikami kriminalitete (Dobbs, Waid in O'Connor Shelley 2009; Lane, Gover in Dahod 2009).

Prispevek študije k obstoječemu znanju o občutkih varnosti in zaznavah varnostnih pojavov pri študentih se kaže v štirih pomembnih pogledih. Prvič, ugotovitve so izpostavile notranje in zunanje dejavnike, ki se povezujejo z zaznavo varnostnih pojavov pri študentih na fakultetah Univerze v Mariboru, kar potrjuje domnevo o vplivu razmer v ustanovah, kot tudi značilnosti okolja univerze oziroma fakultet na občutke varnosti študentov. Drugič, primerjalna analiza zaznav varnostnih pojavov pri študentih in študentkah je izpostavila razlike v zaznavi varnosti v kraju študija in posledic viktimizacije med skupinama, kar potrjuje ugotovitve drugih študij o prisotnosti večjega strahu pred določenimi oblikami viktimizacije pri ženskah. Tretjič, ugotovitve so pokazale, da je fakultetno okolje Univerze v Mariboru varno za vse skupine študentov ter da so odnosi na fakultetah med vsemi akterji pozitivni, kar vpliva na celotno vzdušje, ki predstavlja enega izmed ključnih dejavnikov zagotavljanja varnosti na fakultetah. Četrto, ugotovitve empirične študije in analiza obstoječe zakonodaje izpostavljajo pomembnost institucionalne kulture, ki jo ustvarjajo kakovostni odnosi med akterji na fakultetah kot tudi sistemska odgovornost Univerze v Mariboru za zagotavljanje varnega okolja za študente, ki se med drugim odraža v ničelni toleranci do vseh vrst nadlegovanja, diskriminacije, trpinčenja ali drugih oblik odklonskega ravnanja ter zaščiti žrtev in oseb, ki ji pomagajo.

Nova zakonodaja o zagotavljanju varnosti študentov je postavila osnovna izhodišča za deležnike v visokem šolstvu, v prihodnje pa mora priti do uveljavitve teh smernic v okvirih posameznih visokošolskih inštitucij ter izobraževanja v smeri ničelne tolerance do takšnega neustreznega ravnanja oziroma vedenja. V prihodnje bi veljalo študijo razširiti na preučevanje zaznave varnosti oziroma varnostnih problemov pri profesorjih, administratorjih in drugih uslužbencih Univerze v Mariboru. S tem bi pridobili celovit vpogled v zaznavo varnostnih razmer na institucijah univerze pri vseh deležnikih ter odkrili morebitne razlike med pogledi zaposlenih in študentov. Hkrati bi veljalo pilotno kvantitativno raziskovanje nadgraditi z uporabo mešanih metod, ki bi omogočile poglobljen uvid v občutke varnosti in zaznavo varnostnih problemov na fakultetah pri študentih in zaposlenih Univerze v Mariboru.

Omejitve

Omejitve študije so vidne v sami naravi vzorca, ki kljub sodelovanju študentov z vseh fakultet Univerze v Mariboru ne odraža značilnosti populacije, kar omejuje posploševanje rezultatov. Izpostaviti moramo, da deleži študentov v vzorcu s posameznih fakultet ne predstavljajo sorazmernega deleža vpisanih študentov po fakultetah; neproporcionalna zastopanost fakultet onemogoča generalizacijo rezultatov. Kot pri vseh kvantitativnih študijah je tudi tu prisotna možnost podajanja socialno zaželenih odgovorov pri respondentih, zaradi strahu pred razkritjem. Opozoriti moramo tudi na način zbiranja podatkov,

saj anketiranje po spletu ne zagotavlja, da so anketo dejansko reševali študenti; sklepamo, da je možnost za tovrstno početje minimalna, saj je bila povezava do ankete posredovana študentom na njihove univerzitetne e-poštne naslove. Ob koncu, izhajajoč iz viktimizacijskih študij, ki razkrivajo precej večji obseg kriminalitete in viktimiziranosti v družbi kot uradne policijske statistike (Pavlović 1999b), domnevamo, da je bila zainteresiranost za sodelovanje večja pri tistih študentih, ki zaznavajo več varnostnih problemov. Izpostaviti moramo še omejitve v obliki izključne uporabe samoocen, brez vključitve uradnih statistik o incidentih, prekrških in kaznivih dejanjih na fakultetah, v študentskih domovih in neposredni okolici institucij, ki bi lahko vplivale na zaznavo varnostnih problemov pri študentih.

FINANCIRANJE

Članek je nastal v okviru dela programske skupine Varnost v lokalnih skupnostih – primerjava ruralnih in urbanih okolij, katere vodja je prvi avtor (ARIS, 2019–2024, 2025–2027, št. P5-0397).

DOSTOPNOST RAZISKOVALNIH PODATKOV

Meško, Gorazd, Mojca Tancer Verboten, Rok Hacin. 2026. "Občutki varnosti študentov Univerze v Mariboru, 2025." *Arhiv družboslovnih podatkov*. <https://doi.org/10.17898/10093>

NAVZKRIŽJE INTERESOV

Avtorji izjavljajo, da niso v navzkrižju interesov.

LITERATURA

- Abdi, Hervé. 2003. "Factor Rotations in Factor Analyses." V *The SAGE Encyclopedia of Social Sciences Research Methods*, uredniki Michael S. Lewis-Beck, Alan Bryman, and Tim Futing Liao. Sage Publications.
- Adisa, Solomon, and Fredrick Simpeh. 2019. "Student Perceptions of the Safety and Security Risk of On-Campus Student Housing Facilities." V *2019 IEEE Asia-Pacific Conference on Computer Science and Data Engineering (CSDE)*, 1–9.
- Baum, Katrina, and Patsy Klaus. 2005. *Violent Victimization of College Students, 1995–2002*. Washington, DC: Bureau of Justice Statistics.
- Bosworth, Kris, Lysbeth Ford, and Diley Hernandez. 2011. "School Climate Factors Contributing to Student and Faculty Perceptions of Safety in Select Arizona Schools." *Journal of School Health* 81 (4): 194–201.
- Calitz, Andre Paul, Margaret Diane, Munro Cullen, and Carlien Jooste. 2020. "The Influence of Safety and Security on Students' Choice of University in South Africa." *Journal of Studies in International Education* 24 (2): 269–85.
- Cornell, Dewey G., and Matthew J. Mayer. 2010. "Why Do School Order and Safety Matter?" *Educational Researcher* 39 (1): 7–15.
- Devine, John, and Jonathan Cohen. 2007. *Making Our School Safe: Strategies to Protect Children and Promote Learning*. Teachers College Press.

- Dobbs, Rhonda R., Courtney A. Waid, and Tara O'Connor Shelley. 2009. "Explaining Fear of Crime as Fear of Rape Among College Females: An Examination of Multiple Campuses in the United States." *International Journal of Social Inquiry* 2 (2): 105–22.
- Duszka, Christopher. 2015. "The Effects of School Safety on School Performance." *International Journal of Education and Social Science* 2 (8): 29–37.
- Elliot, Kevin M. 2002. "Key Determinants of Student Satisfaction." *Journal of College Student Retention: Research, Theory & Practice* 4 (3): 271–79.
- European Students' Union (ESU). 2024. *Student Rights Charter*. European Students' Union.
- Felson, Marcus, and Lawrence E. Cohen. 1980. "Human Ecology and Crime: A Routine Activity Approach." *Human Ecology* 8 (4): 389–405.
- Ferraro, Kenneth F. 1995. *Fear of Crime: Interpreting Victimization Risk*. State University of New York Press.
- Fisher, Bonnie S., and John J. Sloan III. 2006. "Unraveling the Fear of Victimization Among College Women: Is the 'Shadow of Sexual Assault Hypothesis' Supported?" *Justice Quarterly* 20 (3): 633–59.
- Field, Andy. 2009. *Discovering Statistics Using SPSS*. 3rd ed. Sage Publications.
- Gopal, Nirmala, and Chris van Niekerk. 2018. "Safety in Student Residences Matters!" *South African Journal of Higher Education* 32 (3): 172–88.
- Hites, Lisle S., et al. 2013. "A Geospatial Mixed Methods Approach to Assessing Campus Safety." *Evaluation Review* 37 (5): 347–69.
- Hoy, Wayne K., and Cecil G. Miskel. 2005. *Educational Administration: Theory, Research, and Practice*. 7th ed. McGraw-Hill.
- Huang, Dengkai, Vania Ceccato, and Marketta Kytta. 2022. "Safety Perceptions in University Campuses: The Role of Environment." *Crime Prevention and Community Safety* 24: 266–85.
- Jennings, Wesley G., Angela R. Gover, and Dagmar Pudrzynska. 2007. "Are Institutions of Higher Learning Safe? A Descriptive Study of Campus Safety Issues and Self-Reported Campus Victimization Among Male and Female College Students." *Journal of Criminal Justice Education* 18 (2): 191–208.
- Kitsantas, Anastasia, Herbert W. Ware, and Rosario Martinez-Arias. 2004. "Students' Perceptions of School Safety: Effects by Community, School Environment, and Substance Use Variables." *Journal of Early Adolescence* 24 (4): 412–30.
- Kuhar, Metka, and Gaja Zager Kocjan. 2022. "Povezanost med obremenjujočimi in pozitivnimi izkušnjami v otroštvu ter šolskim uspehom pri mladih v Sloveniji." *Teorija in praksa* 59 (1): 95–114.
- Kutsyruba, Benjamin, Don A. Klinger, and Alicia Hussain. 2015. "Relationships Among School Climate, School Safety, and Student Achievement and Well-Being: A Review of Literature." *Review of Education* 3 (2): 103–35.
- Lane, Jodi, Angela R. Gover, and Sara Dahod. 2009. "Fear of Violent Crime Among Men and Women on Campus: The Impact of Perceived Risk and Fear of Sexual Assault." *Violence and Victims* 24 (2): 172–92.
- Li, Xiaojiang, Chuanrong Zhang, and Weisdong Li. 2015. "Does the Visibility of Greenery Increase Perceived Safety in Urban Areas? Evidence from the Place Pulse 1.0 Dataset." *ISPRS International Journal of Geo-Information* 4: 1166–83.
- Loewen, Laura J., Gary Daniel Steel, and Peter Suedfeld. 1993. "Perceived Safety from Crime in the Urban Environment." *Journal of Environmental Psychology* 13 (4): 323–31.

- Maffini, Cara S., and Koryn C. Dillard. 2022. "Safe & Sound? Perceptions of Campus Safety for Black College Students." *Race Ethnicity and Education* 25 (1): 2–17.
- May, David C. 2001. "The Effect of Fear of Sexual Victimization on Adolescent Fear of Crime." *Sociological Spectrum* 21 (2): 141–74.
- Meško, Gorazd, and Stephen Farrall. 1999. "The Social Psychology of the Fear of Crime: A Comparison of Slovenian, Scottish and Dutch Local Crime Surveys." *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja* 35 (2): 151–59.
- Meško, Gorazd, Jerneja Šifrer, and Ljubo Vošnjak. 2012. "Punitivnost, viktimizacija in strah pred kriminaliteto pri študentih varstvoslovja – rezultati spletne ankete." *Varstvoslovje* 14 (1): 75–96.
- National School Climate Center (NSCC). 2021. *The School Climate Challenge: Narrowing the Gap Between School Climate Research and School Climate Policy, Practice Guidelines and Teacher Education Policy*. NSCC.
- Observatory. 2020. *Magna Charta Universitatum*. Magna Charta Observatory.
- Patton, Robert C., and Dennis Edward Gregory. 2014. "Perceptions of Safety by On-Campus Location, Rurality, and Type of Security/Police Force: The Case of the Community College." *Journal of College Student Development* 55 (5): 451–60.
- Pavlovič, Zoran. 1999a. "Mednarodni anketi o kriminaliteti oz. viktimizaciji Slovenija (Ljubljana) 1992–1993 (3. del)." *Revija za kriminalistiko in kriminologijo* 50 (2): 122–30.
- Pavlovič, Zoran. 1999b. "Mednarodni anketi o kriminaliteti oz. viktimizaciji Slovenija (Ljubljana) 1992–1993 (4., sklepni del)." *Revija za kriminalistiko in kriminologijo* 50 (3): 234–39.
- Paydar, Mohammad, Asal Kamani-Fard, and Roya Etminani-Ghasrodashti. 2017. "Perceived Security of Women in Relation to Their Path Choice Toward Sustainable Neighborhood in Santiago, Chile." *Cities* 60 (A): 289–300.
- Rader, Nicole E., David C. May, and Sarah Goodrum. 2007. "An Empirical Assessment of the 'Threat of Victimization': Considering Fear of Crime, Perceived Risk, Avoidance, and Defensive Behaviors." *Sociological Spectrum* 27 (5): 475–505.
- Rund, James A. 2002. "The Changing Context of Campus Safety." *New Directions for Student Services* 99: 3–10.
- Schafer, Joseph A., Charern Lee, George W. Burruss, and Matthew J. Giblin. 2018. "College Student Perceptions of Campus Safety Initiatives." *Criminal Justice Policy Review* 29 (4): 319–40.
- Tseng, Chun-Hao, Jossan Duane, and Fabian Hadipriono. 2004. "Performance of Campus Parking Garages in Preventing Crime." *Journal of Performance of Constructed Facilities* 18: 21–28.
- Univerza v Mariboru. 2021. *Kodeks etičnega ravnanja Univerze v Mariboru*. Univerza v Mariboru.
- Univerza v Mariboru. 2023. *Statut Univerze v Mariboru*. Uradni list RS, št. 20/23.
- Vošnjak, Ljubo. 2011. *Strukturalna analiza socio-demografskega, socialnopsihološkega in celostnega modela zaskrbljenosti ljudi glede kriminalitete in sodobnih oblik negotovosti*. Doktorska disertacija. Fakulteta za varnostne vede.
- Walklate, Sandra, ed. 2017. *Handbook of Victims and Victimology*. 2nd ed. Routledge.
- Weisburd, David, David R. Wilson, Alese Wooditch, and Chester Britt. 2022. *Advanced Statistics in Criminology and Criminal Justice*. 5th ed. Springer.
- Wilcox, Pamela, Carol E. Jordan, and Adam J. Pritchard. 2007. "A Multidimensional Examination of Campus Safety: Victimization, Perceptions of Danger, Worry about Crime, and Precau-

tionary Behavior among College Women in the Post-Clery Era." *Crime & Delinquency* 53 (2): 219–54.

Wood, Lisa, Tya Shannon, Max Bulsara, Terri Pikora, Gavin McCormack, and Billie Giles-Corti. 2008. "The Anatomy of the Safe and Social Suburb: An Exploratory Study of the Built Environment, Social Capital and Residents' Perceptions of Safety." *Health & Place* 14 (1): 15–31.

PISRS. 2022a. *Resolucija o nacionalnem programu visokega šolstva do 2030 (ReNPVŠ30)*. Uradni list RS, št. 49/22.

PISRS. 2022b. *Zakon za urejanje položaja študentov (ZUPŠ-1)*. Uradni list RS, št. 54/22.

PISRS. 2025. *Zakon o visokem šolstvu (ZVIS-1)*. Uradni list RS, št. 56/25.

FEELINGS OF SAFETY AMONG STUDENTS OF THE UNIVERSITY OF MARIBOR

Abstract. *The article focuses on feelings of safety and perceptions of security problems among students of the University of Maribor, particularly at faculties and places of study. A study was conducted in 2025, involving 564 male and female students from all faculties at the University of Maribor. Statistical analyses highlighted correlations between relations on the faculty level and perceptions of safety at the place of study, as well as perceptions of safety at faculties among students. The results also revealed differences in perceptions of security problems at the study site and the consequences of victimisation between male and female students.*

Keywords: *safety, relations, victimisation, students, University of Maribor.*

Jana BARDUTZKY ŽERDONER*

PROMOCIJSKA ZNAMKA POSTANI VOJAK KOT ORODJE STRATEŠKEGA KOMUNICIRANJA SLOVENSKE VOJSKE PRI ZAPOSLOVANJU MLADIH**

Povzetek. Slovenska vojska se v sodobnem digitalnem okolju sooča z izzivom učinkovitega nagovarjanja mladih z vidika zaposlovanja. V ta namen je oblikovala promocijsko znamko Postani vojak, namenjeno promociji vojaškega poklica in rekrutaciji. Namen članka je predstaviti izsledke analize z vidika učinkovitosti te znamke kot orodja strateškega komuniciranja. Raziskava temelji na kvalitativni študiji primera, podprti s pregledom literature in z analizo javno dostopnih kvantitativnih podatkov. Ugotovitve kažejo, da so izbrani komunikacijski kanali ustrezni in povezani s pozitivnim učinkom, vendar obstajajo komunikacijske vrzeli, katerih odprava bi lahko dodatno izboljšala rekrutacijske rezultate ter okrepila participacijo ciljne javnosti.

Ključni pojmi: strateško komuniciranje, promocijska znamka, digitalni mediji, študija primera, Slovenska vojska.

UVOD

Vojaške organizacije se pri nagovarjanju mlajših generacij z vidika zaposlovanja v sodobnem družbenem in tehnološkem okolju soočajo z vse večjimi izzivi. Digitalizacija, spremembe medijskih navad ter vrednotne in generacijske razlike so bistveno preoblikovale zaznavanje institucij in poklicev, vključno z vojaškim. Tradicionalni, hierarhični in formalni komunikacijski modeli, značilni za vojaške organizacije, se zato pri doseganju ciljne skupine mladih pogosto izkažejo kot manj učinkoviti.

* Jana Bardutzky Žerdoner, doktorska študentka, Strateški komunikacijski management, Alma Mater Europea Univerza, častnica Slovenske vojske, jana.bardutzky@almamater.si.

** Izvirni znanstveni članek.
DOI: 10.51936/tip.63.1.79

Slovenska vojska je v odziv na te spremembe oblikovala promocijsko znamko Postani vojak, ki deluje kot osrednje komunikacijsko in rekrutacijsko orodje za promocijo vojaškega poklica. Znamka je zasnovana z namenom približevanja vojaškega poklica ciljni javnosti prek digitalnih komunikacijskih kanalov ter z uporabo manj formalnega in bolj prilagojenega komunikacijskega sloga. V tem smislu Postani vojak presega vlogo klasičnega informativnega kanala in nastopa kot samostojen komunikacijski akter v razmerju med institucijo in javnostjo.

Namen raziskave je analiza učinkovitosti promocijske znamke Postani vojak kot orodja strateškega komuniciranja Slovenske vojske pri nagovarjanju mladih z vidika zaposlovanja ter prispevek k razumevanju vloge promocijskih znamk v javnem sektorju – s ciljem ugotoviti, kako uspešna je izbrana strategija ter ali jo je mogoče izboljšati.

V skladu z namenom in ciljem raziskave članek naslavlja dve raziskovalni vprašanji (RV), in sicer:

RV1: Kako učinkovita je promocijska znamka Postani vojak kot orodje strateškega komuniciranja Slovenske vojske pri nagovarjanju mladih z vidika zaposlovanja?

RV2: V kolikšni meri komunikacijske prakse promocijske znamke Postani vojak vključujejo relacijske in participativne elemente, značilne za sodobno strateško komuniciranje? Na podlagi teoretičnih izhodišč in dosedanjih ugotovitev članek preverja tudi dve hipotezi (H), in sicer:

H1: Promocijska znamka Postani vojak uporablja komunikacijske kanale, ki so glede na medijske navade ciljne skupine mladih ustrezno izbrani in pozitivno vplivajo na rekrutacijske rezultate.

H2: Kljub ustrezni izbiri komunikacijskih kanalov komunikacija promocijske znamke Postani vojak ostaja pretežno enosmerna, kar omejuje stopnjo participacije in vzpostavljanje dolgoročnih odnosov s ciljno javnostjo.

Raziskava temelji na kvalitativni študiji primera, ki združuje pregled relevantne literature, analizo komunikacijskih kanalov in vsebin ter uporabo modela PESO, dopolnjeni z analizo javno dostopnih kvantitativnih sekundarnih podatkov.

TEORETIČNI OKVIR

Komunikacijski neuspehi so stalnica v medosebnih in organizacijskih kontekstih, njihove posledice pa so lahko strateško pomembne (Falkheimer in Heide 2022, 12). Za organizacije, ki želijo učinkovito dosegati svoje cilje, uresničevati vizijo in vrednote ter ohraniti legitimnost v javnem prostoru, je zato ključen izbor premišljene komunikacijske strategije. Koncept strateškega komuniciranja je pogosto razumljen kot namerna in ciljno usmerjena dejavnost, vpeta v organizacijske cilje (Frandsen in Johansen 2017), pri čemer nekateri avtorji opozarjajo, da se njegova dejanska učinkovitost kaže šele v razkoraku med načrtovano strategijo in dejanskimi interpretacijami javnosti (Cornelissen 2020; Weick 1997;

Hatch in Schultz 2002). Ta razkorak je posebej izrazit v okoljih, kjer organizacije nagovarjajo heterogene in kritične javnosti (Verčič in Tkalec Verčič 2015; Mouffe 2005; Luoma-aho 2015). V kontekstu vojaških organizacij strateško komuniciranje ne pomeni zgolj koordinacije sporočil, temveč upravljanje pomenov, povezanih z nacionalno varnostjo, javnim zaupanjem in družbeno odgovornostjo (Hallahan et al. 2007).

Osrednji elementi strateškega komuniciranja so tesno povezani s strateškim upravljanjem organizacije. Poslanstvo, vizija in vrednote predstavljajo temeljne orientacijske točke, ki usmerjajo tako notranje kot zunanje komunikacijske prakse (Cornelissen 2020). Poslanstvo kot jedrnata opredelitev razloga obstoja organizacije ter njenega temeljnega namena (Ganu 2013; David in David 2003; Cochran, David in Gibson 2008) ima, kot poudarja Allison (2017), pomembno vlogo pri poenotenju organizacijskega delovanja in komuniciranja, saj jasno artikulira, kaj organizacija počne, za koga in zakaj. Vizija predstavlja dolgoročno projekcijo želenega stanja organizacije in prispeva k oblikovanju skupnega občutka identitete ter usmeritve v prihodnost (Mustić n. d.). Izpolnjevanje mora zahteve jasnosti, skladnosti in komunikacijske moči ter biti umeščena v zunanje in notranje omejitve organizacije (Peña Zarzuelo 2023). Vrednote kot tretji temeljni element strateškega okvirja delujejo kot normativni kompas organizacije in so neločljivo povezane z organizacijsko kulturo. Hill et al. (2014) jih umeščajo v jedro strateškega managementa, Allison (2018) pa jih razume kot pomemben element strateškega komuniciranja, saj vrednotne izjave predstavljajo simbolno artikulacijo organizacijskih načel. Sherzada in Zerfass (2015, 305) poudarjata, da jasen in konsistenten nabor vrednot omogoča večjo usklajenost komunikacijskih dejavnosti ter pripomore k legitimnosti organizacije v javnosti.

Koncept strateškega komuniciranja je v tesni povezavi s pojmom korporativne identitete, ki predstavlja "dušo" organizacije in omogoča celostno razumevanje njenega bistva, vrednot in načina delovanja (Balmer in Gray 1999, 174). Blagovna znamka v tem kontekstu deluje kot materializirana manifestacija identitete, ki jo javnosti zaznavajo prek imena, logotipa, sloganov in komunikacijskih praks (Kohli et al. 2007; Hatch in Schultz 1997). Podoba oziroma imidž organizacije je rezultat interpretacije teh signalov v očeh javnosti, in ne nujno odraz samopodobe organizacije (Abratt in Shee 2010; Gruban et al. 1997). Alvesson (1990) poudarja, da gre pri organizacijski podobi za dinamičen in celosten vtis, ki se oblikuje tako skozi namerno komuniciranje kot tudi skozi vsakodnevne interakcije med organizacijo in njenimi javnostmi.

Literatura dosledno razlikuje med organizacijsko identiteto kot notranje konstruiranim razumevanjem organizacije in podobo kot zunanjim, družbeno oblikovanim vtisom (Balmer in Gray 1999; Abratt in Shee 2010). Kljub temu ostaja odprto vprašanje, kako se ta razlika odraža v konkretnih strateških komunikacijskih praksah, zlasti kadar organizacije poskušajo prek promocijskih znamk aktivno upravljati svojo lastno podobo (Alvesson 2012; Balmer 2012). V nasprotju s korporativnimi blagovnimi znamkami je dojemanje javnih in

vojaških organizacij omejeno z normativnimi pričakovanji, političnimi okvirji in javno odgovornostjo (Wæraas in Maor 2014), kar zastruje napetost med promocijsko znamko in institucionalno identiteto.

V zadnjih desetletjih so se komunikacijski procesi dodatno preoblikovali pod vplivom digitalizacije in razvoja novih medijev. Plenković (2017) izpostavlja, da so mobilne tehnologije in družbena omrežja bistveno spremenili razmerja moči v komunikacijskem procesu, saj javnost ni več zgolj pasivni prejemnik sporočil. Diri (2009) nove medije opredeljuje kot družbene prakse, ki omogočajo interaktivnost, soustvarjanje vsebin in preseganje prostorsko-časovnih omejitev tradicionalnega komuniciranja. Barthel in Harrison (2009) pri tem poudarjata aktivno vlogo uporabnikov, ki vse bolj sodelujejo pri oblikovanju pomenov in podob organizacij. Čeprav so družbena omrežja pogosto predstavljena kot učinkovito orodje za krepitev odnosov z javnostmi (Gao 2016), raziskave (Castells 2009; Papacharissi 2015 in Couldry 2012) hkrati opozarjajo, da interaktivnost in soustvarjanje pomenov zmanjšujeta možnost enosmernega upravljanja organizacijske identitete. To postavlja pod vprašaj tradicionalne predpostavke strateškega komuniciranja, ki temeljijo na relativno stabilnem nadzoru nad sporočili (Morsing in Schultz 2006; Heath 2010). Digitalne javnosti v interakcijo z institucionalnimi kampanjami vstopajo kritično, zato organizacije ne morejo več samoumevno predpostavljati, da bo njihova samopodoba avtomatično sprejeta (Holtzhausen 2012).

Odnosi z javnostmi ostajajo osrednji koncept komunikacijskega managementa in so razumljeni kot proces upravljanja odnosov med organizacijo in njenimi javnostmi, pri čemer je poudarjen pomen dvosmernega in simetričnega komuniciranja (Grunig in Hunt 1984). Ašanin Gole (1998; 1999) opozarja, da si sodobne organizacije ne morejo več privoščiti zanemarjanja odnosov z javnostmi, saj je učinkovita komunikacija ključna za legitimnost in uspešnost delovanja. Postani vojak omogoča vpogled v to, kako se organizacijska identiteta v digitalnem okolju ne reproducira linearno, temveč se rekonstruira v interakciji z javnostmi, kar potrjuje kritične pristope k strateškemu komuniciranju (Christensen et al. 2008).

Pri tem ima pomembno vlogo natančna opredelitev ciljnih javnosti, kot jo predvideva Jefkinsov (1993) model strateškega načrtovanja odnosov z javnostmi, ki omogoča prilagajanje komunikacijskih sporočil različnim segmentom javnosti.

Čeprav literatura strateškega komuniciranja, odnosov z javnostmi in organizacijske identitete ponuja obsežen nabor konceptov za razumevanje komunikacijskih procesov v organizacijah, večina pristopov še vedno implicitno izhaja iz predpostavke relativnega nadzora organizacij nad produkcijo in interpretacijo komunikacijskih pomenov. V digitalnih okoljih, kjer javnosti aktivno sodelujejo pri soustvarjanju pomenov, se ta predpostavka izkazuje kot vse bolj problematična, zlasti v kontekstu institucionalnih in varnostno občutljivih organizacij. Teoretična vrzel se tako kaže v pomanjkanju analiz, ki bi sistematično naslovile napetost med strateško načrtovano institucionalno identiteto ter participativno

in pogosto kritično logiko digitalnih javnosti, v kateri organizacije ne morejo več pričakovati stabilnega in enosmernega prevajanja lastne samopodobe.

Rekrutacijske kampanje vojaških organizacij delujejo tudi kot simbolni most med državno institucijo in civilno družbo, pri čemer komunikacija oblikuje predstave o vlogi vojske v sodobni družbi (L'Etang 2009). Promocijska znamka *Postani vojak* se lahko tako razume kot poskus krepitve pragmatične in moralne legitimnosti Slovenske vojske v očeh javnosti, pri čemer komunikacija presega zgolj rekrutacijsko funkcijo in deluje kot legitimacijski mehanizem institucionalne organizacije (Suchman 1995).

Članek se tako umešča med razprave o strateškem komuniciranju, korporativni identiteti in odnosih z javnostmi s tem, da analizira promocijsko znamko *Postani vojak* ne zgolj kot komunikacijsko kampanjo, temveč kot poskus premoščanja razkoraka med institucionalno identiteto organizacije in pričakovanji sodobnih digitalnih javnosti. Prispeva k razumevanju omejitev in potencialov strateškega komuniciranja v kontekstu institucionalnih organizacij ter odpira vprašanje, v kolikšni meri je mogoče strateško načrtovano identiteto učinkovito prevajati v participativne digitalne komunikacijske prakse. Obenem pa analiza *Postani vojak* omogoča razmislek, kako se strateško komuniciranje institucionalnih organizacij sooča z izgubo nadzora nad pomeni v digitalnih okoljih (Christensen et al. 2008; Holtzhausen 2012).

METODOLOGIJA

Raziskava je zasnovana kot kvalitativna študija primera, namenjena poglobljenemu razumevanju delovanja promocijske znamke *Postani vojak* v njenem specifičnem institucionalnem in komunikacijskem kontekstu.

Raziskovalni dizajn in utemeljitev izbire primera

Promocijska znamka *Postani vojak* je bila izbrana kot študijski primer, ker predstavlja osrednje komunikacijsko in rekrutacijsko orodje Slovenske vojske pri nagovarjanju mladih ter hkrati deluje v institucionalno, normativno in politično omejenem okolju. Takšen kontekst omogoča analizo napetosti med strateško načrtovano institucionalno identiteto organizacije in participativno logiko digitalnih javnosti, kar je osrednji teoretični problem prispevka. Primer je analitično relevanten tudi zato, ker združuje elemente strateškega komuniciranja, odnosov z javnostmi in upravljanja promocijske znamke v javnem in obrambnovarnostnem sektorju.

Vzorčenje in časovni okvir raziskave

Empirična analiza zajema komunikacijske vsebine, objavljene v novembru in decembru 2025. Izbrano časovno obdobje sovпада z vrhuncem rekrutacijskih in promocijskih aktivnosti Slovenske vojske ter s predhodno povečanim (september in oktober 2025) pojavljanjem Slovenske vojske v javnosti, in sicer v sklopu Mednarodnega sejma obrambe, varnosti, zaščite in reševanja – Sobra (Obrambni

minister slovesno odprl jubilejni sejem Sobra, Ministrstvo za obrambo, 25. september 2025) ter mednarodnega sejma obrambne industrije SIDEC in promocijske prireditve “V službi domovine” (Predstavitev mednarodnega sejma obrambne industrije SIDEC in prireditve V službi domovine, Ministrstvo za obrambo, 14. oktober 2025).

To omogoča analizo komunikacije v obdobju povečane intenzivnosti in raznolikosti vsebin. V analizo so bile vključene objave na uradni spletni strani postanivojak.si, objave na družbenih omrežjih Facebook, Instagram, TikTok in YouTube ter spremljanje objav v izbranih slovenskih spletnih medijih. Skupno je bilo analiziranih 68 komunikacijskih objav. Enoto analize je predstavljala posamezna komunikacijska objava, ne glede na komunikacijski format (besedilo, video ali grafična vsebina). Vsaka objava je bila obravnavana kot samostojna analitična enota.

Vsebinska analiza je bila izvedena z induktivno-deduktivnim pristopom. Izhodiščne analitične kategorije so temeljile na teoretičnih konceptih strateškega komuniciranja, odnosov z javnostmi in organizacijske identitete, nato pa so bile v procesu odprtega kodiranja prilagojene empiričnemu gradivu. Na tej podlagi so bile objave razvrščene v štiri tematske sklope:

- (1) promocijsko-rekrutacijske vsebine,
- (2) informativno-karijerne vsebine,
- (3) motivacijske vsebine in
- (4) formalno-institucionalne vsebine.

Takšna kategorizacija je omogočila presojo razmerja med informativnimi, relacijskimi in institucionalnimi elementi komunikacije ter analizo stopnje participacije ciljne javnosti.

Vsebinska analiza je bila dopolnjena z analizo komunikacijskih kanalov in njihove integracije z uporabo matrike PESO, ki omogoča presojo razmerja med plačanimi, lastnimi, deljenimi in prisluženimi komunikacijskimi kanali. Matrika PESO je bila uporabljena kot analitični okvir za razumevanje komunikacijskega toka in vloge posameznih kanalov v procesu rekrutacije. Poleg kvalitativne analize so bili uporabljeni javno dostopni kvantitativni sekundarni podatki (trendi zaposlovanja, podeljevanja štipendij in udeležbe na taborih), ki so služili kot dopolnilni analitični okvir pri interpretaciji ugotovitev. Ti podatki niso uporabljeni za dokazovanje vzročnih povezav, temveč za identifikacijo korelacij in širšega komunikacijskega konteksta. V raziskavi je bila uporabljena tudi analiza SWOT, ki ne nastopa kot samostojna raziskovalna metoda, temveč kot sintezni analitični okvir. Njen namen je sistematična razvrstitev in interpretacija empirično identificiranih notranjih in zunanjih dejavnikov, povezanih s komunikacijskimi praksami promocijske znamke, ter pregledno povezovanje ugotovitev iz posameznih empiričnih sklopov.

Omejitve raziskave

Raziskava ima več omejitev. Analiza temelji na omejenem časovnem vzorcu in ne omogoča neposrednega sklepanja o dolgoročnih učinkih komunikacijskih praks. Prav tako ne meri vzročnosti med komunikacijskimi aktivnostmi in rekrutacijskimi rezultati, temveč identificira korelacijske in interpretativne vzorce. Analitična raven raziskave je omejena na presojo komunikacijskih praks in njihovih interpretativnih učinkov v specifičnem kontekstu študije primera ter ne omogoča neposrednega sklepanja o vzročnih učinkih komunikacije na individualne rekrutacijske odločitve.

Zaposlitev v Slovenski vojski lahko predstavlja potencialni vir raziskovalne pristranskosti. To omejitev raziskava naslavlja z uporabo javno dostopnih podatkov, transparentnim opisom metodoloških postopkov ter doslednim razlikovanjem med empirično ugotovljenimi dejstvi in interpretativnimi sklepi. Raziskava je avtonomna znanstvena presoja, katere namen je analitično razumevanje komunikacijskih praks v konkretnem institucionalnem kontekstu.

ANALIZA ORGANIZACIJE: PROMOCIJSKA ZNAMKA POSTANI VOJAK

Analiza promocijske znamke Postani vojak izhaja iz predpostavke, da znamka deluje kot osrednji komunikacijski in rekrutacijski mehanizem Slovenske vojske ter kot ključna povezava med institucijo in ciljno skupino mladih. V tem okviru je znamka obravnavana kot samostojen komunikacijski akter, katerega identiteta, komunikacijske prakse in javna podoba neposredno vplivajo na učinkovitost strateškega komuniciranja z vidika zaposlovanja.

Poslanstvo, vizija in vrednote v odnosu do H1 in H2

Empirična analiza lastnih komunikacijskih kanalov znamke Postani vojak je pokazala, da poslanstvo in vizija nista eksplicitno zapisani. Ta ugotovitev je pomembna predvsem z vidika H2, saj odsotnost jasno artikuliranega poslanstva in vizije zmanjšuje možnosti za vzpostavljanje dolgoročnega odnosa s ciljno javnostjo. Namesto relacijskega nagovora, ki bi posamezniku ponujal širši smisel in dolgoročno perspektivo, komunikacija ostaja usmerjena predvsem v posredovanje informacij.

Nasprotno pa so organizacijske vrednote jasno predstavljene in konsistentno posredovane. Vrednote, kot so domoljubje, čast, predanost in tovarišstvo, prispevajo k jasni simbolni identiteti znamke, kar podpira H1, saj krepi zaznavo legitimnosti in resnosti organizacije. Hkrati analiza razkriva nabor implicitnih, neizraženih vrednot (npr. stabilnost zaposlitve, osebni razvoj, pripadnost), katerih vključitev bi lahko okrepila relacijsko dimenzijo komuniciranja in s tem zmanjšala komunikacijske omejitve, izpostavljene v H2.

Korporativna identiteta in javna podoba: empirična podpora H1

Korporativna identiteta znamke Postani vojak je razmeroma jasno oblikovana. Poimenovanje, vizualna identiteta in simbolna navezava na Slovensko

vojsko ustvarjajo visoko stopnjo prepoznavnosti in institucionalne legitimnosti. Uporabljeni slogani¹ opravljajo dvojno funkcijo: del njih utrjuje domoljubno in institucionalno identiteto, del pa neposredno nagovarja potencialne kandidate k vključitvi.

Empirični podatki o zaupanju v Slovensko vojsko in njene pripadnike kažejo, da organizacija v splošni populaciji uživa visoko stopnjo zaupanja, kar je pomembno izhodišče za rekrutacijsko komunikacijo. Ta ugotovitev podpira H1, saj kaže, da komunikacija znamke temelji na ustrezni izbiri kanalov in simbolov, ki imajo pozitiven učinek na zaznavo organizacije. Vendar analiza generacijskih razlik razkriva, da je zaupanje najnižje prav pri mlajših generacijah, kar nakazuje, da sama ustreznost kanalov še ne zagotavlja učinkovitega nagovarjanja ciljne skupine.

Identiteta, imidž in komunikacijske vrzeli: empirična podpora H2

Primerjava med načrtovano identiteto znamke in njenim zaznanim imidžem razkriva ključno komunikacijsko napetost, ki neposredno naslavlja H2. Čeprav je znamka prisotna na komunikacijskih kanalih, ki jih ciljna skupina intenzivno uporablja, analiza vsebin in odzivov na družbenih omrežjih kaže na relacijske in participativne elemente v omejenem obsegu, kar zmanjšuje možnost vzpostavljanja dialoga in dolgoročnega odnosa s ciljno javnostjo. Dodatno podporo H2 predstavljajo ugotovitve o razmerju med visoko navzočnostjo znamke na družbenih omrežjih in nizko stopnjo interaktivnosti. Kljub velikemu številu sledilcev in redni produkciji vsebin participativni potencial uporabljenih kanalov ni v celoti izkoriščen. Organizacija večinoma posreduje sporočila, manj pa aktivno vključuje ciljno skupino v soustvarjanje vsebin ali dvosmerno komunikacijo, kar potrjuje predpostavko o omejeni participaciji.

Vmesni sklep v kontekstu hipotez

Analiza organizacije in komunikacijskih praks promocijske znamke Postani vojak nakazuje utemeljenost prve hipoteze (H1), saj kaže, da so komunikacijski kanali znamke v osnovi skladni z medijskimi navadami ciljne skupine ter podprti z visoko institucionalno legitimnostjo Slovenske vojske. Empirični podatki o zaupanju v organizacijo ter trendi zaposlovanja, podeljevanja štipendij in udeležbe na taborih so konsistentni z interpretacijo, da izbrani komunikacijski kanali omogočajo učinkovito doseganje ciljne javnosti v rekrutacijskem procesu.

Hkrati analiza dosledno kaže v smeri druge hipoteze (H2), saj razkriva, da komunikacija promocijske znamke kljub ustrezni izbiri kanalov ostaja pretežno enosmerna in informacijsko naravnana. Omejena navzočnost relacijskih in participativnih elementov, zlasti na lastnih komunikacijskih kanalih, zmanjšuje

¹ V službi domovine; Srce pod uniformo – srce za domovino; ENOTNI. Ko imamo skupen cilj, vsak postane najmočnejši člen; Pridruži se nam – v službi domovine; Stopi v naše vrste; V koraku s časom – za izzive prihodnosti.

potencial za vzpostavljanje dialoga in dolgoročnih odnosov s ciljno javnostjo. Ugotovljene komunikacijske prakse tako kažejo na razkorak med strateško načrtovano identiteto znamke in dejanskimi interakcijami z javnostmi v digitalnem okolju.

Takšna interpretacija empiričnih ugotovitev omogoča analitični prehod v razpravo, v kateri so rezultati dodatno umeščeni v širši teoretski kontekst strateškega komuniciranja, organizacijske identitete in participativnih digitalnih javnosti.

ANALIZA CILJNE SKUPINE IN KOMUNIKACIJSKIH KANALOV

Analiza ciljne skupine in komunikacijskih kanalov je ključen empirični del raziskave, saj omogoča presojo ustreznosti komunikacijskih praks promocijske znamke Postani vojak glede na značilnosti in medijske navade javnosti, ki jo znamka nagovarja. V poglavju so predstavljene ugotovitve segmentacije ciljnih javnosti, analiza uporabljenih komunikacijskih kanalov ter ocena njihove primernosti glede na zastavljene rekrutacijske cilje.

Segmentacija in značilnosti ciljne skupine

Segmentacija² ciljne skupine je bila izvedena na podlagi analize raziskav podjetja Valicon,³ pregleda vsebin na uradni spletni strani znamke Postani vojak, analize medijskih objav, povezanih z zaposlovanjem, ter analize aktivnosti na družbenih omrežjih na podlagi poročil, izdelanih s spletno platformo Social-Blade. Kombinacija teh virov je omogočila identifikacijo različnih ravni vključenosti javnosti glede na uporabljene komunikacijske kanale. Analiza kaže, da so latentne javnosti skoncentrirane predvsem na Facebooku in YouTubeu, zavedna javnost se v večji meri oblikuje na Instagramu, aktivna javnost pa je najizraziteje prisotna na TikToku.

Na podlagi zbranih podatkov je mogoče sklepati, da primarno ciljno skupino predstavlja mlajša populacija med 15. in 30. letom starosti. Gre za skupino, ki intenzivno uporablja družbena omrežja in se odziva na kratke, vizualno podprte in manj formalne komunikacijske oblike. Poleg primarne ciljne skupine je mogoče identificirati tudi sekundarne javnosti, zlasti starše, družinske člane in prijatelje potencialnih kandidatov, ki imajo pomembno vlogo pri oblikovanju stališč do zaposlitve v Slovenski vojski. Te skupine znamka nagovarja predvsem prek Facebooka in deloma prek YouTubea, kjer so vsebine bolj informativne in manj interaktivne.

² Segmentacija predstavlja prvi integrirani korak STP modela (segmentation–targeting–positioning), ki se kot analitično orodje ne uporablja zgolj v marketingu, temveč tudi v kontekstu zaposlovanja, saj omogoča učinkovitejše prepoznavanje, nagovarjanje in pridobivanje ustreznega kadra (Moroko in Uncles, 2009).

³ Ogledalo Slovenije, Valicon, 3. april 2025; Ogledalo Slovenije, Valicon, 9. april 2024; Ogledalo Slovenije, Valicon, 13. april 2023; Ogledalo Slovenije, Valicon, 9. november, 2022.

Analiza komunikacijskih kanalov

Promocijska znamka Postani vojak v primerjavi s krovno organizacijo uporablja izrazito manj formalen komunikacijski pristop. Komunikacija z javnostjo poteka skoraj izključno prek digitalnih medijev, medtem ko so tradicionalni mediji prisotni predvsem v obliki poročanj o posameznih dogodkih, kot so promocijski sejmi in tabori. Osrednji lastni komunikacijski kanal predstavlja spletna platforma postanivojak.si, ki služi kot informacijsko in vstopno mesto za potencialne kandidate.

Spletna stran omogoča dvosmerno komuniciranje prek foruma, vendar analiza kaže, da je ta funkcionalnost slabo izkoriščena. Obiskanost foruma je nizka, odzivnost organizacije pa omejena, kar zmanjšuje njegov pomen kot orodja za vzpostavljanje dialoga. Nasprotno pa so družbena omrežja (Facebook, Instagram, YouTube in TikTok) bistveno bolj dinamičen komunikacijski prostor. Zlasti TikTok izstopa kot kanal, na katerem znamka uspešno nagovarja mlajše generacije, kar potrjujejo tudi prakse preusmerjanja uporabnikov drugih kanalov na to platformo.

Poleg digitalnega komuniciranja znamka uporablja tudi načine neposredne osebne komunikacije na promocijskih prireditvah, kariernih sejmih, obiskih izobraževalnih ustanov ter pri organizaciji taborov za mlade. Prav tabori se izkazujejo kot pomemben rekrutacijski in izkustveni komunikacijski kanal, saj omogočajo neposreden stik med organizacijo in ciljno skupino ter poglobljeno izkušnjo vojaškega okolja.

Ocena primernosti komunikacijskih kanalov glede na cilje

Ocena primernosti komunikacijskih kanalov temelji na analizi aktivnosti na družbenih omrežjih, obiskanosti lastnih kanalov ter primerjavi empiričnih kazalnikov zaposlovanja in štipendiranja. Rezultati kažejo, da je izbira komunikacijskih kanalov v osnovi ustrezna in skladna z medijskimi navadami ciljne skupine, hkrati pa je še prostor za izboljšave.

Empirični podatki o trendih zaposlovanja (priloga B) kažejo izrazit padec števila novih zaposlitev v letu 2022, ki mu v letu 2023 sledi znatna rast. To spremembo je mogoče povezati z intenzivnejšimi kadrovske in komunikacijskimi ukrepi, sprejetimi v okviru Resolucije o splošnem dolgoročnem programu razvoja in opremljanja slovenske vojske do leta 2040, ter z večjo prisotnostjo znamke na družbenih omrežjih. Podoben trend je zaznan tudi pri podeljevanju štipendij (priloga B), pri katerih po letu 2022 sledi izrazit porast, ter pri udeležbi na taborih, ki se je v enem letu povečala za več kot 40 odstotkov. Podatki kažejo pozitivno povezavo med intenzivnostjo komunikacijskih aktivnosti in rekrutacijskimi rezultati, kar potrjuje primernost izbranih kanalov. Hkrati pa analiza razkriva omejitve, povezane z nizko stopnjo participacije in dialoga na nekaterih lastnih kanalih, kar nakazuje potrebo po nadgradnji komunikacijske strategije v smeri večje vključenosti ciljne javnosti.

INTEGRACIJA KOMUNIKACIJSKIH KANALOV SKOZI MATRIKO PESO

Za poglobljeno razumevanje komunikacijskega toka promocijske znamke Postani vojak je bila v raziskavi uporabljena matrika PESO, ki omogoča analizo medsebojnega prepletanja plačanih (paid), lastnih (owned), deljenih (shared) in prisluženih (earned) komunikacijskih kanalov v procesu nagovarjanja ciljne skupine. Matrika je uporabljena kot analitični okvir za presojo, kako posamezne vrste kanalov prispevajo k uresničevanju rekrutacijskih ciljev ter kako se med njimi vzpostavlja zaporedje komunikacijskih faz. Matrika PESO ter matrika PESO z ugotovitvami sta v prilogi C. Analiza kaže, da plačani komunikacijski kanali opravljajo vlogo predvsem v začetni fazi komunikacijskega procesa, saj vzpostavljajo prvi stik s ciljno skupino in jo usmerjajo na komunikacijske kanale organizacije. Ti kanali opravljajo informativno funkcijo, saj potencialnim kandidatom zagotavljajo osnovne informacije o vojaškem poklicu, postopkih zaposlovanja in možnostih vključitve. Takšna uporaba plačanih in lastnih kanalov potrjuje ugotovitev, da je osnovna struktura komunikacijskega toka ustrezno zasnovana, kar podpira hipotezo o primernosti izbire komunikacijskih kanalov. V nadaljnji fazi komunikacijskega procesa lastni kanali del ciljne skupine usmerjajo na deljene komunikacijske kanale, predvsem na družbena omrežja, kjer se oblikuje širša percepcija znamke. Prav na tej ravni postane razvidna omejitev komunikacijskega pristopa. Čeprav deljeni kanali omogočajo dialog in participacijo, analiza kaže, da je ta potencial le delno izkoriščen. Komunikacija ostaja pretežno informativna in usmerjena v oddajanje vsebin, medtem ko so povratne informacije, interakcije in vključevanje uporabnikov omejeni. Ta ugotovitev neposredno potrjuje hipotezo o prevladujoči enosmernosti komunikacije, ki zmanjšuje možnost vzpostavljanja trajnejših odnosov s ciljno skupino. Posebno vlogo v komunikacijskem toku imajo "prisluženi" komunikacijski kanali, na katere organizacija nima neposrednega vpliva. Ti kanali zaradi svoje neodvisnosti veljajo za zelo verodostojne in pomembno prispevajo k zmanjševanju skepticizma javnosti ter h krepitvi zaupanja v organizacijo in vojaški poklic. Analiza kaže, da prav prisluženi mediji pomembno vplivajo na zaznavo legitimnosti promocijske znamke, kar predstavlja ključen podporni element celotnega komunikacijskega procesa.

Matrika PESO hkrati razkriva krožno naravo komunikacijskega toka. Del ciljne skupine se po izpostavljenosti vsebinam v "prisluženih" in deljenih kanalih pozneje znova vrača na komunikacijske kanale organizacije, kjer poteka konverzija v obliki oddaje prijave za zaposlitev. Ta povratna zanka potrjuje, da je integracija komunikacijskih kanalov v osnovi funkcionalna, vendar hkrati izpostavlja potrebo po večji nadgradnji relacijskih in participativnih elementov na deljenih in lastnih kanalih.

Uporaba matrike PESO tako omogoča celostno razumevanje komunikacijskega delovanja promocijske znamke Postani vojak in jasno razkriva razmerje med ustrezno izbiro kanalov ter omejitvami njihove dejanske uporabe. Medtem ko struktura komunikacijskega toka podpira doseganje rekrutacijskih ciljev,

ugotovljene komunikacijske vrzeli nakazujejo, da bi večja stopnja dialoga in vključevanja ciljne skupine lahko dodatno okrepila učinkovitost strateškega komuniciranja.

EMPIRIČNA ANALIZA KOMUNIKACIJSKIH VSEBIN PROMOCIJSKE ZNAMKE POSTANI VOJAK

Empirična analiza komunikacijskih vsebin, ki temelji na vsebinski analizi, opisani v metodološkem poglavju, je bila izvedena z namenom preverjanja učinkovitosti komunikacijskih praks promocijske znamke Postani vojak v kontekstu strateškega komuniciranja. Osredotoča se na identifikacijo prevladujočih tipov sporočil, način nagovarjanja ciljne skupine ter stopnjo prisotnosti relacijskih in participativnih elementov komunikacije, kar omogoča empirično preverjanje obeh raziskovalnih hipotez (H1 in H2).

Vsebinska analiza je bila opravljena na vzorcu komunikacijskih objav, objavljenih meseca novembra in decembra 2025. V analizo so bile vključene objave na uradni spletni strani postanivojak.si, objave na družbenih omrežjih Facebook, Instagram, TikTok in YouTube ter spletne novice na izbranih slovenskih medijskih portalih (rtv.si, siol.net in 24ur.com). Skupno je bilo analiziranih 68 objav, od tega 67 na družbenih omrežjih in ena objava na uradni spletni strani znamke, medtem ko v obravnavanem obdobju ni bilo zaznanih relevantnih vsebin v spletnih novicah. Največja intenzivnost objavljanja je bila zaznana v obdobju od zadnjega tedna novembra do sredine decembra, najmanj pa v zadnjem tednu decembra.

Objave smo razvrstili v štiri tematske sklope, in sicer v: promocijsko-rekrutacijske vsebine, informativno-karijerne vsebine, motivacijske vsebine ter formalno-institucionalne vsebine. Razvrstitev vsebin v tematske sklope je omogočila empirično presojo obeh hipotez. Prvi dve kategoriji (promocijsko-rekrutacijske in informativno-karijerne vsebine) sta služili predvsem preverjanju H1, saj omogočata analizo ustreznosti izbire komunikacijskih kanalov in funkcionalnosti sporočil z vidika rekrutacijskih ciljev. Preostali kategoriji (motivacijske ter formalno-institucionalne vsebine) pa sta omogočili presojo H2, saj razkrivata razmerje med institucionalnim, simbolnim in relacijskim nagovorom ter stopnjo participacije ciljne javnosti.

Rezultati vsebinske analize

Rezultati analize kažejo izrazito prevlado promocijsko-rekrutacijskih vsebin, ki predstavljajo 40 % vseh analiziranih objav. Temu sledijo informativno-karijerne vsebine z 28 %, ki dopolnjujejo rekrutacijska sporočila z informacijami o postopkih prijave, možnostih zaposlitve in kariernih poteh. Motivacijske vsebine predstavljajo 20 % objav, formalno-institucionalne pa 12 %, kar je povezano predvsem z obeleževanjem državnih in verskih praznikov v obravnavanem obdobju. Največ objav je bilo zaznanih na Facebooku, kjer prevladujejo informativno strukturirane vsebine z jasno predstavljenimi vstopnimi točkami za

prijavo na zaposlitev ali udeležbo na taborih. TikTok izstopa po uporabi kratkih video vsebin, vključno z vsebinami tipa vprašanj in odgovorov (Q & A), ki omogočajo večjo stopnjo interakcije s ciljno skupino. Instagram je zaznamovan z izrazitejšim motivacijskim in simbolnim tonom, medtem ko so objave na YouTube daljše, bolj formalne in avtoritativno strukturirane. Tabela 7 (priloga D) prikazuje razporeditev objav po tematskih sklopih in komunikacijskih kanalih ter potrjuje razpršenost komunikacije po več platformah, ob hkratni prevladi video vsebin kot osrednjega komunikacijskega formata.

INTERPRETACIJA UGOTOVITEV V KONTEKSTU STRATEŠKEGA KOMUNICIRANJA

Kot je razvidno iz tabele 7 (priloga D), v komunikaciji promocijske znamke Postani vojak prevladujejo promocijsko-rekrutacijske (40 %) in informativno-karijerne vsebine (28 %), ki so razpršene po komunikacijskih kanalih, skladnih z medijskimi navadami ciljne skupine. Takšna struktura komunikacijskih vsebin potrjuje ustreznost izbire kanalov in funkcionalnost sporočil z vidika rekrutacijskih ciljev ter empirično podpira prvo hipotezo (H1). Hkrati pa razmeroma nižji delež motivacijskih (20 %) in formalno-institucionalnih vsebin (12 %) ter njihova pretežno informacijska in organizacijsko nadzorovana naravnost potrujeta drugo hipotezo (H2), saj kljub uporabi participativnih platform komunikacija v večini primerov ne vzpostavlja trajnejših odnosov in dialoga s ciljno javnostjo.

Hkrati analiza razkriva omejeno količino narativnih in reflektivnih vsebin, ki bi ciljni skupini omogočale globlje razumevanje vojaškega poklica in zmanjševanje negotovosti pri odločanju za prijavo. Osebne zgodbe, izkušnje pripadnikov in dolgoročnejši karierni vidiki so manjši del te komunikacije, kar zmanjšuje relacijski potencial sporočil. Relativno več dvosmerne komunikacije je zaznati predvsem na omrežju TikTok, kjer vsebine Q & A in prikazi vojaškega življenja v praksi omogočajo večjo vključenost ciljne skupine. Kljub temu pa tudi na tem kanalu prevladuje organizacijsko nadzorovana komunikacija, kar potrjuje ugotovitve o pretežno enosmernem značaju komunikacije, značilnem za institucionalne akterje v digitalnih okoljih.

Empirična analiza vsebin tako dopolnjuje predhodne ugotovitve o komunikacijskih vrzelih in potrjuje, da bi večji delež osebnih zgodb, participativnih formatov in dialoga lahko potencialno prispeval k večji učinkovitosti strateškega komuniciranja ter izboljšal ujemanje med identiteto znamke in zaznavami ciljne javnosti. Interpretacija empiričnih ugotovitev pa na ta način razkriva razmerje med ustrezno zasnovano komunikacijsko infrastrukturo in omejitvami njene dejanske uporabe v praksi.

Za celovito presojo učinkov promocijske znamke Postani vojak ter identifikacijo razvojnih potencialov je ugotovitve smiselno združiti v sintezni analitični okvir, ki omogoča sistematično razvrščanje prednosti, slabosti, priložnosti in tveganj.

Sinteza empiričnih ugotovitev in strateške implikacije komuniciranja (z vključeno analizo SWOT)

Sinteza empiričnih ugotovitev, pridobljenih z analizo organizacije, ciljnih skupin, komunikacijskih kanalov, vsebinske analize in uporabe modela PESO, omogoča celovito presojo delovanja promocijske znamke Postani vojak kot osrednjega vozlišča strateškega in rekrutacijskega komuniciranja Slovenske vojske. Ugotovitve razkrivajo kombinacijo notranjih prednosti in omejitev ter zunanjih priložnosti in tveganj, ki skupaj oblikujejo okvir učinkovitosti komunikacijskih praks znamke.

Na podlagi teh ugotovitev je bila oblikovana analiza SWOT, ki v raziskavi ne nastopa kot samostojno managersko orodje, temveč kot sintezni analitični okvir, namenjen sistematični razvrstitvi in interpretaciji empirično identificiranih dejavnikov. Združuje ugotovitve predhodnih empiričnih poglavij ter omogoča jasnejše razumevanje razmerja med notranjimi komunikacijskimi značilnostmi znamke in zunanjim komunikacijskim okoljem, v katerem deluje.

Analiza SWOT kot sinteza empiričnih ugotovitev

Analiza SWOT (priloga E, tabela 8) potrjuje, da strategija komuniciranja temelji na več izrazitih notranjih prednostih. Med njimi izstopa visoka institucionalna legitimnost znamke, ki izhaja iz njene neposredne povezanosti s Slovensko vojsko in Ministrstvom za obrambo. Empirični podatki o zaupanju javnosti kažejo, da organizacija in njeni pripadniki v splošni populaciji uživajo razmeroma visoko stopnjo verodostojnosti, kar predstavlja pomembno izhodišče za rekrutacijsko komuniciranje. Ta legitimnost se učinkovito prenaša tudi na promocijsko znamko, zlasti prek lastnih in "prisluženih" komunikacijskih kanalov, kar krepi zaznano kredibilnost sporočil. Dodatno notranjo prednost predstavlja funkcionalno vzpostavljen komunikacijski ekosistem PESO, v katerem spletna platforma postanivojak.si deluje kot osrednja konverzijska točka. Platforma povezuje različne komunikacijske tokove in omogoča prehod od informiranja k dejanski prijavi za zaposlitev ali k vključitvi v druge oblike sodelovanja. Empirični podatki o porastu števila zaposlitev, podeljenih štipendij in udeležencev taborov dodatno potrjujejo, da izbrani komunikacijski kanali pozitivno vplivajo na rekrutacijske rezultate.

Analiza SWOT pa hkrati razkriva več notranjih omejitev, ki zmanjšujejo polni potencial komunikacije. Ena ključnih slabosti je že navedena omejena stopnja dvosmerne komunikacije na lastnih komunikacijskih kanalih znamke. Spletna stran postanivojak.si deluje predvsem informativno, forum pa je slabo obiskan in ne izpolnjuje vloge prostora za dialog. Posledično je komunikacija v veliki meri odvisna od deljenih komunikacijskih kanalov, predvsem družbenih omrežij, kar povečuje ranljivost komunikacijske strategije v primeru sprememb algoritmov ali zmanjšane vidnosti vsebin. Pomembna slabost se kaže tudi v pomanjkljivi vsebinski segmentaciji. Komunikacija je večinoma usmerjena k široko opredeljeni ciljni skupini, brez jasne diferenciacije glede na starost, motivacijo ali vlogo sekundarnih javnosti, kot so starši in družinski člani. Dodatno

omejitev predstavlja izrazitejši formalni in institucionalni slog vsebin, kadar so te neposredno povezane s krovno organizacijo Slovenske vojske, kar lahko zmanjšuje emocionalno vključenost ciljne skupine in omejuje identifikacijo z vojaškim poklicem, zlasti pri mlajših generacijah.

Na ravni zunanjega okolja analiza SWOT identificira več razvojnih priložnosti. Nadaljnja rast digitalne angažiranosti mladih (zlasti na platformah s kratkimi video vsebinami) odpira možnosti za bolj pripovedno, izkustveno in participativno komuniciranje. Posebno učinkovite so vsebine, ki temeljijo na konkretnih izkušnjah mladih, kot so udeleženci taborov ali štipendisti, saj lahko prispevajo k zmanjševanju negotovosti in h kreptitvi zaupanja v vojaški poklic. Razvoj personaliziranih komunikacijskih poti ter ločenih vsebinskih tokov za različne segmente javnosti bi lahko dodatno izboljšal učinkovitost nagovarjanja in okrepil relacijsko dimenzijo strateškega komuniciranja.

Kljub navedenim priložnostim zunanje okolje prinaša tudi več tveganj. Med najizrazitejšimi je relativno nizka raven zaupanja v vojaški poklic pri mlajših generacijah,⁴ ki je povezana s širšimi družbenimi razpravami o varnosti, etiki in vlogi vojske. Takšen kontekst lahko omejuje učinek komunikacijskih prizadevanj, ne glede na njihovo kakovost. Dodatna tveganja so konkurenca drugih zaposlovalcev v digitalnem prostoru, visoka odvisnost od plačanih in deljenih komunikacijskih kanalov ter možnost, da negativni medijski dogodki ali krizne situacije, povezane s Slovensko vojsko, zaradi visoke medijske izpostavljenosti hitro vplivajo tudi na percepcijo promocijske znamke.

Analiza SWOT tako potrjuje, da je komunikacijska strategija znamke Postani vojak v osnovi ustrezno zasnovana in podprta z legitimnostjo institucije ter pravilno izbiro komunikacijskih kanalov, hkrati pa razkriva strukturne omejitve. Prav razkorak med močnimi notranjimi viri in zaznanimi zunanji tveganji je ključno izhodišče za nadaljnjo razpravo o razvoju strateškega komuniciranja, ki sledi v naslednjem poglavju.

IMPLIKACIJE ZA RAZVOJ KOMUNIKACIJSKE STRATEGIJE

Na podlagi izvedene empirične analize je mogoče oblikovati več implikacij za nadaljnji razvoj komunikacijske strategije promocijske znamke *Postani vojak*.

Strateške implikacije glede komunikacijskih taktik in vsebin

Analiza je pokazala, da je komunikacija znamke Postani vojak v osnovi učinkovita pri vzpostavljanju stika s ciljno skupino, vendar ostaja pretežno informativna in enosmerna. Ena ključnih implikacij se nanaša na odsotnost jasno artikuliranega poslanstva in vizije, usmerjenih v zaposlovanje, na lastnih komunikacijskih kanalih. Njuna eksplicitna umestitev bi lahko pripomogla k večji jasnosti sporočil ter okrepila zaznavo dolgoročne usmerjenosti organizacije pri potencialnih kandidatih.

⁴ Ogljedalo Slovenije skozi generacije, Valicon, 18. november 2025.

Poleg tega empirične ugotovitve kažejo na potrebo po večji vsebinski segmentaciji komunikacije. Objave so večinoma oblikovane za široko ciljno skupino, brez jasnega razlikovanja glede na starost, motivacijo ali vlogo posameznih javnosti. Razvoj vsebin, ki bi bile izključno namenjene posameznim segmentom (npr. dijakom, študentom, staršem), bi lahko povečal relevantnost sporočil in okreplil njihovo prepričevalno moč.

Kaže se tudi potreba po večji vključitvi narativnih vsebin. Analiza vsebin je razkrila relativno pomanjkanje osebnih zgodb pripadnikov organizacije, ki bi ciljni skupini omogočale bolj stvaren vpogled v vojaški poklic. Takšne vsebine bi lahko prispevale k zmanjševanju negotovosti pri odločanju za zaposlitev ter ublažile formalen in institucionalen ton komunikacije, ki je v določenih primerih zaznan kot ovira za emocionalno identifikacijo z organizacijo.

Krepitev participacije in dvosmerne komunikacije

Pomembna ugotovitev raziskave se nanaša na omejeno stopnjo participacije ciljne javnosti. Čeprav znamka uporablja platforme, ki omogočajo dialog in interakcijo, je ta potencial le delno izkoriščen. Raziskava nakazuje, da bi večja vključitev participativnih formatov, kot so razširjene oblike vprašanj in odgovorov, uporabniške zgodbe ter interaktivne vsebine, lahko prispevala k večji vključenosti ciljne skupine in krepitvi občutka skupnosti. Ena izmed možnih smeri razvoja komunikacije je tudi uporaba elementov igrifikacije kot motivacijskega mehanizma, pri čemer ciljni uporabniki ne ostajajo zgolj pasivni, kar bi lahko imelo vpliv na povečanje časovne interakcije z lastnimi kanali ter okrepitev relacijske dimenzije komuniciranja kot ključnega dejavnika zaupanja in dolgoročne angažiranosti.

Dvosmerna komunikacija, podprta z doslednimi in personaliziranimi odzivi organizacije, bi lahko dodatno prispevala k zaznavi odprtosti in transparentnosti ter posredno vplivala na zaupanje v organizacijo in njene pripadnike. To predstavlja pomembno izhodišče za nadaljnje empirične raziskave, usmerjene v merjenje učinkov participativnih komunikacijskih praks.

Upravljanje tveganj in krizno komuniciranje

Analiza komunikacijskega okolja razkriva tudi potrebo po sistematičnem pristopu k upravljanju tveganj in kriznemu komuniciranju. Visoka medijska izpostavljenost Slovenske vojske pomeni, da lahko negativni dogodki ali krizne situacije hitro vplivajo tudi na zaznavo promocijske znamke Postani vojak. Raziskava nakazuje, da je učinkovito krizno komuniciranje tesno povezano z nenehnim spremljanjem medijskega prostora in pravočasnim odzivanjem na spremembe v tonu javne razprave. Vzpostavitev jasnega kriznega protokola, ki temelji na sprotnem monitoringu vsebin in odzivov javnosti, omogoča organizaciji, da zmanjša tveganje eskalacije negativnih zaznav ter po potrebi prilagodi komunikacijsko strategijo. Takšen pristop je še posebej pomemben v kontekstu rekrutacije, kjer lahko kratkotrajni komunikacijski šoki pomembno vplivajo na interes ciljne skupine.

EVALVACIJA KOMUNIKACIJSKE USPEŠNOSTI IN KAZALNIKI UČINKOVITOSTI

Ovrednotenje komunikacijske uspešnosti temelji na kombinaciji kvantitativnih in kvalitativnih kazalnikov, ki omogočajo presojo povezave med komunikacijskimi aktivnostmi in dejanskimi rekrutacijskimi učinki. Med ključne kvantitativne kazalnike sodijo trendi zaposlovanja, podeljenih štipendij ter udeležbe na taborih, ki so bili analizirani v povezavi z intenzivnostjo aktivnosti na družbenih omrežjih. Ti kazalniki predstavljajo neposredno merljive učinke komunikacijske strategije.

Poleg tega so pomembni tudi kazalniki dosega in vidnosti, kot so obiskanost spletne strani, ogled video vsebin, število sledilcev in prikazov objav. Kazalniki vključenosti, kot so všečki, komentarji, delitve in čas, preživet na spletnih straneh, omogočajo vpogled v stopnjo interakcije in zanimanja javnosti. Posebno pomembni so vedenjski kazalniki, ki se nanašajo na število oddanih prijav ter razmerje med izpostavljenostjo vsebinam in dejansko odločitvijo za prijavo.

Kvalitativni kazalniki dopolnjujejo kvantitativne podatke z analizo vsebinskih in slogovnih značilnosti komunikacije. Mednje sodijo ton in slog sporočil, prisotnost narativnih elementov, konsistentnost ključnih sporočil ter njihova usklajenost s strateškimi cilji organizacije. Analiza kakovosti odzivov organizacije na vprašanja in komentarje javnosti omogoča tudi presojo ravni empatije, profesionalnosti in transparentnosti v komunikaciji.

Spremljanje in evalvacija komunikacijskih aktivnosti

Spremljanje komunikacijskih aktivnosti temelji na kontinuiranem zbiranju in analizi podatkov o komunikacijskih tokovih, odzivih javnosti in rekrutacijskih rezultatih. V raziskavi so bile uporabljene metode spremljanja statističnih podatkov, analize trendov ter vsebinske analize medijskih objav in tistih na družbenih omrežjih. Takšen kombiniran pristop omogoča celovito presojo učinkovitosti komunikacije.

Evalvacija komunikacijske strategije temelji na primerjavi zastavljenih ciljev z doseženimi rezultati ter omogoča prilagajanje komunikacijskih praks v skladu s spremembami v okolju in vedenju ciljne skupine. Sistematično spremljanje in evalvacija tako nista zgolj orodje nadzora, temveč pomemben element strateškega učenja organizacije, ki omogoča dolgoročno izboljševanje komunikacijskih in rekrutacijskih praks.

SKLEP

Prispevek je obravnaval promocijsko znamko Postani vojak kot primer strateškega komuniciranja institucionalne organizacije v digitalnem okolju ter jo analitično umestil v širše razprave o organizacijski identiteti, odnosih z javnostmi in participativnih digitalnih javnostih. Izhodišče raziskave je bilo vprašanje, v kolikšni meri se strateško načrtovana institucionalna identiteta Slovenske vojske

“prevaja” v konkretne komunikacijske prakse promocijske znamke ter kako se te prakse soočajo z omejitvami sodobnega digitalnega komuniciranja.

Empirične ugotovitve potrjujejo, da promocijska znamka Postani vojak uporablja komunikacijske kanale, ki so v osnovi skladni z medijskimi navadami ciljne skupine mladih, kar podpira prvo hipotezo (H1). Hkrati pa analiza razkriva omejeno prisotnost relacijskih in participativnih elementov komunikacije, zaradi česar kljub uporabi digitalnih platform komunikacija ostaja pretežno enosmerna, kar potrjuje drugo hipotezo (H2). Raziskava tako kaže, da ustrežna izbira komunikacijskih kanalov sama po sebi še ne zagotavlja vzpostavljanja dialoga in dolgoročnih odnosov s ciljno javnostjo.

Članek s tem prispeva tudi k razumevanju omejitev strateškega komuniciranja v institucionalnih in normativno omejenih organizacijah, kjer nadzor nad pomeni ni zgolj organizacijsko, temveč tudi strukturno omejen. Analiza primera *Postani vojak* potrjuje ugotovitve kritičnih pristopov k strateškemu komuniciranju, ki poudarjajo, da je organizacijska identiteta rezultat interpretacij, ter izpostavljajo pomen dialoga in participacije v digitalnih okoljih. Digitalne javnosti namreč ne delujejo zgolj kot prejemniki sporočil, temveč aktivno soustvarjajo njihove pomene, kar postavlja pod vprašaj tradicionalne predpostavke o enosmernem upravljanju organizacijske podobe.

Raziskavo je krojilo tudi več omejitev. Analiza temelji na omejenem časovnem vzorcu in ne omogoča niti sklepanja o dolgoročnih učinkih komunikacijskih praks niti o vzročnih povezavah med komunikacijo in rekrutacijskimi rezultati. Ugotovitve je zato treba razumeti kot kontekstualno in interpretativno pogojene. Nadaljnje raziskave bi k poglobljenemu razumevanju obravnavane problematike lahko prispevale z longitudinalnimi analizami, primerjalnimi študijami med različnimi institucionalnimi organizacijami ter z vključevanjem perspektive naslovnikov komunikacijskih sporočil. Analiza promocijske znamke Postani vojak – kljub navedenim omejitvam – ponuja empirično in teoretično utemeljen vpogled v delovanje strateškega komuniciranja v obrambnovarnostnem kontekstu ter odpira prostor za nadaljnjo razpravo o razmerju med institucionalno identiteto, legitimnostjo in participativnimi digitalnimi komunikacijskimi praksami.

DOSTOPNOST RAZISKOVALNIH PODATKOV

Bardutzky Žerdoner, Jana. 2026. “Promocijska znamka Postani vojak kot orodje strateškega komuniciranja Slovenske vojske pri zaposlovanju mladih.” *Arhiv družboslovnih podatkov*. <https://doi.org/10.17898/10119>

NAVZKRIŽJE INTERESOV

Avtorica izjavlja, da ni v navzkrižju interesov.

LITERATURA

- Abratt, Russell, in P. S. B. Shee. 2010. "A New Approach to the Corporate Image Management Process." *Journal of Marketing Management* 5 (1): 63–76. <https://doi.org/10.1080/0267257X.1989.9964088>
- Allison, Jerry. 2017. "Advancing Strategic Communication through Mission Statements: Creation of a Natural Language Taxonomy." *Academy of Strategic Management Journal* 16 (3): 1–15.
- Allison, Jerry. 2018. "Values Statements: The Missing Link between Organizational Culture, Strategic Management and Strategic Communication." *International Journal of Organizational Analysis* 27 (3): 666–89. <https://doi.org/10.1108/IJOA-08-2018-1501>
- Alvesson, Mats. 1990. "Organization: From Substance to Image?" *Organization Studies* 11 (3): 373–94. <https://doi.org/10.1177/0170840690011003>
- Alvesson, Mats. 2012. *Understanding Organizational Culture*. SAGE Publications.
- Ašanin Gole, Pedja. 1998. "Strateški komunikacijski management." *Teorija in praksa* 35 (4): 597–612.
- Ašanin Gole, Pedja. 1999. "Strateško načrtovanje odnosov z javnostmi." *Teorija in praksa* 36 (4): 544–57. <http://dk.fdv.uni-lj.si/db/pdfs/TiP19994AsaninGole.pdf>
- Balmer, John M. T. 2012. "Strategic Corporate Brand Alignment." *European Journal of Marketing* 46 (7/8): 1064–92. <https://doi.org/10.1108/03090561211230205>
- Balmer, John M. T., in Edmund R. Gray. 1999. "Corporate Identity and Corporate Communications: Creating a Competitive Advantage." *Corporate Communications: An International Journal* 4 (4): 171–77. <https://doi.org/10.1108/EUM00000000007299>
- Barthel, Brea, in Teresa M. Harrison. 2009. "Wielding New Media in Web 2.0." *New Media & Society* 11 (1–2): 155–78. <https://doi.org/10.1177/1461444808099580>
- Castells, Manuel. 2009. *Communication Power*. Oxford University Press.
- Christensen, Lars Thøger, Mette Morsing, in George Cheney. 2008. *Corporate Communications: Convention, Complexity, and Critique*. SAGE Publications.
- Cochran, Daniel, Fred R. David, in Kendrick C. Gibson. 2008. "A Framework for Developing an Effective Mission Statement." *Journal of Business Strategies* 25 (2): 27–39. <https://doi.org/10.54155/jbs.2.2.4-17>
- Cornelissen, Joep. 2020. *Corporate Communication: A Guide to Theory and Practice*. 6th ed. SAGE Publications.
- Couldry, Nick. 2012. *Media, Society, World: Social Theory and Digital Media Practice*. Polity Press.
- David, Forest R., in Fred R. David. 2003. "It's Time to Redraft Your Mission Statement." *Journal of Business Strategy* 24 (1): 11–14. <https://doi.org/10.1108/02756660310508218>
- Diri, Christian Tuotamuno. 2009. "Old Media, New Media." *International Journal of Communication* 3: 174–87.
- Državni zbor Republike Slovenije. 2023. *Resolucija o splošnem dolgoročnem programu razvoja in opremljanja Slovenske vojske do leta 2040*. Uradni list RS 35/2023. https://www.uradni-list.si/_pdf/2023/Ur/u2023035.pdf
- Falkheimer, Jasper, in Mats Heide. 2022. *Strategic Communication: An Introduction to Theory and Global Practice*. Routledge.
- Frandsen, Finn, in Winni Johansen. 2017. *Strategic Communication: Processes, Theories and Frameworks*. Routledge.

- Ganu, Josephine. 2013. "Institutional Mission Statements and Attitudinal Outcomes." *Journal of Applied Business and Economics* 14 (2): 20–30.
- Gao, Fangfang. 2016. "Social Media as a Communication Strategy." *International Journal of Strategic Communication* 10 (4): 255–71. <https://doi.org/10.1080/1553118X.2016.1196693>
- Gruban, Brane, Dejan Verčič, in Franci Zavrl. 1997. *Pristop k odnosom z javnostmi*. Pristop.
- Grunig, James E., in Todd Hunt. 1984. *Managing Public Relations*. Holt, Rinehart and Winston.
- Grunig, James E., ur. 2013. *Excellence in Public Relations and Communication Management*. Routledge.
- Hallahan, Kirk, Derina R Holtzhausen., Betteke van Ruler, Dejan Verčič, in Krishnamurthy Sriramesh. 2007. "Defining Strategic Communication." *International Journal of Strategic Communication* 1 (1): 3–35. <https://doi.org/10.1080/15531180701285244>
- Hatch, Mary Jo, in Majken Schultz. 1997. "Relations between Organizational Culture, Identity and Image." *European Journal of Marketing* 31 (5/6): 356–65. <https://doi.org/10.1108/eb060636>
- Hatch, Mary Jo, in Majken Schultz. 2002. "The Dynamics of Organizational Identity." *Human Relations* 55 (8): 989–1018. <https://doi.org/10.1177/0018726702055008181>
- Heath, Robert L. 2010. *The SAGE Handbook of Public Relations*. SAGE Publications.
- Hill, Charles W. L., Gareth R. Jones, in Melissa A. Schilling. 2014. *Strategic Management: Theory: An Integrated Approach*. Cengage Learning.
- Holtzhausen, Derina R. 2012. "Public Relations as Activism." *Journal of Public Relations Research* 24 (2): 87–102. <https://doi.org/10.1080/1062726X.2012.626136>
- Jefkins, Frank William. 1993. *Planned Press and Public Relations*. Blackie Academic & Professional.
- Kohli, Chiranjeev, Lance Leuthesser, in Rajneesh Suri. 2007. "Got Slogan? Guidelines for Creating Effective Slogans." *Business Horizons* 50 (5): 415–22. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2007.05.002>
- L'Etang, Jacquie. 2009. "Public Relations and Diplomacy in a Globalized World." *American Behavioral Scientist* 53 (4): 607–26. <https://doi.org/10.1177/0002764209339147>
- Luoma-aho, Vilma. 2015. "Understanding Stakeholder Engagement." *Research Journal of the Institute for Public Relations* 2 (1): 1–18.
- Ministrstvo za obrambo Republike Slovenije. 2024. *Letno poročilo Ministrstva za obrambo Republike Slovenije za leto 2024*. Ministrstvo za obrambo. https://www.gov.si/assets/ministrstva/MO/Dokumenti/letnoMO_2024_spr.pdf
- Ministrstvo za obrambo. 2025. "Predstavitev mednarodnega sejma obrambne industrije SIDEC in prireditve V službi domovine." Ministrstvo za obrambo. <https://www.gov.si/novice/2025-10-14-predstavitev-mednarodnega-sejma-obrambne-industrije-sidec-in-prireditve-v-sluzbi-domovine/>
- Ministrstvo za obrambo Republike Slovenije. 2025. "Prometna nesreča z vojaškim vozilom Valuk." Ministrstvo za obrambo Republike Slovenije. <https://www.gov.si/novice/2025-12-03-prometna-nesreca-z-vojaskim-vozilom-valuk/>
- Ministrstvo za obrambo. 2025. "Obrambni minister slovesno odprl jubilejni sejem SOBRA." Ministrstvo za obrambo. <https://www.gov.si/novice/2025-09-25-obrambni-minister-slovesno-odprl-jubilejni-sejem-sobra/>
- Moroko, Lara in Uncles Mark D. (2009). "Employer branding and market segmentation." *Journal of Brand Management* 17 (3): 181–96. <https://doi.org/10.1057/bm.2009.10>

▪ Promocijska znamka postani vojak kot orodje strateškega komuniciranja Slovenske vojske...

- Morsing, Mette, in Majken Schultz. 2006. "Corporate Social Responsibility Communication." *Business Ethics: A European Review* 15 (4): 323–38. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8608.2006.00460.x>
- Mouffe, Chantal. 2005. *On the Political*. Routledge.
- Mustić, Daria. n.d. *Introduction & Communication Management*. Študijsko gradivo. Alma Mater Europaea University.
- Papacharissi, Zizi. 2015. *Affective Publics: Sentiment, Technology, and Politics*. Oxford University Press.
- Peña Zarzuelo, Ignacio. 2023. "Vision Statements of Port Authorities." *Transactions on Maritime Science* 12 (1). <https://doi.org/10.7225/toms.v12.n01.008>
- Plenković, Mario. 2017. "Čovjekovo komunikativno naslijeđe in novi medijski diskurs." *Media, Culture and Public Relations* 8 (1): 1–6.
- Sherzada, Muschada, in Ansgar Zerfass. 2015. "Corporate Communications from the CEO's Perspective." *Corporate Communications: An International Journal* 20 (3): 291–309. <https://doi.org/10.1108/CCIJ-04-2014-0020>
- Slovenska vojska. 2025. "Prometna nesreča z vojaškim vozilom Valuk." Slovenska vojska. <https://www.slovenskavojska.si/medijsko-sredisce/novica/prometna-nesreca-z-vo-jaskim-vozilom-valuk/>
- Suchman, Mark C. 1995. "Managing Legitimacy." *Academy of Management Review* 20 (3): 571–610. <https://doi.org/10.5465/amr.1995.9508080331>
- Valicon. 2021. "Ogledalo Slovenije – oktober 2021." Valicon. <https://oldwww.valicon.net/sl/2021/10/valicon-ogledalo-slovenije-oktober-2021/>
- Valicon. 2022. "Ogledalo Slovenije – oktober 2022." Valicon. <https://www.valicon.net/sl/ogledalo-slovenije-oktober-2022/>
- Valicon. 2023. "Ogledalo Slovenije – pomlad 2023." Valicon. <https://www.valicon.net/sl/ogledalo-slovenije-pomlad-2023/>
- Valicon. 2024. "Ogledalo Slovenije – pomlad 2024." Valicon. <https://www.valicon.net/sl/ogledalo-slovenije-pomlad-2024/>
- Valicon. 2025. "Ogledalo Slovenije – pomlad 2025." Valicon. <https://www.valicon.net/sl/ogledalo-slovenije-pomlad-2025/>
- Valicon. n.d. "Ogledalo Slovenije skozi generacije." Valicon. <https://www.valicon.net/sl/ogledalo-slovenije-skozi-generacije/>
- Verčič, Dejan, in Ana Tkalec Verčič. 2015. "The New Public Relations." *Public Relations Review* 41 (2): 142–52. <https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2014.12.002>
- Wæraas, Arild, in Moshe Maor (ur.). 2014. *Organizational Reputation in the Public Sector*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315850825>
- Weick, Karl E. 1997. "Sensemaking in Organizations." *Scandinavian Journal of Management* 13 (1): 113–16. [https://doi.org/10.1016/S0956-5221\(97\)86666-3](https://doi.org/10.1016/S0956-5221(97)86666-3)

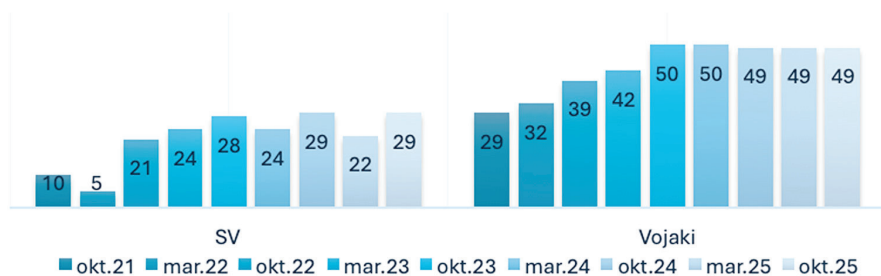
PRILOGA A: Numerični in tabelarični prikazi raziskav “Ogledalo Slovenije” in “Ogledalo Slovenije skozi generacij”

Tabela 1: NUMERIČNI PRIKAZ⁵ ZAUPANJA PREBIVALCEV SLOVENIJE V SLOVENSKO VOJSKO TER NJENE PRIPADNIKE MED LETOMA 2021 IN 2025 SKOZI RAZISKAVO “OGLEDALO SLOVENIJE”

	OKT 2021	MAR 2022	OKT 2022	MAR 2023	OKT 2023	MAR 2024	OKT 2024	MAR 2025	OKT 2025
SV	10	5	21	24	28	24	29	22	29
Vojaki	29	32	39	42	50	50	49	49	49

Vir: Valicon (2021, 2022, 2023, 2024, 2025).

Graf 1: ZAUPANJE PREBIVALCEV SLOVENIJE V SLOVENSKO VOJSKO IN PRIPADNIKE ORGANIZACIJE

Vir: Valicon (2025).

⁵ Merjenje rezultatov (velja za obe prikazani raziskavi): Zaupanje v institucije se meri na štiristo-penjski lestvici, od »sploh ne zaupam« in »bolj ne zaupam« do »bolj zaupam« in »zelo zaupam«. Stopnja zaupanja se pridobi z izračunom razlike med prvima in drugima dvema odgovoroma. Pozitivna stopnja zaupanja tako pomeni, da je bil delež pozitivnih odgovorov (»bolj zaupam« in »zelo zaupam«) večji od negativnih in obratno. Izsledki raziskav so numerično ponazorjeni z odstotnimi točkami (Valicon, 2025).

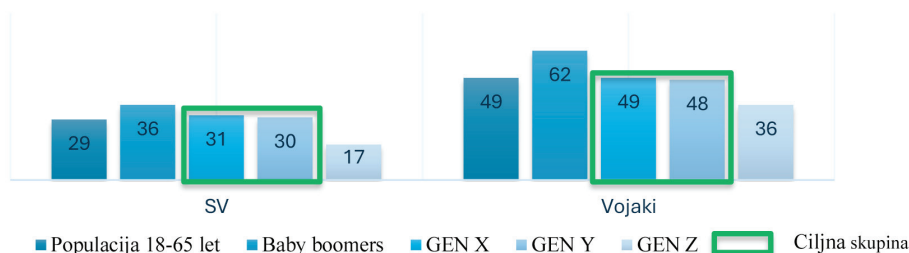
- Promocijska znamka postani vojak kot orodje strateškega komuniciranja Slovenske vojske...

Tabela 2: NUMERIČNI PRIKAZ RAZISKAVE “OGLEDALO SLOVENIJE SKOZI GENERACIJE” (2025)

	Populacija 18–65 let	Pripadniki generacije baby boom	GEN X	GEN Y	GEN Z
SV	29	36	31	30	17
Vojaki	49	62	49	48	36

Vir: Valicon (2025).

Graf 2: ZAUPANJE GENERACIJ V SLOVENSKO VOJSKO IN PRIPADNIKE ORGANIZACIJE

Vir: Valicon (2025).

PRILOGA B: Trend zaposlovanja, podeljevanja štipendij med letoma 2020 in 2024 ter udeležba na taborih (2023 in 2024)

Tabela 3: ŠTEVILO NOVIH ZAPOSILITEV V SLOVENSKI VOJSKI MED LETOMA 2020 IN 2025

2020	2021	2022	2023	2024
222	258	186	325	345

Vir: Letno poročilo Ministrstva za obrambo 2024, 21–22.

⁶ V raziskavo Valicon (Valicon, 2025) je bila vključena populacija med 18 in 65 let, razdeljena v naslednje podskupine: pripadniki generacije baby boom (rojeni pred 1959), generacija X (1960–1979), generacija Y / milenijci (1980–1995) in generacija Z (rojeni po letu 1995).

Tabela 4: ŠTEVILO PODELJENIH ŠTIPENDIJ V OBDOBJU 2020–2024

2020	2021	2022	2023	2024
53	76	95	207	258

Vir: Letno poročilo Ministrstva za obrambo 2024, 22.

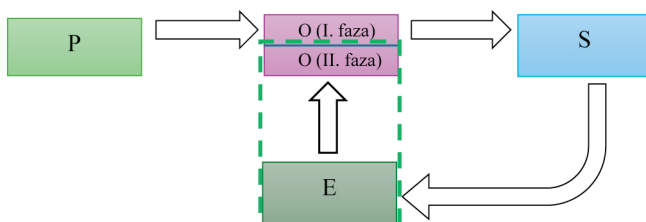
Tabela 5: ŠTEVILO UDELEŽENCEV TABOROV V OBDOBJU 2023–2024

2023	2024
745	1059

Vir: Letno poročilo Ministrstva za obrambo 2024, 23.

PRILOGA C: Matrika PESO Postani vojak z ugotovitvami in analizo

Slika 1: MATRIKA PESO POSTANI VOJAK

Vir: lastni prikaz.

- Promocijska znamka postani vojak kot orodje strateškega komuniciranja Slovenske vojske...

Tabela 6: MATRIKA PESO POSTANI VOJAK Z UGOTOVITVAMI

P Plačilni mediji (paid)	Komunikacijski kanali	Kanal	Facebook in Instagram oglase, YouTube video oglase, Google Display oglase, sponzorirane članke, TV/Radio oglaševanje; promocija na kariernih sejmih.
		Učinek	Hiter in nadzorovan doseg ciljne skupine. Natančno ciljanje mladih (15–30 let). Pozitiven učinek razviden iz porasta števila prijav za zaposlitev ter v porastu podeljenih štipendij.
	Odstotek učinkovitosti		Podani so odstotki učinkovitosti glede na oddane prijave za zaposlitev ter podeljene štipendije (primerjava 2022 in 2024). 85-, 48-odstotni porast oddanih prijav za zaposlitev. 171,58-odstotni porast podeljenih štipendij.
	Usklajenost s/z	poslanstvom (M)	Poslanstva PostaniVojak.si na lastnih kanalih nima navedenega.
	vizijo (V)	Vizije PostaniVojak.si na lastnih kanalih nima navedene.	
	vrednotami (V)	PostaniVojak.si ima na lastnem kanalu (www.postanivojak.si) navedene vrednote organizacije Slovenska vojska. Aktivnosti, ki jih na komunikacijskih kanalih prikazuje, so skladne z vrednotami organizacije.	
E Prisluženi mediji (earned)	Objave v medijih		Skope objave v medijih z izjemo reportaž o izvedenih taborih, promocijskih in kariernih sejmih. Samostojnih reportaž o Postani Vojak ni, razen v korelaciji s Slovensko vojsko ali lastnih vsebinskih objav na družbenih medijih.
	Kvaliteta odnosa z mediji		Prek "prisluženih" medijev so objave, ki vključujejo PostaniVojak.si, v povezavi s Slovensko vojsko formalne, visoko profesionalne, občasno zadržane. PostaniVojak.si kot samostojna blagovna znamka se v medijih pojavlja predvsem z vidika zaposlovanja – kot vstopna točka za zaposlitev v Slovenski vojski. PostaniVojak.si deluje v tesni povezavi z upravami za obrambo in so v 60 % pregledanega gradiva navedeni kot tisti, ki so na aktivnostih, o katerih so poročali (Karierni sejem, sejem v službi domovine, SIDEC), iskali pozornost ciljne publike.
	Ton objav	FORMALEN – INSTITUCIONALEN IN ZADRŽAN	Objave medijev o PostaniVojak.si v povezavi s Slovensko vojsko. Tovrstne objave so objavljene predvsem na uradni strani Vlade Republike Slovenije ali Ministrstva za obrambo ter na RTV (radio in televizija).
	Verodostojnost	VISOKA	Verodostojnost objav PostaniVojak.si v povezavi s Slovensko vojsko: objave so podprte z analizami statističnih podatkov in anket ter s sprejetimi normativnimi akti.
	Tveganja		Formalen in zadržan pristop ne pritegne ljudi, tudi če je podprt z verodostojnimi podatki. Ponavljajoče se izpostavljanje pomanjkanja kadra v medijih lahko vzbudi dvom v "naravo poklica in delodajalca"
	Ton objav	MANJ FORMALEN, SPROŠČEN	PostaniVojak.si v medijih kot samostojen element opisuje pot od prijave do zaposlitve, ki je ciljni skupini predstavljena kot prijazna pot, delodajalca se promovira kot dobrega, ki ponuja veliko bonitet in možnosti kariernega razvoja.
	Verodostojnost	SREDNJA	Objave PostaniVojak.si, ki jih prikazujejo ali opisujejo prisluženi mediji, so izrazito pozitivno naravnane – povečan obisk mladih na taborih Ministrstva za obrambo, velik odziv mladih na rekrutaciji ...
Tveganja		Manj formalen pristop, podprt s sproščenostjo na primer udeležencev tabora Ministrstva za obrambo in mladi, je lahko v neskladju z opravljanjem dejanskega poklica. Slednje predstavlja tveganje, da prikaz ni realen odraz poklica (red, disciplina), kar lahko povzroči nezadovoljstvo novo zaposlenih.	

S Deljeni mediji (shared)	Komunikacijski kanali	Facebook, Instagram, TikTok, YouTube – komentarji, UGC (#postanivojak).
	Aktivnosti na komunikacijskih kanalih	Delitve objav, komentarji, storyji, reels, odzivi sledilcev (FB, IG). Trendne vsebine, odzivi mladih (TikTok), mnenja in vprašanja gledalcev (YT), vsebina uporabnikov (UGC).
	Ocena angažiranosti ciljne skupine	VISOKA Video vsebine z izjavami mladih vojakov, udeležencev na taborih ali promocijskih dogodkih (ciljna skupina nagovarja ciljno skupino), spletni izzivi in kvizi mlade (z nagradami), izziv Call of duty (mladim omogoča preizkus video iger v dejanski situaciji) ...
	Narava interakcija (vrste in dinamika interakcij)	Nagovarjanje ciljne skupine s strani mladih (ciljna skupina) s sporočili o možnostih sodelovanja s Slovensko vojsko (zaposlitev, štipendija, tabori, izziv Call of duty) à enosmerna komunikacija. Kvizi in izzivi z možnostjo odgovarjanja na vprašanja v zvezi z zaposlitvijo ali poklicem samim à spodbujanje k dvosmerni komunikaciji. Spodbujanje (s strani mladih ali znanih športnikov) za deljenje objav in priključitev poklicu → UGC.
	Učinkovitost upravljanja skupnosti	ZELO DOBRA Do ugotovitve smo prišli s pregledom 30 objav (Facebook, Instagram, TikTok in YouTube) – PostaniVojak.si je redno ogovarjal na komentarje, prav tako je bilo odgovorjeno na vsa vprašanja v komentarjih (100 %). Za namen raziskave smo poslali zasebno sporočilo po kanalih Facebook, Instagram in TikTok v rednem delovnem času med tednom – na vsa vprašanja je bilo odgovorjeno v manj kot eni uri.
	Potencial za opravljanje kriznih situacij	DOBER Preverjali smo medijske objave (earned) z negativno publiciteto in odzivom javnosti (zadnja tovrstna objava: <i>Znane podrobnosti prometne nesreče specialnega vozila SV (Siol.net 2025)</i>). Na isti dan dogodka smo s pregledom objav uradnih medijev Slovenske vojske in na družbenih omrežjih zaznali povečano število objav (<i>Prometna nesreča z vojaškim vozilom Valuk (Ministrstvo za obrambo, 2025)</i> ; <i>Prometna nesreča z vojaškim vozilom Valuk (Slovenska vojska, 2025)</i>) → obe vsebini sta bili deljeni na Facebook/postanivojak in Instagram/postanivojak.
O Lastni mediji (owned)	Lastni kanali	Postanivojak.si (prioritetno), YouTube kanal, Uradni profili na družbenih omrežjih.
	Želeni učinek	Informiranje posameznikov (I. faza).
	Želeni učinek	Prijava za zaposlitev zaposlitvi ("prijavi se") (II. faza). Lastna spletna platforma nagovarja ciljno skupino za obisk strani znamke na družbenih omrežjih; po ogledu vsebine na družbenih omrežjih pa jih ponovno vabi na lastno spletno stran, kjer lahko oddajo prijavo za zaposlitev. Ton objav je sproščen, manj formalen in je popolnoma usklajen z identiteto blagovne znamke – tj. promocija vojaškega poklica ter povečanje zanimanja za zaposlitev in nenazadnje tudi zaposlitev.

Vir: lastni prikaz.

- Promocijska znamka postani vojak kot orodje strateškega komuniciranja Slovenske vojske...

PRILOGA D: Vsebinska analiza objav promocijske znamke Postani vojak po tematskih sklopih v povezavi s hipotezama H1 in H2

Tabela 7: VSEBINSKA ANALIZA OBJAV PROMOCIJSKE ZNAMKE POSTANI VOJAK PO TEMATSKIH SKLOPIH V POVEZAVI S HIPOTEZAMA H1 IN H2

Tematski sklop komunikacijskih vsebin	Facebook	TikTok	Instagram	YouTube	Skupaj (N)	Delež (%)	Povezava s hipotezo
Promocijsko-rekrutacijske vsebine	18	6	2	0	27	40%	H1
Informativno-karijerne vsebine	6	10	1	2	19	28%	H1
Motivacijske vsebine	4	5	4	1	14	20%	H2
Formalno-institucionalne vsebine	4	1	2	1	8	12%	H2
Skupaj	32	22	9	4	68	100%	—

Vir: lastni prikaz.

PRILOGA E: Analiza SWOT

Tabela 8: ANALIZA SWOT POSTANI VOJAK

S – prednosti (<i>strengths</i>)	<p>Močna institucionalna legitimnosti se kaže v neposredni povezavi z MORS RS in SV, ki uživata (glede na predstavljeno analizo) visoko zaupanje in verodostojnost (v povezavo z matriko PESO je to ključno za E-prislužene in O-lastne medije).</p> <p>PostaniVojak.si deluje kot konverzijska točka (O-lastni mediji), ki je podprta z aktivnimi družbenimi omrežji (S-deljenimi mediji). Navedeno kaže na integriran ekosistem PESO.</p> <p>Dokazljiva učinkovitost se kaže s povečanim odstotkom zaposlitev ter podeljenih štipendij (navedeno zgoraj).</p> <p>Ustrezna izbira kanalov glede na ciljno skupino (prisotnost na TikToku, Instagramu, Youtubeu).</p>
W – slabosti (<i>weaknesses</i>)	<p>Odsotnost dvosmerne komunikacije na lastnem kanalu PostaniVojak.si (informacijsko naravnana spletna stran, forum neaktiven, preusmeritev na družbena omrežja). Navedeno kaže na visoko odvisnost od družbenih omrežij (S-deljenih medijev), lasten medij brez deljenih izgubi vidnost.</p> <p>Nejasna segmentacija znotraj vsebin – vsebine niso jasno diferencirane glede na starostne ali motivacijske segmente.</p> <p>Objave v povezavo s Slovensko vojsko smo prepoznali kot formalne in zadržane, kar lahko ima negativen vpliv na emocionalno doživljanje ter percepcijo poklica s strani ciljne skupine.</p>
O – priložnosti (<i>opportunities</i>)	<p>Nadaljnja rast digitalne angažiranosti mladih s TikTocom in kratkimi video vsebinami, ki so pripovedne narave.</p> <p>Povezovanje vsebin s konkretnimi izkušnjami mladih na npr. taborih, s strani štipendistov (vplivanje na dojetanje vojaškega poklica s strani mladih ← dvig stopnje zaupanja v vojsko / pripadnike).</p> <p>Razvoj in implementacija personaliziranih komunikacijskih poti z vpeljavo ločenih vsebinskih tokov (dijaki / študenti / starši / zainteresirana javnost) z izboljšanjem segmentacije.</p> <p>Vpeljava participativnih elementov z npr. Q & A, zgodbami uporabnikov, ter izboljšanje dvosmerne komunikacije.</p>
T – grožnje (<i>threats</i>)	<p>Negativen družbeni odnos do vojaškega poklica (kot že navedeno, je stopnja zaupanja v vojaški poklic / pripadnike najnižja pri ciljni skupini (pri mladih) ← zaradi večje občutljivosti na varnostna in etična vprašanja (generalno) se lahko negativen odnos še zviša).</p> <p>Težje ohranjanje vidnosti v medijih, na družbenih omrežjih ob prisotnosti konkurence drugih zaposlovalcev.</p> <p>Zaradi visoke izpostavljenosti Slovenske vojske v medijih (E-prisluženi) lahko negativni medijski dogodki ali krizne situacije hitro vplivajo na imidž ter na percepcijo Postanivojak.si s strani ciljne skupine.</p> <p>Odvisnost od medijev (plačanih, deljenih), ki niso lastni.</p>

Vir: lastni prikaz.

THE PROMOTIONAL BRAND *POSTANI VOJAK* AS A STRATEGIC COMMUNICATION TOOL OF THE SLOVENIAN ARMED FORCES FOR RECRUITING YOUTH

Abstract. *In the contemporary digital environment, the Slovenian Armed Forces face the challenge of being able to effectively engage young people in the context of recruitment. To meet this challenge, the promotional brand Postani vojak was developed to promote the military profession and support recruitment efforts. In this article, the findings of analysis examining the effectiveness of this brand as a tool of strategic communication are presented. The research is based on a qualitative case study, supported by a review of relevant literature and analysis of publicly available quantitative data. The findings indicate even though the selected communication channels are appropriate and associated with positive outcomes, communication gaps remain that, if reduced, would further improve recruitment results and boost the target audience's participation.*

Keywords: *strategic communication, promotional brand, digital media, case study, Slovenian Armed Forces.*

KULTUROLOGIJA STRIPOV /
CULTURAL STUDIES OF COMIC BOOKS

Mirt KOMEL*

UVODNIK

Na Oddelku za kulturologijo smo znani po tem, da se poleg povsem teoretskih podvigov lotevamo pisane palete (pop-)kulturnih fenomenov, od klasične literature prek popularne glasbe in videoiger pa vse tja do ... stripov, ki smo jim lansko pomlad posvetili celo kulturološki simpozij, ki se je odvijal v Akademski čitalnici na naši domači Fakulteti za družbene vede, posvečen pa je bil našemu preminulemu kolegu Alešu Debeljaku.

Simpozij je povezal ljubitelje_ke in raziskovalce_ke stripov z vseh vetrov – tako tiste, ki to počnemo v okviru univerzitetnega okolja, kakor tudi, na naše veliko veselje, tiste, ki to počnejo zunaj akademskega miljeja. Po krajšem uvodnem nagovoru, ki sva ga držala moja malenkost in kolega Gal Kirn, smo predstavili sklop o stripih revije *Anthropos*, ki je – prav tako kot *Teorija in praksa* v družboslovnem kontekstu – ena izmed osrednjih humanističnih revij, ki se je v svoji angleški številki 56 (1) posvetila vprašanju spomina skozi dva tematska sklopa: *Rememorising Memories of War and Transition* in pa *Memorising through Comics/Graphic Novels*.

Na panelih, naslovljenih “Strip onkraj umetnosti”, s(m)o sodelovali kulturološki raziskovalci in stripovski strokovnjaki (Igor Harb, Mirt Komel, Pia Nikolič, Matevž Rems, Karla Tepež, Zora Žbontar), skupaj po smo poskušali nasloviti strip tako skozi interpretacijo nekaterih izbranih primerov – *Miki Muster*, *Alan Ford*, *Magna Purga* – kakor tudi premisliti medij stripa v njegovih aktivističnih, dokumentarističnih in novinarskih dimenzijah. Sledila je večerna okrogla miza z naslovom “Deveta umetnost v dobi osmih sekund”, ki jo je organiziral Aleš Črnič, prav tako ljubitelj stripov, ki je vodil pogovor s Samiro Kentrić, Cirilom Horjakom in Iztokom Sitarjem. Sklepno dejanje simpozija pa je bilo odprtje prav posebne razstave v okviru Galerije FDV. Oddelek za kulturologijo se je namreč ob svoji trideseti obletnici odločil preleti svoje vsebine v ... strip! V ta namen je angažiral filozofa in striparja Izarja Lunačka, ki je v sodelovanju s člani_cami oddelka zasnoval *Kulturologijo v stripu*, umetniški unikum v našem akademskem prostoru.

No, nekaj tekstualnih utrinkov v formatu znanstvenih člankov, ki smo jim dodali še dva izvorna prispevka, ki sta priromala od drugod, lahko sedaj použijete tudi v tiskani obliki v pričujočem tematskem bloku prve letošnje številke *Teorija in praksa*, ki je posvečen prav kulturološkemu raziskovanju stripov.

* Dr. Mirt Komel, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, mirt.komel@fdv.uni-lj.si, gostujoči urednik.

Stripi so vsekakor singularni (kulturološki) objekt raziskovanja, saj zaradi svoje estetizirane kombinacije teksta in podob tako rekoč že po definiciji zahtevajo interdisciplinarni pristop, ki zmore sočasno zajeti tako diskurzivno kot vizualno dimenzijo “devete umetnosti”, vključno z njeno razvejano, kulturno diferencirano in geografsko razpršeno zgodovino. A tako kot velja za vse umetnosti, velja tudi za strip: da nikakor ne gre zgolj za estetski artefakt, pač pa da se tudi v stripih skrivajo neke določene ideološke podmene, ki pa jih je šele potrebno dešifrirati in razvozlati, saj se ne ponujajo same od sebe ob prvem branju ali branju na prvo oko.

Ideološki učinki nekega estetskega fenomena pa so lahko zelo različni, od povsem konservativnega refleksa (re)produkcije stereotipov do subverzivne refleksije sveta, v katerem so nastali, kakor o tem priča pisan nabor izbranih študij primerov, ki s(m)o si jih izbrali avtorji_ce prispevkov. Nikakor ni bil naš namen izčrpati vseh žanrov in smeri, stilov in vsebin, ki jih sodobna in (pol-)pretekla stripovska produkcija pokriva, pač pa se poglobiti v takšne primere, ki imajo univerzalno vrednost natanko zaradi svoje singularnosti.

Če naj za konec uporabim prozopopejo, s katero bi bilo moč dati besedo Stendhalovemu stilu pisanja zavoljo opisa naše lastne metode raziskovanja, ki bi ji lahko rekli tudi “kulturološka komparativistika” – ali tudi “kulturološka komparaKtivistika” – če hočeš zares zajeti univerzalno, se ne smeš ukvarjati zgolj z abstrakcijami, pač pa se moraš biti pripravljen spustiti globoko v partikularnosti.

Francesco DELLA PUPPA*

LA LINEA DELL'ORIZZONTE, A FIRST ETHNO-GRAPHIC EXPERIENCE: THE POSSIBILITIES AND LIMITS OF COMICS FOR ETHNOGRAPHY**

Abstract. The aim of the article is to reflect on the process of disseminating ethnographic research via the language of comics, drawing on the author's experience as a (co-)author of *La linea dell'orizzonte*. An ethnographic novel on migration between Bangladesh, Italy, and London. The mentioned experience helped to identify certain advantages of conveying ethnography through comic books: effective communication of the research process; a precise depiction of the spatial and environmental context in which the social phenomenon examined occurs; a suitable rendering of the emotional atmosphere; and a deep exploration of the researcher's reflexive processes. Accordingly, in this article these opportunities and limitations are investigated along with other possibilities and constraints encountered by the author in the process of composing an 'ethnographic novel'.

Keywords: Comics; Ethnography; Ethnographic Novel; Migrations.

INTRODUCTION

The author has always believed that literary, cinematic, theatrical and photographic works – and artistic production more broadly – can sometimes convey the reality of social life with greater clarity than many sociological or anthropological essays. Namely, the arts often succeed in describing the social world and its transformations – and, when *good* – even in *fostering* those transformations in a way that is more effective than a typical essay in the social sciences per se.

In a less ambitious formulation, one could simply say that artistic production – also meaning the aesthetics and languages of literature, for instance – is able to serve as a useful tool for the social sciences. It can help disseminate the

* Francesco Della Puppa, PhD, Ca' Foscari University of Venice, francesco.dellapuppa@unive.it.

** Research article.

DOI: 10.51936/tip.63.1.113

knowledge generated by social research – or, more broadly, scientific research as a whole – to a wider public beyond just specialists (Della Puppa 2022; Sanfilippo 2021; 2022). The perspectives this artistic production provide are especially relevant today: the epochal turning point marked by the pandemic shows how crucial it is to foster trust and immediacy in the relationship between science and society.

Building on this conviction, the author decided to produce a sociological comic book to communicate the results of multi-sited ethnographic research conducted between Italy and London. More accurately, this refers to the results of a series of studies carried out over several years in Bangladesh, Italy and the United Kingdom. This was a qualitative inquiry aimed at exploring the motivations, hopes, disillusionments and living conditions of Bangladeshi men who migrated between the 1990s and 2000s and, after spending over half their lives in Italy, where they reunited with their wives and their children were born and, above all, acquired citizenship, decided to migrate further across the Channel to settle, with their families, in London.

AN ETHNOGRAPHIC NOVEL ON MIGRATION BETWEEN BANGLADESH, ITALY AND LONDON

Before the mid-1970s, Italy was mostly a country of emigration. The number of Italians leaving the country to live and work abroad exceeded the number of foreigners moving to Italy. Starting in around 1976, however, the growing influx of foreign immigrants began to outstrip the exodus of Italians, albeit the latter has never completely ceased.

Still, in the past decade or so a new and, in some respects, unprecedented phenomenon has emerged, not merely in Italy but across Southern Europe more generally, which can be described as *onward migration*. This term refers to the movement of foreign-born migrants who, after having lived in Italy for nearly 20 years and acquired Italian citizenship, leave the country to settle elsewhere abroad. Taking advantage of their European passports, they are able to move freely within Europe (and sometimes beyond) without major bureaucratic hurdles or visa restrictions.

With *La linea dell'orizzonte. An Ethnographic Novel on Migration between Bangladesh, Italy, and London* (Della Puppa et al. 2021), the author's aim was to shed light on both the brighter and darker aspects of such a migratory experience by reflecting on the dynamism of these 'new Italian citizens' on migration routes shaped by ongoing global transformations, and on the broader social, political and economic conditions in Italy and Southern Europe. At the same time, the book sought to highlight the challenges and turning points in ethnographic research itself.

Primarily, however, the intention was to reach an audience of non-specialists, individuals who are not necessarily social scientists or migration scholars. To that end, the author turned to the language of comics. The form of "drawn

literature”, as Hugo Pratt described it, belongs fully to the realm of artistic production capable of analysing and narrating reality, and can serve as a valuable communicative tool for the social sciences as well.

TOWARDS A COMIC-BOOK ETHNOGRAPHY

The mentioned experience – which led the author to take on the role of a comic artist and, in particular, to collaborate with professional cartoonists – was very insightful and prompted deep reflections on various aspects of language and narrative style.

First of all, the author came to realise that the relationship and interplay between the social sciences and comics are both long-standing and well-established, notably on the international level (consider, for example, works published in the *Sociorama* and *ethnoGRAPHIC* series). The way this intersection has been unexpectedly legitimised by the ‘gatekeepers’ of both disciplinary fields seemed especially noteworthy. Around these and other forms of ‘alternative writing’, a rich sociological, anthropological, historical and geographical debate has emerged – or perhaps *re-emerged* – as shown, for instance, by a special issue of *Sociologica* edited by Eduardo Barberis and Barbara Grüning (2021) that considers the practice of doing social science “via comics and graphic novels”. In addition, there has been a growing number of collaborations, even in Italy, between comic artists and social scientists.

Yet, this process made the author somewhat sceptical of the expression *graphic novel* now widely used in cultural, media, academic and publishing circles – even though, for reasons of stylistic and communicative convenience, *La linea dell'orizzonte* uses it in the subtitle. Comics, after all, are a *language* and, as such, require no external validation or legitimisation from academics or, more generally, ‘official culture’. Through this expressive form, one can tell a journalistic story, present scientific research, or narrate the plot of a novel. The English term *graphic novel* – a less awkward and seemingly neutral equivalent of the Italian *romanzo grafico* – nonetheless carries with it an implicit claim: it signals that what we are dealing with is ‘high literature’ or, in our case, a legitimate socio-anthropological production, rather than a mere item purchased at a newsstand.

Conveying an ethnography through the language of comics required the author to learn, even if only partly, how to use this language and construct a narrative that suits it: the way to develop a coherent and comprehensive script; how to shape dialogues that appear spontaneous, concise, fluid and natural, making each panel effective without relying on long stretches of written text and instead harnessing the communicative power of the drawn image; and how to organise the page layout, arrange the panels, and structure the visual sequence of images.

NARRATING ETHNOGRAPHY AS IT UNFOLDS

To meet the goal of making the sociological and ethnographic content of the author's work accessible to a broader audience beyond academia, the author and co-author of *La linea dell'orizzonte* needed to craft a narrative that was engaging and enjoyable to read. Namely, we had to take the reader by the hand and guide them naturally through the dimensions of *onward migration* among Italo-Bangladeshi moving from Italy to London, while revealing the ambivalence concerning their experiences and the many facets of the prism this phenomenon represents. To achieve that, we had to make specific narrative choices.

Focusing on a single Italo-Bangladeshi protagonist who, through his individual, familial and migratory biography, could illuminate all of the dimensions of what the author has called a *migration prism* would not have proved effective. Such a story would have appeared implausible, concentrating on an excessively dense array of situations, dynamics, perspectives, and lived experiences – sometimes even contradictory ones, of just one character. Similarly, we decided against devoting each hypothetical chapter of the book to a different protagonist since that would have made the narrative fragmented and discontinuous, too reminiscent of an academic essay, and thereby contrary to the initial aim of producing a smooth, accessible read for those not necessarily accustomed to the 'traditional' styles of the social sciences.

We therefore chose to structure the ethnographic story around the protagonist as generated by the narrative itself by placing the researcher and his movements during the fieldwork in the centre of the spotlight. The described decision allowed the sometimes divergent trajectories of the Italo-Bangladeshi participants whose voices were collected and represented to be brought together, in turn offering a *choral narrative* regarding these new Italians of Bangladeshi origin and their migration to London. Parallel to this, it enabled the plurality of perspectives and experiences to be weaved together to create a coherent and fluid reading experience. Finally, it provided an opportunity to portray the often uncertain development of an ethnographic inquiry *as it takes shape* – with its inevitable pauses and unexpected accelerations, obstacles and the strategies devised to overcome them. In so doing, it allowed us to show the ethnographer *in the field*: his body and emotions, experiences and feelings, blunders and discomforts, idiosyncrasies and moments of exhilaration, along with rigidities and transformations.

THE OPPORTUNITIES OF COMIC-BOOK NARRATION

Placing the figure of the researcher in the centre of the comic-book narrative permitted the author to convey both the irony and poetics of ethnographic work – the prosaic aspects, the burdens, and perhaps even the fascination that characterises this activity – while also *desacralising* and *demystifying* both ethnographic practice itself and academic conventions more broadly.

As mentioned above, use of the language of comics required the author to

shorten the amount of text, reduce the essay-like components, and make the dialogue lighter. Still, it also made it possible to *visually represent* and *show* the meeting places, the multiplicity of bodily hexis and their interactions within physical, social and cultural spaces, and to express emotional reactions with an immediacy which, in a 'traditional' socio-anthropological text, would call for lengthy clarifications and cumbersome commentary (Gusmeroli 2022).

The graphic medium also permitted the portrayal of conversations and interviews with Italo-Bangladeshis living in London coupled with the unfolding, over the pages, of visual representations of their migratory, familial and socio-material trajectories. It moreover facilitated the weaving together of different temporalities and the articulation of various voices between the historical, structural, collective and macro dimensions and the subjective, micro dimension of individual stories/choices.

Compared to 'traditional' writing, creating an illustrated ethnography also made it easier to establish *social connections* between places (Bangladesh, northeast Italy, other hubs of the Bangladeshi diaspora in Italy, and London) and between multiple temporalities and biographical projections (youth in Bangladesh, early years in Italy, memories of family reunification and parenthood, the new migration, old age, and death).

Such an interlacing of spatial and temporal lines was rendered with the use of different colour tones in order to communicate the idea that "every moment of the present contains the past and is already projected into the future" (Spada 2022). Specifically, together with the co-authors, the author chose warm, reassuring colours to evoke nostalgia for the years spent in Italy; cold, unwelcoming tones to capture the harshness of the difficult integration into London's socio-territorial context; and sepia-brown hues (borrowed from the language of cinema) for flashbacks distant in biographical and historical time. Through this process, the author learned that colour choices must remain within a limited palette so as to produce visually pleasing pages and a comic that feels harmonious and coherent.

Most importantly, the language of comics facilitated the *methodological restitution* of ethnographic practice and its reflective and emotional dimensions. It made it possible to: narrate the modes of access to the field and the way the 'snowball' process unfolded, including all of the accompanying anxieties and embarrassments; depict the reconciliation between the rituals of hospitality and empirical activity; and represent the fieldwork itself, continuously reshaped by the shifting and recombined power relations between the researcher and the research participants. It also allowed for the ethnographer to express his recurring sense of inadequacy and anxiety: the feelings of being judged by those one wishes to interview; the fear of being out of place, intrusive, or adopting a colonial and/or objectifying gaze; the worry of not being understood, of failing to grasp what the field is revealing; of wasting time or not having enough of it; and of not having strictly adhered to the rigid models of qualitative data collection and systematisation (ibid.).

“THINGS DISCOVER US AT THE SAME TIME AS WE DISCOVER THEM”

Canonical sociological and anthropological literature often presents scientific products that appear almost *autopoietic* or, at best, as if elaborated by a *deus ex machina* who descends ‘onto’ the field fully confident in their bibliographic preparation, untouched by hesitation or uncertainty. These works tend to erase the unexpected, the failures, and even the curiosity and proactive engagement of the interlocutors – who, as all of us have experienced at some point, sometimes turn into interviewers of the interviewer.

If ethnography is, as the author believes, a *posture toward life*, then ethnographic writing must also reflect the aspects that typically remain in the shadows of social scientists’ accounts: the lack of control over the research’s trajectory, the challenges posed by unforeseen events that demand new strategies, the constant possibility of failure, or the reinterpretation of apparent failure as a research finding. Above all, as a life posture, ethnography often helps the researcher to relativise their own perspectives, inner movements, personal issues, and (im) mobilities, thereby triggering both cathartic moments and reflexive processes.

By creating an *ethnographic novel*, the author was able to make visible the inner movements of the researcher and reveal the reflexive processes that ethnographic and interpretive research sets in motion – not only in the subjects under study, but primarily in the one conducting the research. The protagonist of *La linea dell’orizzonte*, much like anyone engaged in good ethnography, emerges from his journey – geographical, ethnographic and biographical – *transformed* by having been immersed in the social world he has explored. Understanding others inevitably leads to understanding – or perhaps *the unveiling* – of something about oneself. It is this dual biographical tension and mutual reflexivity that runs through the pages of the comic, binding the researcher and the other protagonists of both the study and narrative together.

As Arianna Mazzola (2022) observes, this way of approaching ethnographic writing – or ethnographic literary production – has perhaps unwittingly borrowed elements from the broad category of *writing of the self*. The formula of *Bildungsroman* is present for both the Italo-Bangladeshis, who are pursuing a multidimensional and polysemic horizon that is becoming ever more global, and for the researcher who mirrors their trajectories, intermeshing the research process with his own personal story. Such dual growth – individual and collective – unfolds through a *journey*, a dynamic that also recalls the literary genre of reportage, although here the photographs are replaced by pencils and watercolours.

Qualitative research follows a ‘spiral’ pattern, a continual oscillation between empirical activity and theoretical reflection, yet it unavoidably leads to an *overflow* of analytical thought into the interstices of the researcher’s daily life. At times, this ‘intrusion’ of ethnography into everyday existence manifests in moments when the researcher seeks a space-time dimension ‘for oneself’: in the practice of a sport, a discipline, or an artistic or creative activity, for instance.

Based on the author's comic-based experience, it was decided to portray running autobiographically as a *courtyard of reflexivity* – a space in which to return to theory and nurture the dialogue between the empirical, analytical and theoretical moments of research, and, of course, as a time when the researcher can come to *understand oneself* through the very process of seeking to understand others.

CONCLUSIONS

The *graphic* representation of research through panels and speech balloons inevitably raises choices and issues that, in more 'traditional' forms of writing and representation, the social sciences has learned to *manage*, but which now, in a comic-book context, resurface forcefully. These include, for example, how to avoid stereotypes and simplifications in representing class position, the 'colour line,' bodily *hexis*, and the internalised social *habitus* of the subjects portrayed.

Simultaneously, however, the reemergence of these challenges may help to expose without 'hypocrisy' the positionalities, postures, categories, and forms of self-censorship that social scientists (more or less consciously) have often concealed between the lines of canonical written texts. The language of comics and the graphic rendering of socio-anthropological work therefore compel social scientists – authors and researchers alike – to put themselves on the line, to step outside of their comfort zones (Gusmeroli 2022) where the legitimacy of academic discourse is seldom questioned. In such a way, this form of expression contributes to the creation of genuinely *public knowledge*.

DATA AVAILABILITY

No new research data was generated.

CONFLICT OF INTEREST

The author declares no conflict of interest.

BIBLIOGRAPHY

- Barberis, Eduardo, and Barbara Grüning. 2021. "Doing Social Sciences Via Comics and Graphic Novels. An Introduction". *Sociologica* 15 (1): 125–42. <https://sociologica.unibo.it/article/view/12773>
- Della Puppa, Francesco, Francesco Matteuzzi, and Francesco Saresin. 2021. *La linea dell'orizzonte: Un ethnographic novel sulla migrazione tra Bangladesh, Italia e Londra*. Becco Giallo.
- Della Puppa, Francesco. 2022. "La linea dell'orizzonte. La mia (prima) esperienza di sociologo a fumetti". In *Draw My Life: Tratti d'umanità in cammino*, edited by Riccardo Colosimo, Aandrea Giovalè, and Adriano Turtulici. Centro Studi Emigrazione Roma (CSER). https://www.cser.it/wp-content/uploads/2022/06/Drawmylife_1.pdf
- Gusmeroli, Paolo. 2022. "La linea dell'orizzonte. Un ethnographic novel sulla migrazione tra Bangladesh, Italia e Londra". *Mondi Migranti* 2: 233–35.
- Mazzola, Arianna. 2022. "La linea dell'orizzonte dell'ethnographic novel tra scrittura autobiografica e Bildungsroman". *Acme: annali della Facoltà di lettere e filosofia dell'Università degli studi di Milano*, 75 (2): 241–51. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=9127029>

Sanfilippo, Matteo. 2022. "La migrazione e i *comics*: moderne trasposizioni o ritorno al passato?". In *Draw My Life: Tratti d'umanità in cammino*, edited by Riccardo Colosimo, Andrea Giovalè, and Adriano Turtulici. Centro Studi Emigrazione Roma (CSER). https://www.cser.it/wp-content/uploads/2022/06/Drawmylife_1.pdf

Spada, Stefania. 2022. "La linea dell'orizzonte Un ethnographic novel sulla migrazione tra Bangladesh, Italia e Londra Padova". *Studi Culturali*, 3: 423–28.

LINIJA HORIZONTA, MOJA PRVA ETNOGRAFSKA IZKUŠNJA: ETNOGRAFSKE MOŽNOSTI IN MEJE STRIPOV

Povzetek. *S tem člankom želim razmisliti o procesu širjenja etnografskih raziskav skozi jezik stripa, pri čemer se opiram na svoje izkušnje (so)avtorja knjige Linija horizonta, etnografski roman o migracijah med Bangladešem, Italijo in Londonom. Te izkušnje so mi omogočile prepoznati nekatere prednosti etnografske reprezentacije v stripih: učinkovito komuniciranje raziskovalnega procesa; natančen prikaz prostorskega in okoljskega konteksta, v katerem se odvija preiskovani družbeni pojav; primerno upodobitev čustvenega vzdušja; poglobljeno raziskovanje reflektivnih procesov samega raziskovalca. Ta članek bo zato preučil te priložnosti in omejitve, skupaj z drugimi možnostmi in omejitvami, s katerimi sem se srečal pri pisanju tega etnografskega romana.*

Ključni pojmi: *stripi; etnografija; etnografski roman; migracije.*

Matevž REMS*

NARISATI GENOCID – IZRAZNE ZMOŽNOSTI DOKUMENTARNEGA STRIPA**

Povzetek. Pričujoči članek raziskuje dokumentarno snov v kontekstu stripovske umetnosti in je razdeljen na dva dela. Prvi del sestavljata celostna analiza izraznih zmožnosti in omejitev stripovskega izraza ter razčlemba izraznih sredstev, ki ga sestavljajo, pri čemer pa se delo posebej posveti soodvisnosti teh sredstev. Prvi del je zato podlaga za primerjavo dokumentarnih vsebin v fotografiji in stripovski risbi, ki sestavlja drugi del te naloge. Skozi primerjavo postane razvidno, kako je tudi fotografija podvržena kontekstu, v katerem se znajde, in kako se pristnost v obeh medijih kaže v povezavi s podajanjem dokumentarnih vsebin.

Ključni pojmi: strip, risba, fotografija, mímesis, dokumentarnost.

UVOD

Vprašanje “resničnosti” in “pristnosti” v umetniškem delu je kompleksno in preveč kompleksno, da bi odgovor nanj iskal v tako kratkem prispevku. Vsekakor pa ima to vprašanje posebno mesto v celotni zgodovini človekovega umetniškega ustvarjanja in se še posebej izrazi v časih velikih duhovnih stisk, kakršna se je, denimo, zgodila po drugi svetovni vojni in v pošastnem ravnanju z ljudmi v Auschwitzu, ko mnogi umetniki niso več našli besed ali podob, ki bi bile zmožne zajeti vse, kar so doživeli. O tem je razmišljal tudi stripar Art Spiegelman, ki je zapisal: “Resničnost je preveč zapletena za strip” (Spiegelman 2010, 176), takšno resničnost pa izrazil skozi ljudem podobne miši.

V zadnjih letih je nastalo nekaj stripov o vojni v Gazi in Ukrajini ter o številnih drugih resničnih dogodkih. Ob tem valu dokumentarnih stripov se zdi posebej zanimiva obsežna študija Hillary L. Chute *Disaster Drawn: Visual Witness, Comics, and Documentary Form*, v kateri si je avtorica med drugim zastavila vprašanje kredibilnosti in izrazne moči stripa kot dokumenta o resničnem dogajanju s poudarkom na vojni. V tem oziru si Chute zastavi tudi vprašanje zmožnosti ter omejitev stripovske risbe v primerjavi z reportažno fotografijo,

* Matevž Rems, magister primerjalne književnosti in literarne teorije, matevz.rems@gmail.com.

** Izvirni znanstveni članek.
DOI: 10.51936/tip.63.1.121

ki se ga nameravam lotiti v tem prispevku – zdi se mi namreč, da se lahko skozi primerjavo funkcije fotografije in risbe v dokumentarnem stripu pokaže nekaj temeljnih lastnosti dokumentarnih vsebin v stripovskem kontekstu.

Da pa bi primerjavo lahko izvedel v celoti, se je najprej treba poglobiti v splošno sestavo stripovskega izraza – kot se bo izkazalo, je stripovska risba neločljivo povezana in prepletena z drugimi stripovskimi izraznimi sredstvi, zaradi česar je ne moremo preprosto obravnavati same na sebi. Šele po temeljiti analizi stripovskega izraza pa se bom lotil primerjave, pri čemer si bom kot vodilo postavil vprašanje, na kakšen način strip posnema resnični svet.

SESTAVA STRIPOVSKEGA IZRAZA

Ko Jan-Noël Thon v svojem besedilu “Who’s telling the tale?” piše o pripovednosti v stripu, omeni štiri različne vrste reprezentacije, na katere lahko naletimo pri stripih: verbalno-slikovno reprezentacijo (pri kateri se besedilo in risba dopolnjujeta), zgolj verbalno (pri kateri nastopi v glavnem samo besedilo), zgolj slikovno (pri kateri nastopi samo risba) in reprezentacijo, pri kateri slikovni del ne odseva verbalnega, temveč včasih celo prikazuje njegovo popolno nasprotje.

In čeprav Thonov sklep glede štirih tipov stripovskih reprezentacij drži, verbalni in vizualni del stripa nikoli nista samostojni enoti, kakor bi lahko sklepali na podlagi Thonovih štirih primerov. Tudi v primeru, ko risba in besedilo navidezno delujeta nepovezana, že samo dejstvo, da ju beremo “vzporedno”, med njima ustvari medsebojno vez, ki odpira nove pomenske možnosti in vpliva na bralsko izkušnjo – v tem smislu lahko na primer risbo nekega prostora dojemamo drugače, kadar jo vidimo samo na sebi, kot kadar jo spremlja besedilo, ki – četudi nepovezano s samim prostorom – ustvarja določena pričakovanja. Takšna pričakovanja lahko bralec zaradi risbe aplicira tudi na prostor, ki ga risba prikazuje, pa čeprav ta morda nima z besedilom nobene očitne zveze.

Včasih se lahko zgodi tudi, da so na vizualni ravni stripa podobe navzoče ravno v svoji odsotnosti, ko je ta občutna in vsebinsko motivirana. Primer tega je dokumentarni in didaktični strip *Iz jame* striparke Katarine Šeme, ki popisuje jamarsko reševalno akcijo. V temi pod svetom, ko pogasnejo vse luči, postane tako temno, da se na veliki prazni črni strani ne izriše nobena konkretna vizualna podoba, zato pa se sliši zvok kapljanja s kapnikov, in so torej vidni edino medmeti za ponazoritev kapelj. Jasno se sliši pogovor oseb v temi, zato pa so vidni tudi govorni oblaki – besedilo, pa četudi le v podobi nekaj medmetov kapelj in v govornih oblakih, stoji v tem primeru samo sredi črnine, odsotnost risbe likov, ki govorijo, in prostora, v katerem so se znašli, je vsebinsko motivirana, jasnost besedila, ki je edino vidno, pa tako še poudari občutek goste teme, v kateri človek ne vidi ničesar in v kateri so izostreni drugi čuti – denimo sluh. Vizualna raven v tem primeru sicer ni v celoti odsotna – predstavlja jo črnina, v kateri ne moremo uzreti nobene druge podobe –, besedilni del stripa pa v tem primeru v večji meri izstopi in hkrati namiguje na konkretne podobe ljudi, kapljic in kapnikov, ki so v risbi odsotne.

Enako pa se lahko zgodi tudi na ravni stripovskega besedila. Besede imajo navsezadnje povsem drugačen naboj, kadar sledijo dolgi tišini – besedilo v tem primeru vznikne iz molka, kakor dva ritmizirana verza zazvenita drugače in bolj občutno v pesmi brez ritma ali pa kakor nenadna prisotnost barve izstopi v filmu, ki je sicer črno-bel. Primer takšnega filma bi bil na primer *Stalker* (1979) Andreja Tarkovskega, ki pa že namigne na pomembno komponento takšnega postopka:¹ nenaden vdor barv ima naboj, ker je tudi vsebinsko motiviran. Primer vsebinsko motiviranega in nenadnega izginotja besed v stripu je *Nekropola v stripu* Jurija Devetaka, ki je nastala po pričevanjskem in avtobiografskem romanu Borisa Pahorja.

Roman *Nekropola* je znan po svojih več strani dolgih opisih groze. Pri prenosu takšne pripovedi v strip se pojavi problem, s katerim se je Devetak moral soočiti. Stripovska oblika namreč ni naklonjena celim odstavkom besedila – kako torej te več strani dolge opise okrajšati, ne da bi jim odvzel njihovo izrazno moč? Je to sploh mogoče, ko pa se stavki med seboj povezujejo v vedno večjo podobo groze? Pahor (2022, 35) v svojem romanu denimo zapiše: “Spomin na ponočni planinski zrak za trenutek izgine in misel se ne zaveda, da je pod kopalnico peč, v katero kurjač noč in dan polaga človeška polena.” Stripovska predelava pa omembe človeških polen pravzaprav ne potrebuje. Zanaša se namreč na kolektivno zavest: ko bo bralec zagledal risbo velikega črnega dimnika, iz katerega se vali dim, bo, ker je to zgodba o koncentracijskem taborišču, nemudoma vedel, čemu dimnik in od kod dim. Besede niso potrebne, oblak črnega dima pa jih zajame več, kot bi jih mogel kateri koli govorni oblaček. To pa se zdi tudi že kot komentar ali potencialen odgovor na zadrego, ki so jo v povezavi s pisanjem o izkušnji taborišč smrti izrazili številni intelektualci. Še posebej ob svojih poznejših pesniških zbirkah je judovski pesnik Paul Celan, denimo, vedno več razmišljal o nezmožnosti jezika, da bi v celoti izrazil grozoto taborišč, nazadnje pa prišel do sklepa, da obstajajo prostori onkraj meja jezika, ki jih lahko izrazi samo molk.

Neločljiva prepletenost stripovskega podajanja vsebine se kaže tudi v tem, da je stripovski album brez vsakršne besede kratko malo nemogoč koncept – tudi v najbolj skrajnem primeru bo namreč še vedno ostal naslov, ta paratekstualni element pa je že pomenljiv del vsakega stripovskega albuma. Besede naslova se, takoj ko jih preberemo, usedejo nekam na rob naše zavesti, čakajoč, da se osmislijo. Pogosto se nam pravi pomen naslova razkrije šele nekje sredi branja, besede naslova pa tako rekoč vodijo branje v smeri tega, da se osmislijo (ali preosmislijo). Četudi je torej naslov nekega nemega stripa v dejanskih prizorih odsoten, je še zmerom vseprisoten in se na vsaki strani polni s pomenom, pri čemer pa že lahko govorimo o dialogu med risbo in besedilom, ki je temeljna lastnost stripovskega izraza.

¹ Da bi film s svojimi izraznimi sredstvi ponazoril *Stalker*jevo zasvojenost s Cono, življenje zunaj Cone prikaže črno-belo in pusto, betonsko in izpraznjeno življenje. Ko se dogajanje premakne v notranjost Cone, pa film postane barven in svet je porasel z zelenjem.

Na podlagi te analize dialoga med risbo in besedilom se razkrije, zakaj stripovske risbe ne moremo preprosto vzeti same na sebi in jo primerjati z video-posnetkom ali fotografijo, saj je vedno na kompleksen način in na več ravneh prepletena z drugimi izraznimi sredstvi, ki skupaj sestavljajo stripovski izraz. Strip ni le himera literature in likovne umetnosti, je nekaj več kot zgolj skupek svojih sestavnih delov. Skozi primerjavo stripa (ne le risbe same) s fotografijo in posnetkom oziroma filmom pa Chute izpostavi še eno posebno lastnost stripovskega izraza – da je strip statičen in dinamičen hkrati (Chute 2016, 73). Medtem ko čas v filmu mineva neodvisno od gledalca in ga ta zgolj opazuje in je čas v fotografiji zamrznjen v enem samem trenutku (nekako tako je zapisal Hegel tudi glede estetike risbe ali slike v širšem pomenu), je strip torej sestavljen iz več trenutkov, ki so razvrščeni v določenem zaporedju in se ne gibljejo, dokler bralec ne prične z branjem tako dialogov, ki se raztezajo skozi več prizorov, kot risb in tudi praznih prostorov med njimi.

Francoski filozof in literarni teoretik Roland Barthes je v svojem besedilu *Smrt avtorja* (1968) poudaril predvsem pomen bralca in besedila, avtorja pa odpravil. Ko avtor svoje delo opravi, z njim nima več nič, in delo se realizira šele v procesu branja, med besedilom in bralcem, ki ga interpretira – Barthes je v glavnem govoril o procesu branja literarnega dela, a podobno velja tudi – in morda še toliko bolj – za proces branja stripa.

Kot v svojem besedilu “Grafične pripovedi in pripovednost” ugotavlja Leonora Flis (2020, 58), je stripovska pripoved prav zaradi sekvenčne narave predstavljena vedno tudi fragmentarno. Nemogoče bi bilo predstaviti vsak kader v procesu gibanja od ene točke do druge, kakor to stori film – strip se mora torej v primerjavi s filmom odločiti zgolj za najbolj bistvene prizore. Posledica tega pa je, da je vsak prizor v sekvenci pomenljiv in pomemben za pripoved kot celoto. To pomeni tudi, da je odsotnost nekega prizora ali dejanja posledica zavestne odločitve in kot taka v stripovski pripovedi tudi že nosilka pomena.

Poleg dialoga med risbo in besedilom, ki torej poteka na več ravneh hkrati, je sekvenčnost temeljna lastnost vsakega stripa in tudi to moramo pri obravnavi stripovskega izraza dojemati kot neločljivo povezano s preostalimi izraznimi sredstvi. Nenadno črno stran v stripu *Iz jame* denimo razumemo kot temo v jami ravno zato, ker je del celote, ki govori o jamarstvu, in ima učinek napetosti, ker sledi prizorom, v katerih luči še ni zmanjkalo. Podoba nemega črnega dimnika v *Nekropoli* je toliko bolj udarna, ker sledi prizorom, v katerih je besedilo prisotno. Zato tudi učinka nemega prizora ne moremo in morda celo ne smemo preučevati tako, da prizor vzamemo iz celote sekvenc in ga obravnavamo samega na sebi, saj se del njegovega učinka skriva v tem, kako je vpet v celoto.

McCloud v svoji študiji v in o stripu *Kako razumeti strip* (2010, 74) našteje tudi nekaj oblik stripovskih prehodov, kot so prehodi med dvema trenutkoma, med dvema dejanjema, med dvema dogodkoma, prizoroma, vidikoma in prehod brez povezave (pri tem tudi sam dopušča možnost še več oblik in tako svoje pojmovanje imenuje za v najboljšem primeru le “nenatančno znanost”). Povezave

med prizori v stripu načeloma delujejo intuitivno, a se lahko od tega tudi oddaljijo – v sosledju prizorov se lahko na primer pojavijo tudi povsem naključne reči, ki poprej niso imele med seboj nobene zveze, a jih bo stripovski bralec zaradi vključenosti v zaporedje dojemal kot celoto ter med njimi slutil in iskal vez. V povezavi s tem pa je pomembna tudi sama razvrstitev vsebine v določeno zaporedje, pri čemer za strip velja podobno kot za filmsko montažo, kot jo razlaga t. i. efekt Kulešova:² sosledje in odnos med dvema prizoroma ustvarita nove pomen-ske enote, ki jih prizora sama na sebi nista nosila – tako na primer isti prizor posameznika, ki opazuje, gledalec razume drugače glede na naslednji prizor, ki razkrije predmet njegovega opazovanja.

Kljub primerjavi s področjem filmske umetnosti pa se strip razlikuje tudi od filma. Filmu se je v začetku reklo *moving pictures* (gibljive slike), saj ga – podobno kot bi lahko rekli za strip – sestavlja niz slik v določenem zaporedju, te slike pa se (za razliko od stripovskih) izmenjujejo s takšno hitrostjo, da praznih mest med njimi sploh ni moč videti, zato se gledalcu lahko zdi, da se slika dejansko premika sama od sebe, to pa vsekakor počne brez pomoči gledalčeve domišljije.

“Misel, da je to, kar pri umetniškem delu izpustimo, enako važno kot to, kar vanj vključimo, je bila že stoletja vzhodnjaška posebnost” (McCloud 2010, 82), v stripovski umetnosti pa ravno zaradi praznih mest med prizori to velja še v večji meri.

Stripovski teoretik in stripar Scott McCloud (2010, 69) je zapisal, da “če človeka ubiješ med dvema sličicama, ga s tem obsojaš na tisoče smrti”. In res – če v stripovski pripovedi nikdar nismo priča smrti in vidimo le truplo, to že samo po sebi zbode domišljijo bralca ter tvori določene predstave o tem, kako je do trupla “prišlo”, pa če bralec to hoče ali ne. Glede na horizont pričakovanj,³ ki je pri vsakem bralcu drugačen in sestavljen iz vsega znanja in predstav, ki so jih oblikovala predhodna branja ter druge izkušnje, si bo vsak bralec umor zamislil drugače – ne le da si ga bo zamislil drugače, pač pa bo v odsotnosti kakršnega koli konkretnega odgovora skozi njegovo zavest stekla cela vrsta možnosti. Tudi to je v svojem delu ubesedil McCloud (2010, 86), in sicer takole: “Ko nam [strip] iz kakega prizora pokaže le košček ali sploh nič ... // ter bralca oskrbi zgolj z namigi ... // ... to risarju omogoči, da v gledalčevi domišljiji sproži nešteto podob.”

Podobnemu stališču se je približal tudi literarni teoretik Wolfgang Iser v delu *Bralno dejanje* (1976), v katerem je po zgledu Romana Ingardna literarno delo dojemal kot večslojno tvorbo, ki se kot pripoved uresniči šele z bralčevo

² Lev Vladimirovič Kulešov je bil eden prvih filmskih ustvarjalcev, ki se je posebej posvetil zadevi filmske montaže. V eksperimentu, ki je znan kot »efekt Kulešova«, je sekvenco prizorov sestavil iz ponavljajočega bližnjega plana brezizrnega obraza, ki mu vedno znova sledijo prizori različnih naključnih predmetov in dogodkov: od sklede z juho do mrtvaške krste. Zaradi vpetosti v sekvenco pa skozi navezo na te naključne prizore identičen brezizrnen obraz vedno znova prevzame drugačen pomen.

³ Pojem je prvi uporabil Hans Robert Jauss. Po Jaussu vsa dela, ki smo jih kdaj prebrali, skupaj ob vsakem novem branju sestavljajo horizont pričakovanj, ki je lahko širši (če smo na primer prebrali veliko del, pa tudi veliko raznovrstnih del) ali pa ožji (če na primer beremo samo dela enega avtorja, napisana vsa v istem žanru in po istem kopitu).

konkretizacijo “nedoločnih” ali “praznih mest”,⁴ kar pa se zgodi v procesu branja. “Po Iserju pomembne prvine literarnega dela ostajajo neizrečene in se realizirajo šele v bralčevi domišljiji” (Zupan Sosič 2017, 263). Ta nedoločna oziroma prazna mesta pa se v stripu dobesedno manifestirajo v “belini” med stripovskimi kadri. Scott McCloud kot enega najzanimivejših in najpomembnejših izraznih sredstev v stripu ne navede risbe in tudi ne besed, ne dialoga med njima in ne sekvenčnosti same, ampak ravno tisto belo praznino med sličicami (“gutter” ali kanal⁵), ki naj bi vsebovala ves čas in vse dogajanje med enim kadrom in drugim, “in prav tu, v vmesni praznini beline, človeška domišljija zlije dve ločeni sličici v en sam, enoten koncept” (McCloud 2010, 66). Kanal je tako torej še zadnje za strip nepogrešljivo izrazno sredstvo, brez katerega sekvenčnosti sploh ne bi bilo, ki buri domišljijo bralca in ki vsa preostala že prej omenjena izrazna sredstva poveže v nerazdružljivo in soodvisno enoto.

RISBA KOT POSNETEK RESNIČNEGA DOGAJANJA

V svojem zagovoru risbe kot oblike vizualnega poročanja in pričevanja Hilary L. Chute (2016, 63–64) izpostavi, da so se sredi devetnajstega stoletja razni časopisi za vizualno poročanje z bojišč še vedno zanašali na risarje, ki so delovali kot nekakšni vojni dopisniki (bolj natančno bi jim lahko rekli “vojni dorisniki”), saj je kamera v tem času zahtevala preveč opreme in bila kot taka nepraktična za potovanje po bojiščih. Še pred tem, v drugi polovici osemnajstega stoletja, pa Chute izpostavi še dva primera vizualnega pričevanja s področja likovne umetnosti, ki svojo vsebino podajata celo na stripu podoben način.

Les Grandes Misères de la guerre (*Velike bridkosti vojne*) je cikel osemnajstih grafik Jacquesa Callota, ki na fragmentaren, a celovit način prikaže podobo tridesetletne vojne. Vsaka od grafik prikazuje dogodek iz življenja vojščakov od začetka vojne do plenjenja in raznih vojnih zločinov ter prizore nasilja pa vse do vojnih sodišč in okrutnih kazni. Posebnost tega cikla, ki ga tudi napravi stripovskega, je dialog med risbo in besedilom – pesnik Michelle de Marolles je vsako od risb opremil z verzi, te pa razvrstil tako, da vsako od grafik razdelijo na tri segmente, ki jih gledalec nato s pomočjo besedila bere sekvenčno od leve proti desni. Ta pesnikova odločitev odseva tudi vsebino vsake podolgovate grafike, ki je že sama razdeljena na tri vsebinske motive – enajsto grafik na primer sestavljajo vojska suličarjev na skrajni levi, drevo z obešenci na sredini in vojakovo srečanje z menihom, preden tudi njega obesijo, na desni. Sekvenčno branje pa spodbuja tudi struktura samega cikla, saj so grafike razvrščene v določenem kronološkem redu.

⁴ Iser sicer še ni pripisoval odločilnega pomena bralcu – v iskanju metode za znanstveno obravnavo literarnih umetnin je v literaturi iskal konkretne in stanovitne zakonitosti. »Nedoločna mesta« so le nestanovitni del, ki se pri vsakem bralcu konkretizira drugače, nespremenljivi del in temelj za znanstveno obravnavo pa je po Iserju »shema« in je besedilo, kakor je bilo ubesedeno.

⁵ Slovenski prevod McCloudove teorije stripa ta pojem prevaja kot »belina«. Vendar pa je stripovska terminologija zaenkrat še neenotna.

Drug primer je cikel dvainosemdesetih jedkanic Francisca de Goye z naslovom *Los desastres de la guerra* (*Grozote vojne*), ki je nastala po Callotovem zgledu in na podoben način kot *Velike bridkosti* prikazuje fragmentarno, a celostno podobo španske vojne za neodvisnost. V *Grozotah vojne* je prav tako vključeno tudi besedilo, ki pa ga je v tem primeru prispeval kar avtor sam. Dialog med risbo in besedilom v tem ciklu pogosto deluje ironično, ker pa je vseh dvainosemdeset grafik, ki sestavljajo cikel, oštevilčenih, nam to narekuje tudi natančno določeno zaporedje, v katerem naj bi ta dialog med vizualno in besedilno komponento izkusili. Pogosto se na ravni besedila pojavijo celo sklici na nekatere predhodne prizore in zapise – deveta risba na primer prikazuje poskus posilstva, ki jo spremlja zapis “Noče”, medtem ko deseta risba prav tako prikazuje prizor vojakov, ki posiljujejo dekleta, in ga spremlja zapis “Tudi one nočejo”, podobno pa velja za enajsto risbo, ob kateri piše “In one tudi ne”. To še v večji meri nakazuje sekvenčno naravo cikla kot celote, saj se druga dva zapisa torej sklicujeta na predhodnega in sama na sebi ne nosita zaključnega pomena, temveč ga prejmeta šele v odnosu do celote.

Zaradi natančno določenega vrstnega reda, ki omogoča sekvenčno branje cikla, ter dialoščnosti med vizualnim in besedilnim lahko tako *Velike bridkosti vojne* kot *Vojne grozote* že beremo podobno, kot bi brali strip. In ker sta avtorja ciklov upodabljala resnične dogodke, ju lahko tudi upravičeno dojemamo kot prototip tega, čemur bi danes rekli dokumentarni strip. Chute (2016, 39–63) piše, da sta oba umetnika snov za cikla črpala iz resničnih dogodkov ali morda še raje resničnih bridkosti in grozot, ki sta jim bila priča, in za to navede tudi dokaze. V nadaljevanju študije se Chute sprašuje o zmožnosti stripa kot vizualne priče, predvsem v obdobju napredka tehnologije, ki je omogočilo uporabo fotografije in videoposnetka.

Naj najprej izpostavim, da je tudi razumevanje sleherne fotografije, pa četudi gre za dejanski trenutek, ujet v času, pogojeno z okoliščinami, v katerem se fotografija pojavi. Fotografija ne prikazuje le trenutka, ujetega v času, ampak tudi izvzetega iz konteksta časa, zato pogosto – da bi vsebino fotografije v celoti dojeli – potrebujemo obrazložitev konteksta, v katerem je fotografija nastala. In tudi če bi nam kdo predstavil fotografijo in si kontekst popolnoma izmislil, bi ta vplival na naše dojetje fotografije, če bi bila predstavitev vsaj približno verjetna. Tudi v manj skrajnem primeru pa se zlahka zgodi, da poznavanje konteksta pri fotografiji ne zajame nujno resnice vseh dejavnikov, ki so do fotografije privedli. Proces izbiranja besed za opis konteksta je že subjektivno dejanje, prav tako pa je povsem odvisno od posameznika, ki opisuje, katere podatke bo delil in katere zamolčal. Primer tega v praksi je polemična fotografija Alfreda Eisenstaedta, ki je sredi newyorškega trga Times Square ob razglasitvi konca vojne z Japonsko 14. avgusta leta 1945 ujel trenutek, v katerem se vojak (pomorščak) poljublja z medicinsko sestro. Fotografijo so mediji sprva razlagali simbolno – vojak naj bi predstavljal vse, ki so se v vojni borili in se zdaj vračajo domov, medicinska sestra pa naj bi predstavljala vse, ki jih doma čakajo, da bi jih sprejeli. Šele pozneje se je

izkazalo, da je Eisenstaedt na fotografiji ujel trenutek spolnega nasilja, saj naj bi vojak hodil od ene neznanke do druge in jih poljubljal, četudi so se mu upirale.

Kakor torej velja za fotografijo – da je naše razumevanje odvisno od konteksta, v katerem se znajde –, velja tudi za risbo v stripu, le da je njen kontekst dovršena stripovska celota, v kateri določena risba in določeni prizor zasedata v sekvenci natančno določeno mesto.

Funkcije risbe v dokumentarnem stripu pa tudi ne gre enačiti s funkcijo fotografije, ki lahko služi kot stvaren dokaz dejanskega dogodka. Primerjava stripovske risbe v dokumentarnem stripu in fotografije lahko spomni na primerjavo pesništva in zgodovinopisja, kakor jo je izrazil Aristotel v svoji *Poetiki*. Namen reportažne fotografije v tem smislu spominja na zgodovinopisje, katerega funkcija je, da kar se da stvarno popiše dogodek, kakor se je zgodil, in zraven zabeleži letnico. Namen stripa – kot tudi katerega koli drugega umetniškega dela – pa je, kar je Aristotel pripisal pesništvu, da zajame in poda bistvo nekega dogodka. Umor Julija Cezarja lahko tako denimo razumemo kot sklepni dogodek na časovni premici človeške zgodovine, ko pa beremo Shakespearovega *Julija Cezarja*, ta razkrije, da so v ozadju tega “zaključenega dogodka” temeljne poteze človeka in družbe, ki pa nikakor niso zaključene, pač pa vseprisotne – tudi v sodobnem svetu, tudi v sodobnem človeku. Natanko v tem smislu *Velike bridkosti vojne* in *Vojne grozote* v svoji rabi dokumentarne snovi ne prikazujejo le določenih dogodkov, torej tridesetletne vojne ali španske vojne za neodvisnost, pač pa prikazujejo univerzalno resnico vsake vojne – ki je svet brez pravil, v katerem oboroženi in silni posamezniki v uniformah plenijo, posiljujejo in pobijejo mnogo ljudi (precej pomenljivo je v tem smislu tudi, da niti eno od obeh del ne navaja kakršnih koli razlogov, s katerimi so organizacije nasilje upravičevale).

Fotografija in film sta morda res posnetka realnosti, a v tem smislu risbe v stripu ne smemo dojemati kot posnetek posnetka, kakor je pesniško ustvarjanje pod izrazom *mimesis* definiral Platon. Stripovska risba je torej *mimesis* v aristoteliskem smislu:

Mimesis ni suženjska kopija zgodovinskega predmeta, osebe ali dogodka; mimesis se ne sprašuje, ali je Alkibiad, kot ga prikazuje atiški komik, v resnici Alkibiad, ki ga poznamo iz atenske zgodovine. Lahko bi rekli: ali je Prešernova Julija res hči ljubljanskega trgovca, ki jo je pesnik na veliko soboto ob desetih dopoldne srečal v razsvetljeni trnovski cerkvi itd. Vse to so za pesnika posnemovalca, pa tudi za bralca, ki te umetnine uživa, in za kritika, ki jih vrednoti, postranska, brezpredmetna vprašanja. Kajti predmet umetniškega posnemanja ni zgodovinski dogodek, ki se je dogodil pred toliko in toliko leti, ni določena oseba, ki je živela, pa je ni več, ni nekaj, kar eksistira neodvisno od pesnikovega srca. (Gantar 2012, 36)

Predmet umetniškega posnemanja realnosti je “življenje, kot ga vidijo umetnikove oči” (prav tam), morda še najboljši primer tega pa je kulturni strip o izkušnji taborišča smrti *Maus* Arta Spiegelmana.

Spiegelman taborišča smrti sam ni izkusil, v stripu pa je prikazal zgodbo svojega očeta, ki taborišča ni le izkusil, ampak tudi preživel. Svojo stisko ob ustvarjanju te “resnične zgodbe” v stripovskem jeziku je Spiegelman v *Mausu* tudi ubesedil v avtoreferenčnem trenutku:

Ne počutim se sposobnega, da bi prikazal resničnost, ki je hujša od najhujše more. / In to še v obliki stripa! [...] / Toliko je stvari, ki jih nikoli ne bom znal razumeti in si jih predstavljati. Resničnost je preveč zapletena za strip. Toliko stvari bo ostalo zamegljenih. (Spiegelman 2010, 176)

Zanimivo pa se zdi, da se je stripar odločil to “resničnost”, ki je “preveč zapletena za strip”, upodobiti prav z navideznim odmikom od resničnosti – judje se v tem stripu pojavijo v vizualni podobi antropomorfnih miši, nacisti v podobi antropomorfnih mačk, vendar to na nobeni točki ne zmoti vtisa, da *Maus* pripoveduje o dogodkih resničnih ljudi. Ob živalskih podobah na vizualni ravni pa se strip na ravni besedila nikdar ne zmeni za morebitne živalske lastnosti – miši ne govorijo o siru, pač pa o nevarnosti, ki jo predstavlja skrajno desna nacistična stranka, in mačke miši ne jedo, ko jih ujamejo v njihovih skrivališčih, pač pa jih deportirajo v taborišče Auschwitz. *Maus* s svojo vizualno potujitvijo človeških obrazov sprva ustvari distanco do resničnih dogodkov iz zgodovine, živalske glave pa bralec nato zlahka in že po nekaj straneh odmisli, saj se besedni del zanje ne zmeni, strip kot celota pa s skrajno resnostjo obravnava spominjanje na boleče resnične dogodke.

McCloud ta konkreten pojav imenuje “dopolnjevanje” in o njem zapiše: “Na ta način stvari vsak dan kar naprej dopolnjujemo in tako na podlagi preteklih izkušenj v celoto celimo to, kar nam je dostopno samo po delcih” (McCloud 2010, 63). Stripovski bralec tako na primer dopolni tudi abstraktne obrise, kadar v njih prepozna določene lastnosti, ki ga prek asociacije na nekaj spomnijo. Dopolnjuje tudi, kadar vidi le senco nečesa, saj se zaveda, da se sence praviloma drži nekaj, kar jo meče, četudi tega ne vidimo. Za stripovsko risbo zato načeloma velja, da je slehernemu bralcu dostopnejša, kadar je preprosta. V najbolj zreducirani podobi človekovega obraza, ki ga sestavljata le dve črni piki na mestu oči in krivulja za usta, lahko skoraj vsak bralec prepozna obraz, in ker ta obraz nima določenih in detajliranih potez, ki bi ga od bralčevega obraza razlikovale, se bralec v njem lažje prepozna: “Čim bolj karikiran je obraz, tem več resničnim ljudem bi lahko ustrezal” (McCloud 2010, 31). Ob tem pa McCloud izpostavi še eno raven, ki kaže na zmožnost stripovske risbe: “Zato ob pogledu na fotografijo ali realistično sliko obraza vidite obličje drugega. Ko pa vstopate v karikirani svet, vidite same sebe” (McCloud 2010, 36).

Japonske mange imajo zato dolgo tradicijo spajanja različnih stilov v istem delu. V marsikateri mangi je protagonist na primer narisana v karikiranem stilu, nov in potencialno nevaren skrivnostni lik, ki vstopi v zgodbo, pa je narisana občutno bolj realistično, kar poudari njegovo tujost tako v odnosu

do protagonista kot tudi do bralca. Mange z bolj realističnimi ozadji in prizori narave ter karikiranimi liki pa na vizualni ravni kažejo na to, kako neznaten je človek za nesmrtno naravo, ki je od njegovih stisk oddaljena. Tako spajanje različnih stilov v enem stripu tako ustvari občutek distance, ravno s tem pa se igra tudi *Maus*.

Zgodba Spiegelmanovega stripa je izrisana v preprostem, karikiranem stilu, zaradi česar se bralec v like zlahka vživi, živalskim glavam navkljub. Zaradi karikiranega stila risbe se celo zdi, da bi liki lahko bili tudi zgolj navadni ljudje, ki nosijo živalske maske – to pa je Spiegelman na avtoreferencialen način še posebej poudaril v drugem poglavju drugega dela, v katerem se stripovska pripoved osredotoči na avtorja stripa, ki z masko miši, poveznjeno čez obraz, obupan skuša dokončati strip. Ta trenutek že učinkuje potujitveno, potujitev pa doseže skrajnost ob občutno bolj realističnih risbah, ki spremljajo vsako novo poglavje. In tudi to ima svojo funkcijo v kontekstu celote stripa – dlje ko bralec bere posamezno poglavje, izrisano v karikiranem stilu, bolj odmisli živalske glave in se vživi v pripoved, vse dokler ga groteskna realistična risba miši v črtastih pižamah ne odtuji in zopet sili k vprašanju: *Berete zgodbo o miših in mačkah – in ali zato ne more biti to zgodba o Judih in živi grozi še kako resničnega genocida?*

SKLEP

Risbo sicer težko ločimo od preostalih izraznih sredstev, ki sestavljajo stripovski izraz, vendar pa primerjava funkcije risbe v dokumentarnem stripu s funkcijo fotografije v dokumentarnem poročanju vodi do globljega dojetja namena dokumentarnega stripa nasploh. Namen dokumentarnega stripa ni le, da bi služil kot oblika stvarnega dokumenta in dokaza o nekem dogajanju, tako pa tudi naloga njegove risbe ni, da bi v čim večji meri posnemala resničnost – realističnost risbe ima v stripu namreč svojo, drugačno funkcijo v službi vsebine. Strip, ki za svojo snov vzame resnične dogodke, ni le stvaren prikaz teh dogodkov, pač pa v prvi vrsti striparjev *mimesis* teh dogodkov v aristotelskem smislu – posnetek bistva teh dogodkov, kot jih razume avtor stripa. Takšen strip v prvi vrsti poudarja tisto, kar se je v zvezi z resničnimi dogodki, ki jih prikazuje, avtorju stripa zdelo najbolj pomembno (*Grozote vojne* sestavljajo skrbno izbrani prizori, ki sestavljajo natančno določeno podobo španske vojne za neodvisnost, ki jo je avtor želel poudariti – kontekst vojne za to delo sploh ni pomemben, celosten prikaz ni pomemben, bistvo je le v kupu mrličev in vojščakih, ki si v odsotnosti vsakršnega zakona privoščijo vse, kar si lahko vzamejo s silo, v tem pa je tudi nekaj univerzalnega). Na podlagi primerov iz raznih tovrstnih stripov (*Iz jame*, *Nekropola* in *Maus*) in umetniških stvaritev, ki jih lahko upravičeno dojemamo kot prototip stripovskega upodabljanja dejanskih dogodkov (*Velike bridkosti vojne* in *Grozote vojne*), pa je razvidno, kako lahko striparka ali stripar izrabi vsa sredstva, ki jih stripovski medij ponuja, da to bistvo upodobi. Art Spiegelman je denimo v svojem stripu *Maus* ravno skozi rabo in poznavanje stripovskega izraza navidezno distanco med resničnimi dogodki in stripovsko risbo

- Narisati genocid – izrazne zmožnosti dokumentarnega stripa
-

še poudaril, obenem pa je prav s tem pokazal, da stripovska risba, kar zadeva prepričljiv prikaz resnične zgodbe, ni nobena omejitev. *Maus* je med drugim kul-ten in poznan ravno zato, ker je skozi kreativno upodobitev dejanskih dogodkov razširil meje tega, kar je v stripu mogoče.

DOSTOPNOST RAZISKOVALNIH PODATKOV

Raziskava ni ustvarila novih raziskovalnih podatkov.

NAVZKRIŽJE INTERESOV

Avtor izjavlja, da ni v navzkrižju interesov.

LITERATURA

- Chute, Hillary L. 2016. *Disaster Drawn: Visual Witness, Comics, and Documentary Form*. The Belknap Press of Harvard University Press.
- Devetak, Jurij. 2022. *Nekropola: roman v stripu*. Mladinska knjiga.
- Flis, Leonora. 2020. "Grafične pripovedi in pripovednost". *Primerjalna književnost* 43 (1): 51–74.
- Thon, Jan-Noël. 2013. "Who's Telling the Tale? Authors and Narrators in Graphic Narrative". V *From Comic Strips to Graphic Novels*, urednik Fotis Jannidis. De Gruyter.
- McCloud, Scott. 2010. *Kako nastane strip: pripovedne skrivnosti stripa, mange in risanega romana*. Društvo za oživljanje zgodbe 2 koluta; Društvo za širjenje filmske kulture KINO!
- Pahor, Boris. 2022. *Nekropola*. Mladinska knjiga.
- Spiegelman, Art. 2010. *Maus: zgodba o preživetju*. Založba ZRC SAZU.
- Šeme, Katarina. 2024. *Iz jame*. Zavod VigeVageKnjige.
- Zupan Sosič, Alojzija. 2017. *Teorija pripovedi*. Litera.

DRAWING GENOCIDE: EXPRESSIVE ABILITIES OF THE DOCUMENTARY COMIC BOOK

Abstract. *The article explores documentary material in the context of comic art and is divided into two parts. The first part presents comprehensive analysis of the expressive capacities and limitations of comic art, along with its constitutive elements, with close attention to their interdependence. The first part therefore establishes a basis for comparing the representation of documentary content in photography and comic art, which forms the focus of the second part of the article. Through this comparison, the study reveals how photography, too, is shaped by its contextual framing and explores where authenticity lies in both media in relation to the presenting of documentary material.*

Keywords: *comics, drawing, photography, mimesis, documentary.*

Pia NIKOLIČ*

ARABSKI STRIPI O VRENJU NA BLIŽNJEM VZHODU: POROČEVALSKA FUNKCIJA STRIPA**

Povzetek. Članek predstavi vlogo in pomen stripov v političnih in oboroženih konfliktih na Bližnjem vzhodu, njihovo poročevalsko in komentarsko funkcijo ter spremembe skozi čas. Avtorica predstavi tudi stripovski pogled na dogajanje od zunaj ter kontekstualizira stripovsko umetnost na območju, kjer so v preteklosti prevladovale dekorativne in stilizirane podobe, ne pa tudi figuralne upodobitve, tipične za ta medij.

Ključni pojmi: *strip, Bližnji vzhod, konflikt, figurativna umetnost, dokumentarnost.*

UVOD

Strip je nastal v tiskanih medijih, da je zabaval in kritiziral. Skozi leta je postal še orodje upora, izobraževanja, informiranja, svoje korenine pa je tako prerasel, da ga je v periodiki ostalo le še za vzorec, saj se je tudi akademiziral in elitiziral, zaradi česar ga je v fizični obliki veliko več najti v knjižnih izdajah. Njegovi ostanki v tiskovinah so morda najboljši približek narativni ljudski umetnosti, kot jo poznamo dandanes, saj tudi z vsako reprodukcijo kaj pridobi, se mu kaj odvzame ali se ga priredi. Zato je odličen pričevalec ljudskega mnenja, "ulice" in dogajanja, ki ga ne narekuje le oblast, in je, sploh v obliki časopisnih pasic, posredovalec misli "od spodaj", idej, vrednot in norm slehernikov.

* Pia Nikolič, magistrica sociologije, pia.nikolic@gmail.com.

** Izvirni znanstveni članek.
DOI: 10.51936/tip.63.1.133

ORNAMENTIKA PRED FIGURALIKO

Islam, ki se je v sedmem stoletju našega štetja razširil po Arabskem polotoku, je močno vplival na umetnost tega območja. Zaradi strahu pred čaščenjem podob – namesto neotipljivih entitet – se je najraje izogibal upodobitvam figur (Bouaissa 2013). Anikonizem¹ te vrste izhaja iz Korana, ki pravi, da je ustvarjanje živih bitij prednostna pravica boga. Sveta knjiga sama po sebi ne prepoveduje vizualnega upodabljanja kateregakoli bitja. Najdemo pa podobne ideje v prvih svetih spisih, ki so ji sledili, posebej v zbirki haditov² Sahiha Bukharija, v kateri ta izrecno prepoveduje ustvarjanje podob živih organizmov. Slikarje, ki naj bi na tak način oživiljali svoje podobe, naj bi na sodni dan namreč čakala gotova kazen (Esposito 2011).

Skozi čas so si različne veje islama to prepoved različno razlagale. Sakralna islamska umetnost je ostala večinoma nefiguralna, v njej pa so prevladali geometrijski, abstraktni, kaligrafski in cvetni vzorci. Dekorativne ponavljajoče se strukture naj ne bi služile le estetskemu zadovoljstvu, ampak naj bi gledalcu pomagale razumeti prikrito resničnost (Critchlow 1976). Vzorci naj bi veljali tudi za most med kraljestvom duš in tuzemsko resničnostjo ter služili kot inštrument za očiščenje uma in duše (Ahuja 1995). Velik del islamske umetnosti zato nima le dekorativne, ampak tudi transformacijsko funkcijo. Skoznjjo naj bi odsevala celo razlika med filozofijo srednjeveške Evrope in islamskega sveta, saj sta koncepta dobrega in lepega v arabskem svetu (jasneje) ločena. Lepoto so zato lahko uživali samo po sebi, ne da bi se morali ob tem zavezati moralnim ali religijskim kriterijem (Behrens-Abouseif 1999).

Dojemanje teh osnov je dobra podlaga za razumevanje načelne prepovedi upodabljanja najvišjega tuzemskega moža islama, preroka Mohameda, katere kršitev je uredništvo francoske satirične revije Charlie Hebdo 7. januarja 2015 plačalo z življenji ob napadu radikalne sunitske islamistične militaristične organizacije Al Kaida oziroma bratov Kouachi, ki sta pripadala eni od francoskih celic tega gibanja.³ Religijskega vodjo so v nekaterih primerkih starih spisov, ki so jih našli od Anatolije do Indije in Perzije, sicer upodobili že prej, a večkrat s prekритim obrazom.

Na bližnjem vzhodu so našli še druge oblike figurativne umetnosti, ki so po razširitvi islama nastale prav z namenom njegove razlage, vendar veliko

¹ Anikonizem – kulturna odsotnost umetniških upodobitev (ikon) naravnega in nadnaravnega sveta ali pa odsotnost upodobitev določenih osebnosti v religijah. Prepoved materialnih upodobitev se lahko nanaša le na določeno vrhovno božanstvo ali pa zajema celoten panteon. Lahko vključuje tudi upodobitve preroka, svetnikov ali modrecev ali celo upodobitve živih bitij in vsega obstoječega na splošno. Ko se uveljavi s fizičnim uničenjem podob, anikonizem postane ikonoklazem (Gaifman 2012).

² Hadit je arabska beseda za »poročilo« ali »pripoved« [o dogodku] in se nanaša na islamsko ustno tradicijo anekdot, ki vsebujejo domnevne besede, dejanja in tiho odobravanje islamskega preroka Mohameda ali njegovega ožjega kroga (sopotniki v sunitskem islamu, Ahl al-Bayt v šiitskem islamu) (Al-Fadli 2011).

³ Bilefsky, Dan. "Terrorist Strike Charlie Hebdo Newspaper in Paris, Leaving 12 Dead." New York Times. https://www.nytimes.com/2015/01/08/world/europe/charlie-hebdo-paris-shooting.html?_r=0, datum dostopa 20. oktober 2025.

muslimanov še danes verjame, da bi morale biti takšne podobe prepovedane (Esposito 2011). Zaradi močnega vpliva religije se je tem verjetjem prilagodila tudi posvetna umetnost islamskega sveta, v kateri sta favna in flora, zato pogosto upodobljeni stilizirano oziroma usmerjeno k matematični dekorativnosti. Na upodobitve so dodatno vplivali številni ikonoklastični napadi, kakršnega je, denimo, povzročil dekret kalifa Jazida II. leta 721 našega štetja, ko je naročil uničenje vseh reprezentativnih podob v kraljestvu, ali bizantinsko ikonoklastično gibanje v 8. stoletju, čeprav imajo slednjega nekateri zgolj za izmišljotino (Brend 2007).

Na območjih, ki jih dandanes označujemo s terminom “*islamski svet*”, so sicer že pred sprejetjem te vere izkazovali nagnjenost h geometričnim in stiliziranim dekorativnim upodobitvam vegetacije. Z islamom pa so se še bolj razcvetele. Vseeno se je stripovska umetnost, za katero je figurativno upodabljanje (z izjemo eksperimentalnih stripov) ključno, pojavila samo malo kasneje kot na skrajnem Zahodu, kjer njene začetke beležimo že v drugi polovici 19. stoletja, o uporabi jezika sodobnega stripa pa prav tako kot na Bližnjem vzhodu govorimo šele od začetkov 20. stoletja.

STRIPOVSKA UMETNOST V ARABSKEM SVETU

Arabski termin, ki predstavlja besedo “*strip*”, je “*qiṣṣa muṣawwara*”, kar dobesedno pomeni “*risana zgodovina*”. Vendar se obravnavani medij v arabskem svetu redko označuje s tema besedama. Večkrat se zanj uporablja angleška transliteracija “*comics*”. Pri tem se takoj opazi vpliv ene od dveh kultur, ki sta opazno vplivali na to območje in imata močno stripovsko produkcijo: angleška in francoska. Obe izvirata iz kolonizatorskega obdobja. Ostanek njune veljave pa je verjetno tudi razlog, zakaj se je v tem, figuralni umetnosti dokaj nenaklonjenem področju, vseeno tako hitro pojavil nov sekvenčni medij.

Arabski risarji pogosto menijo, da izvor stripov izvira že iz egiptovskih hieroglifov ali ilustriranih srednjeveških zgodb Maqāmāte in Kalīla wa-Dimne, kar je zapisal že Scott McCloud (1994), a temu v zadnjem času močno oporeka kognitivni raziskovalec in stripovski teoretik Neil Cohn.⁴ Vseeno se v modernih časih stripi – v sodobnem razumevanju te zvrsti umetnosti – v arabskem svetu večinoma še vedno pojavljajo predvsem v otroških revijah.

Kontinuiran razvoj umetniških del, ki neprekinjeno vodi do sodobnih stripov, zaznamo šele proti koncu 19. stoletja, ko so se pojavile knjige z bogato ilustriranimi zgodbami, ki so se zaradi didaktičnih namenov pogosto uporabljale v šolskih okoljih. Prva med njimi je bila Rawḍat al-Madāris (“*Šolski vrt*”), ki jo je izdal minister za šolstvo Alī Mubārak in sega v leto 1870. V ciklu sekvenčnih podob je risarski del zreduciral na podporno vlogo, sam koncept stripa pa v

⁴ Neil Cohn (roj. 1980) je ameriški znanstvenik, ki se ukvarja s kognitivnim razumevanjem stripov. V svojih raziskavah uporablja interdisciplinarni pristop, pri katerem kombinira lingvistiko s kognitivno psihologijo in kognitivno nevroznanostjo. Njegova knjiga *Who Understands Comics?* je bila nominirana za Eisnerjevo nagrado za najboljšo teoretsko delo leta 2021.

orodje za lažje učenje. Na nov val drugačnega, a ne tako zelo drugačnega stripa, ki je poleg izobraževalne pridobil še zabavno funkcijo, je bilo treba počakati do štiridesetih let 20. stoletja. V tem obdobju postane najpomembnejša revija al-'Awlād ("Fantje"), prva revija, v celoti posvečena stripom za otroke (De Blassio 2020). Zgodba je bila ustvarjena v obliki rotmanovskih slikanic, v rimah, zapisanih pod vsako od slik. Že v tej reviji je zaznati jasen vpliv frankobelgijske stripovske produkcije, saj so v njej objavljali stripe, kot sta Tin Tin in Asterix, pa tudi Disneyjeve. Sprva so bili natisnjeni v francoščini, kasneje so bili prevedeni tudi v arabski jezik in pisavo.

Že v 20. letih 20. stoletja so se lokalni risarji odločili začeti risati svoje karikature, predvsem politične. Ena od prvih arabskih revij, ki se je odločila stripe in karikature te vrste natisniti na svojih straneh, je bila Al-Dabbour iz leta 1922. Sredi 50. let sta se ji pridružili tudi zelo vplivni reviji Dunia al-Ahdath in Samir. Dunia Al-Ahdath ("Svet mladih") velja za prvo libanonsko stripovsko revijo. Loreen Rihany jo je skupaj z možem zasnovala na modelu zgodnjih arabskih otroških stripovskih revij in jo je vsakih štirinajst dni delila po šolah v Libanonu. Samirja so ustanovili dve leti kasneje, leta 1956, in ga tiskali pri založbi Dar al-Hilal, ki jo je ustanovila egiptovska vlada. Hitro je postala ena od najpopularnejših stripovskih revij v arabskem svetu v naslednjih dveh desetletjih (Guyer 2015). Obe sta predstavljali stripe s starimi in novimi junaškimi liki. Nekateri so se napajali iz po vsem svetu znanih zgodb, kot je Alica v čudežni deželi, ali iz prigod Mikija Miške, pri katerih se je večkrat razkrilo kolonialne predsodke, čeprav so jih prilagodili arabskemu kontekstu. Poleg tega so v Samirja vključili še vinjete in življenjepise vplivnih zgodovinskih likov, ki so bili ključni za egiptovsko revolucijo leta 1952. Kmalu po začetku izhajanja se je Samirju priključil politični karikaturist Ahmed Hijazi, ki je odigral ključno vlogo pri preoblikovanju revije, saj je v svojem delu pogosto satirično obravnaval egiptovsko politično prizoriščesceno ali družbene razrede (De Blassio 2020).

Nekaj let kasneje so v Bejrutu začeli tiskati revijo Bassat El-Reeh, prek katere je leta 1964 arabski svet spoznal Supermana in druge zahodne superjunake.⁵ Pojavil pa se je tudi prvi alternativni strip, k pojavu katerega je pripomogla libanonska državljanska vojna. V zraku je bilo takrat veliko napetost, kar so risarji izkoristili za to, da so skozi stripe začeli predstavljati odrasle tematike. Leta 1980 je tako luč sveta ugledal album Carnival avtorja Georga "Jada" Khouryja, ki je narisal sanje o vojni v treh poglavjih; to delo velja za mejnik arabskega stripa. Jad je v stripu namreč že tedaj videl orodje za preseganje klasičnega novinarstva (Ghaibeh 2015).

Dandanes strip v arabskem svetu postaja popularen, od leta 1997 lahko na Akademiji za likovno umetnost v Libanonu magistrirate iz ilustracije in stripa,

⁵ Čeprav so na Zahodu že prej obstajali superjunaki z arabskimi koreninami, so jih na Bližnjem vzhodu spoznali šele kasneje, za najbolj uveljavljenimi. Doctor Fate, katerega izvor naj bi bil vse od sluge mezopotamskega boga Nabuja do egiptovsko-ameriškega študenta medicine Khalida Nassourja, se je, denimo, pri DC Comics pojavil že leta 1940.

kar je v Sloveniji še vedno mogoče zgolj na podlagi interesov posameznikov, ne pa zato, ker bi obstajal program študija stripa, saj zaenkrat ALUO ponuja le polletni seminar na to temo.

ODZIVI ARABSKIH STRIPARJEV NA PROBLEME V DRUŽBI

Politični strip se je razvil iz politične karikature, ki se je pojavila ob boku stripom za otroke. Pomembnejšo vlogo v sodobni zgodovini nastopil za časa arabske pomladi, ko je v drugem desetletju 21. stoletja ta del sveta, začenši s Tunizijo, zajel val protivladnih protestov in (oboroženih) uporov. Strip se je takrat močno razrasel in postal konstitutiven instrument kritike in nestrinjanja z oblastjo, podobno kot se je to zgodilo v ZDA v času nasprotovanja vietnamski vojni s pojavom alternativnega avtorskega stripa, ki je zaslovel po radikalnosti in prevpraševanju ustaljenih družbenih vzorcev ter aktualne politike, v veliki meri pa je posegal tudi po satiri in novih slogovnih izrazih. V obeh primerih je dal glas prej manj vidnim družbenim skupinam, ki večinoma zaradi svoje (nižje) starosti še niso uspele zasesti višjih položajev, zaradi česar so bile prikrajšane za družbeno moč in so imele posledično manj vpliva na sistem, ki jim je, po njihovem mnenju, škodil.

Pred revolucijo je bilo stripe najti predvsem v tiskovinah, ki so jih nadzirale države. Revije so bile finančno podhranjene, naklade pa omejene, saj obravnavani medij ni bil v vrhu prioritet. Stripe za odrasle, ki so izhajali v albumski obliki, so zato tiskali predvsem v samozaložništvu in s pomočjo neodvisnih finančnih virov (Ghabeih 2015). S padcem vlad in posledično padcem cenzure pa se je strip razprostrl na tedaj neosvojene teritorije ter se začel še bolj ukvarjati s problemi mladih odraslih. Eden od primerov takšnega odziva je bila leta 2011 ustanovljena revija *Tūk tūk*, ki jo je v Kairu začela skupina petih umetnikov (al-Shinnawi, Rahma, Andeel, Makhoulouf in Tawfiq). Svoje stripe so začeli objavljati na spletu, saj so se le tako lahko izognili državnim cenzuram. Dela so obravnavala šege in navade egiptovske družbe skozi prizmo kritične ironije. V Tuniziji pa je Othman Selmi leto zatem revolucijo dokumentiral v albumu *Spark: When Arab Spring Blossoms* (De Blassio 2020).

Približno v istem obdobju se je na družbenem omrežju Facebook v odgovor na vojno v Siriji, ki se je začela po revoluciji marca 2011, razvila platforma *Comic4Syria*.⁶ Čeprav je kasneje delovala mednarodno, se je vzpostavila kot združenje sirskih avtorjev, ki so objavljali anonimno in poskušali skozi svoja dela razumeti nasilje in brutalnost, s katerima so se vsakodnevno soočali v svoji državi. Stripe so uporabljali za komentiranje vojne, politike in družbe (v veliki meri protestov in krute realnosti v zaporih) (Haddad 2021). Z njimi pa so želeli v svet ponesti tudi zgodbe, ki uradne medije niso dosegle.

⁶ Dostopno prek: <https://www.facebook.com/Comic4Syria/>.

Odločitev, da se začnejo umetniki izražati skozi stripovski medij, ni bila omejena samo na Sirijo. V času arabske pomladi se je v arabskem svetu pojavilo več podobnih kolektivov. Comics4Syria je verjetno postal najbolj znan zaradi dolgotrajnosti vojne v Siriji. Leta 2016 so v skupini sicer prenehali objavljati stripe, vendar ti še danes pričajoslu kot dokument določenega zgodovinskega trenutka. Poglavitna je tudi njihova vloga glede na dotedanjo sirsko zgodovino stripov, ki je imela – v primerjavi s preostalimi državami v regiji – še posebej hudo cenzuro prav na področju stripa. Prav zaradi povezovanja, odpiranja dialoga, spodbujanja svobode izražanja in močnega vpliva na mlajše generacije so oblasti stripovske revije prepovedovale že od 70. let dalje. Druge pa so se same ukinile zaradi pomanjkanja sponzorskih sredstev, ki so jih potisnile v finančno luknjo (Douglas, Malti-Douglas 2000). Stripi so bili zato v Siriji še dlje kot drugod obravnavani kot izključno otroško čtivo, s pomočjo katerega so propagandisti poskušali izgraditi popolne državljane; smatrali so jih torej za enega od ideoloških aparatov. Po drugi strani se je v državi uspela cenzuri uspešno izogniti politična karikatura, ki ima precej daljšo zgodovino.

Nekatera druga združenja v regiji so svoje stripe objavila v obliki tiskanih zbirk; takšna je npr. tunizijska izdaja BD Koumik, ki jo je ustvarilo štirinajst avtorjev, zbranih v kolektiv Bande de BD. Ghaibeh trdi, da se je skozi takšna gibanja pokazala »demokratizacija družbe« (Ghaibeh, 2015).

Dandanes stripi ostajajo orodje za množično komuniciranje in tudi oblika narativne forme, prek katere se lahko izrazijo formalne vrednote. Avtorji vse bolj objavljajo na spletu, kar jim omogoča hitrejše odzivanje na situacije, izogib državnim omejitvam ter večji domet. Poleg tega so se pojavili novi žanri, v prvi vrsti namenjeni odraslim. Opaziti je tudi večjo uporabo panarabskega jezika, ki je razumljiv po vsem arabskem svetu, pa tudi specifičnih dialektov, ki niso le uradni jeziki držav (De Blassio 2020). Največjo pozornost svetovne javnosti pa so pritegnili albumi avtorjev, ki jih je življenjska pot vodila na Zahod, največkrat v meko stripa – Francijo; svojo biografijo so izdali v stripu. Prvi takšen prodajni hit je bil Perzepolis (2000), življenjeris Marjane Satrapi, v katerem je avtorica popisala svoje odraščanje v Iranu tik pred in v času islamske revolucije v državi. Resnična zgodba je delno reportažna, delno dnevniška, opisana skozi oči najstnice, ki odkrito piše o dogajanju v državi, iz katere so jo starši zavoljo njene lastne dobrobiti poslali na šolanje najprej na Dunaj, nato pa v Francijo. Pri tem ne skopari z opisi in vpogledi ter kritiko političnega dogajanja, migrantske izkušnje v Evropi, razumevanja in spoznavanja feminizma in najstniških tegob. Do leta 2018 je bilo po svetu prodanih več kot dva milijona izvodov (Maggi 2020), po prvem delu o odraščanju pa so zaradi popularnosti stripa, skupaj z drugim delom o začasni vrnitvi v Iran, ustvarili še animiran celovečerni film. Avtorica je kasneje, preden se je povsem posvetila animiranemu filmu, narisala in napisala še nekaj stripov o življenju v Iranu, ki pa se ne ukvarjajo toliko s političnim dogajanjem tega dela sveta, ampak bolj z vsakdanjimi vinjetami iz življenja.

Po uspešnosti Perzepolisa je trend biografskih stripov, ki je še vedno v porastu,

uspešno zajahal tudi Riad Sattouf z večdelnim Arabcem prihodnosti (2015). V slovenščino je bil doslej preveden samo prvi (Sattouf 2016) in zaenkrat o nadaljevanju zaradi slabe prodaje ne razmišljajo. Po svetu je bil strip veliko bolje sprejet, saj je bil preveden v že več kot dvajset jezikov, prejel pa je tudi nagrado na najpomembnejšem mednarodnem stripovskem festivalu v Angoulêmu (Jacinto 2015). V njem pokriva podobno obdobje kot Satrapi, le da je Sattouf odraščal tako v Franciji kot tudi v Libiji in v Siriji od 70. do 90. let prejšnjega stoletja. Vidik otroka je pri njem še bolj poudarjen, zato določeno dogajanje izpade naivno, vendar pa je opisano kulturno neobremenjeno in bolj znanstveno, na trenutke tudi absurdno. Ker je avtor v mladih letih doživljal nove drugačne in medsebojno različne kulture, je ohranil spomin na primarno otroško čudenje, ki meji na filozofsko.

Prav dosti stripov na to tematiko se v slovenščino ni prevedlo, omenjena sta najverjetneje celo edina, ki sta ga ustvarila avtorja z Bližnjega vzhoda. Je pa Ljubljano leta 2023 kot gost na Festivalu stripa Tinta obiskal libanonski stripar in glasbenik Mazen Kerbaj. Z njim v zvezi je povezan incident, ki je pokazal, kako močno lahko v javnosti odmeva strip. V času obiska je Kerbaj kot rezident Foruma Ljubljana na zunanje zidove AKC Metelkova mesto, ki gledajo na Metelkovo ulico, narisal štiripanelni strip o dečku, ki *“je v Gazi /.../ stoji /.../ in čaka /.../ da bo šel spat”*. Karikaturistični strip je na zadnji sliki predstavil dečka z očmi v obliki črke X in navzven iztegnjenim jezikom, kar v stripovskem jeziku predstavlja umrlega. Kritičen stripar je med 5. in 7. oktobrom s tem želel predstaviti svoj komentar na nenehno vojno stanje in izraelsko okupacijo Palestine. Ker se je 7. oktobra zgodil tudi napad Hamasa na Izrael, ki je povzročil eskalacijo nasilja in začetek izraelskega genocida nad palestinskim ljudstvom, je sporočilo stripovskega grafita delovalo še močnejše. Anonimni meščan se je zato pritožil Mestni občini Ljubljana, češ da se grafit postavlja na propalestinsko stran, kar mu ni bilo všeč, in je zahteval, da se grafit odstrani. Občina mu je ugodila in na mesto poslikave poslala kombinirano vozilo, a so naročniki grafita, ki so imeli uradno občinsko dovoljenje za njegovo izdelavo, s tem odstranitev preprečili. Mazen Kerbaj pa s svojimi pasičnimi stripi še posebej na spletu še naprej redno opozarja na dogajanje v Palestini.

ODZIVI OD ZUNAJ

Čeprav je slovenskih stripov o dogajanju na Bližnjem vzhodu malo (oziroma komaj za vzorec), smo že leta 2015 dobili albumski strip za otroke, ki posredno govori o tem – skozi žanr migrantskega stripa, ki je na globalni ravni prav tako v porastu. Superga Neli K. Filipić in Damijana Stepančiča (2015) sicer ne temelji na povsem resnični zgodbi, ampak je sestavljena iz več pričevanj otrok, s katerimi je Filipić delala kot svetovalna delavka v azilnem domu, zato ostaja veristična. Poleg opisa tegob na begunski poti od Bližnjega vzhoda do Slovenije sproti odkrivamo odnos med talibi in hamidi, ki je razrasel v oborožen konflikt.

Druga zvrst obravnave stripov s tega območja so reportažni oziroma dokumentarni stripi, ki jih je v svetovnem merilu utemeljil malteško-ameriški

umetnik Joe Sacco, začeni prav z raziskovalnim novinarskim pristopom v stripu Palestina (1993). Skozi devetdelno sago o življenju v Palestini (in na podlagi večkratnega obiska območja, ki ga je natančno zabeležil) je raziskal obdobje od leta 1948, ko so z mednarodno deklaracijo razglasili državo Izrael in se je začel izgon Palestincev, pa vse do danes. Med utrinki pripovedi o preteklosti prikazuje realni dogajalni čas, v katerem se v iskanju sogovorcev izogiba letočim granatam in metkom ter z vizualnim in tekstovnim jezikom stripa pravzaprav pove več o sodobnosti, saj je v času njegove raziskave mnogo nekdanjih prič preteklih dogodkov že umrlo ali ostarelo. Namesto odgovorov zato odpre več vprašanj.

Prav s politiko Bližnjega vzhoda se je v svojem odmevnem delu ukvarjal tudi italijanski stripar, delujoč pod vzdevkom Zerocalcare. Njegovo delo *Kobane Calling* (2015) prav tako sodi v žanr reportažnega stripa. Nastalo je na podlagi njegovega obiska sirsko-turške meje, le nekaj kilometrov od zasedenega mesta Kobane, kjer je spoznal kurdske levičarske borce in branilce demokratične avtonomne regije Rojava. Zaradi izrazite aktivistične note lahko strip označimo tudi kot aktivistični oziroma politično angažirani reportažni strip.nega.

SKLEP

V času porasta komuniciranja s slikovnimi podobami, zlasti v besedilnih sporočilih, ter ob upadanju branja daljših besedil in knjig prihaja stripovski medij v ospredje ne le kot samostojna umetniška forma, temveč tudi kot učinkovit način posredovanja informacij v okolju, nasičenem s tekstovnimi vsebinami. To ne pomeni, da gre za abstrahirano predstavitev določenega dogajanja, v našem primeru konfliktov na Bližnjem vzhodu, ampak zgolj za spremembo oblike le-tega, ki lahko prav zaradi svoje vizualne komponente nosi še več informacij kot zgolj popisana stran. Četudi je slika navidez bolj nepristranska in si lahko bralci svoj vtis lažje ustvarijo sami, je že njena izvedba avtorjeva interpretacija videnega.

Skozi zgodovino so se ravno zato s podobami poskušali izogibati cenzuri, ki je bila do proznih del zelo stroga, saj je razlag slike lahko pogosteje več, zlahka pa so tudi bolj posredne kot v drugih vrstah literarnih tekstov. In čeprav je za ustvarjanje stripovskega albuma ponavadi potrebnega več časa kot za knjigo ali za članek, se lahko strip v obliki kratke forme, na primer časopisnih pasic, hitreje odzove na aktualno situacijo in jo lahko – zaradi pogoste rabe humorja – tudi raznese dlje med ljudi. Zato lahko še lažje preči meje cenzure oblasti in priča o resničnem dogajanju, ki ga ob konfliktnih želijo pogosto prikriti.

DOSTOPNOST RAZISKOVALNIH PODATKOV

Raziskava ni ustvarila novih raziskovalnih podatkov.

NAVZKRIŽJE INTERESOV

Avtorica izjavlja, da ni v navzkrižju interesov.

LITERATURA

- Aboudi, Sami. 2015. "Al Qaeda claims French attack, derides Paris rally". *Reuters*, 14 January. <https://www.reuters.com/article/world/al-qaeda-claims-french-attack-derides-paris-rally-idUSKBNOKNOVO/>. NI V BESEDILU
- Al-Fadli, Abd al-Hadi. 2011. *Introduction to Hadith*. ICAS Press.
- Ahuja, Mangho, A. L. Loeb. 1995. "Tessellations in Islamic Calligraphy." *Leonardo* 28 (1): 41–45.
- Behrens-Abouseif, Doris. 1999. *Beauty in Arabic Culture*. Markus Wiener Publishers.
- Brend, Barbara. 2007. Book review of the "Figurative Art in Medieval Islam and the Riddle of Bihzād of Herāt. 1465–535. By Michael Barry, 231–33. Paris, Flammarion, 2004." *Journal of the Royal Asiatic Society* 17 (1): 64–68. <https://doi.org/10.1017/S1356186306256840>.
- Bouaissa, Malikka. 2013. "The crucial role of geometry in Islamic art." *Al Arte Magazine*, 27. julij.
- Critchlow, Keith. 1976. *Islamic Patterns: an analytical and cosmological approach*. Thames and Hudson.
- De Blassio, Emanuela. 2020. "Comics in the Arab World: Birth and Spread of a new literary genre." *Anaquel de Estudios Árabes* 31: 117–26.
- Destin Zinga, Kanza Bob, Nadia Khiari, Seif Eddine Néchi. 2011. *Koumik*. Bande de BD. NI V BESEDILU
- Douglas, Allen, Fedwa Malti-Douglas. 2000. *Arab Comic Strips: Politics of Emerging Mass Culture*. Indiana University Press.
- Esposito, John L. 2011. *What Everyone Needs to Know about Islam* (2nd ed.). Oxford University Press.
- Filipić Kodrič, Neli, Damijan Stepančič. 2015. *Superga*. Mladika.
- Gaifman, Milette. 2012. *Aniconism in Greek Antiquity*. Oxford University Press.
- Ghaibeh, Lina. 2015. "Telling Graphic Stories of the region: Arabic Comics after Revolution." *IEMed: Mediterranean Yearbook*, 324–29. <https://www.iemed.org/wp-content/uploads/2021/02/Telling-Graphic-Stories-of-the-Region-Arabic-Comics-after-the-Revolution.pdf>
- Guyer, Johnathan. 2015. "From Beirut: The Origin Story of Arab Comix: ICWA." *Institute of Current World Affairs*, 9. september. <https://www.icwa.org/from-beirut-the-origin-story-of-arab-comix/>
- Haddad, Bahija. 2021. "A decade of Syrian Comics." *Syria Untold*, 13. avgust. <https://syriauntold.com/2021/08/13/a-decade-of-syrian-comics/>
- Jacinto, Leela. 2015. "Comic books of childhood under Arab dictators grip France." *France 24*, 17. junij. <https://www.france24.com/en/20150615-france-comic-book-graphic-novel-riad-sattouf-arab-future-childhood>

- Maggi, Diego. 2020. "Orientalism, Gender, and Nation Defied by an Iranian Woman: Feminist Orientalism and National Identity in Satrapi's Persepolis and Persepolis 2." *Journal of International Women's Studies* 21 (1): 89–105.
- McCloud, Scott. 1994. *Understanding Comics: The Invisible Art*. HarperCollins & Kitchen Sink Press.
- Sacco, Joe. 1993. *Palestine: A Nation Occupied*. Fantagraphics Books.
- Sacco, Joe. 1996. *Palestine: In the Gaza Strip*. Fantagraphics Books.
- Sacco, Joe. 1997. *War Junkie*. Fantagraphics Books.
- Sacco, Joe. 2001. *Palestine*. Fantagraphics Books.
- Sacco, Joe. 2003. *Notes from a Defeatist*. Fantagraphics Books.
- Sacco, Joe. 2009. *Footnotes in Gaza*. Metropolitan Books.
- Sacco, Joe. 2020. *Paying the Land*. Henry Holt and Co.
- Sacco, Joe. 2024. *War on Gaza*. Fantagraphics Books.
- Sattouf, Riad. 2015. *The Arab of the Future*. Metropolitan Books.
- Sattouf, Riad. 2016. *Arabec prihodnosti*. LUD Literatura in Forum Ljubljana.
- Satrapi, Marjane. 2000. *Persépolis 1*. L'Association.
- Zerocalcare. 2015. "Kobane Calling". *Internazionale* (22) 1085.

ARABIC COMIC BOOKS ON THE MIDDLE EASTERN FRONT: ON THE REPORTING FUNCTION OF COMIC BOOKS

Abstract. *The text presents the role and significance of comics in political and armed conflicts in the Middle East, their reporting and commentary function, and changes of media through time. The author also presents a comics perspective on events from the outside view and contextualises comics art in an area where decorative and stylised images, rather than figural depictions typical of this medium, have historically dominated.*

Keywords: *comics, Middle East, conflict, figurative art, documentary.*

Gal KIRN*

POSTJUGOSLOVANSKE VOJNE IN (PROTI)SPOMIN V GRAFIČNIH NOVELAH JOEJA SACCA IN STRIPU *BOSANSKE BASNI* TOMAŽA LAVRIČA**

Povzetek. Članek obravnava različne strategije, ki jih uporabljata Joe Sacco in Tomaž Lavrič pri reprezentaciji vojne v Bosni in Hercegovini, ter tiste poteze, ki najbolj vidno zaznamujejo postjugoslovansko transformacijo. Z analizo Saccove pričevanjske reportaže in Lavričeve alegorične groteskne poetike besedilo pokaže, da oba umetnika intervenirata v konstelacijo vojnega kapitalizma in ekstremnega nacionalizma. Članek trdi, da strip s svojo hibridno obliko besede in podobe demokratizira spomin tako, da teren spominjanja in žalovanja odpre kritiki in politični imaginaciji.

Ključni pojmi: Joe Sacco, Tomaž Lavrič, postjugoslovanske vojne, protispomin, prvobitna akumulacija spomina, stripovsko novinarstvo, groteskni realizem, kritika nacionalizma.

UVOD

Resda stripi težko tekmujejo z uradnim okvirom, od žurnalističnih prispevkov in dokumentarnih posnetkov do učbenikov in razstav, ki se ukvarjajo z razpadom Jugoslavije in iztekom v vojno. A vendarle se zdi, da je množstvo stripov, grafičnih novel, ter tudi dram kazalo, da obstaja poleg nacionalističnega narativa tudi alternativna gledanja na preteklosti, ki še vedno ustvarjajo kolektiven spomin, ki je protivojni in kritične do same tranzicije, obenem pa dostopen tudi mlajšim generacijam. V tekstu se bom lotil predvsem dveh del: svetovno znane Joe Sacca, ki je svojim stilom in pričevanjsko reportažo od BiH do Palestine postal eden od ključnih prispevkov kritičnega stripovstva v vojnih pogojih; ter našega Tomaža Lavriča in njegove unikatne alegorične groteskne poetike. Skozi analizo njunih del poskušam pokazati, da oba produktivno intervenirata v vzpon vojnega kapitalizma in ekstremnega nacionalizma. Rad bi pokazal, da

* Dr. Gal Kirn, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, gal.kirn@ff.uni-lj.si.

** Izvirni znanstveni članek.
DOI: 10.51936/tip.63.1.143

se kritične stripe lahko čita in uporablja kot pomembna orodja, ki nasprotujejo prevladujočim aparatom proizvodnje pomenov. Še več, ta študija jih bo umestila v širše razprave o vojnem kapitalizmu, konfliktu spomina in etiki vizualnega pričevanja.

PROPAD SOCIALISTIČNE JUGOSLAVIJE SKOZI AKUMULACIJO NACIONALISTIČNEGA SPOMINA IN KAPITALA

Propad socialistične Jugoslavije je kompleksen pojav, ki so ga raziskovali z vidika geopolitičnih sprememb, implozije samoupravnega modela, izčrpanosti komunističnega političnega aparata po Titovi smrti leta 1980 ter ideološkega preoblikovanja, ki je odprlo pot liberalizmu in nacionalizmu.¹ Vladna ideologija postjugoslovanske tranzicije je razpad Jugoslavije pogosto predstavljala kot nekaj nujnega in inherentnega njeni politični strukturi ali, še huje, kot dokaz, da je bil Balkan značilno prizorišče uresničitve Huntingtonove teze o “spopadu civilizacij” v malem, ki naj bi potrjeval večne sovražnosti heterogenih verskih in etničnih skupnosti ter tradicij.

Pomembno je poudariti, da so se – še preden so bile potegnjene nove etnične in verske meje ter so bile nove nacionalne tradicije vpisane v ideološke aparate – že oblikovale številne politične in kulturne sile, ki so aktivno preoblikovale simbolno ekonomijo zgodovine in spomina. Z drugimi besedami: proces razpada in uničenja je spremljal silovit vdor v tedanji kolektivni spomin – to, kar so nekateri raziskovalci s področja kritičnih študij spomina poimenovali “spominske vojne”.

V poznem jugoslovanskem kontekstu osemdesetih let lahko že zasledimo ideološko transformacijo, ki je skušala nevtralizirati protifašistično dediščino, dodatno zmanjšati etos socialistično-delavske solidarnosti in s tem omajati jugoslovansko centralno politiko ter pozneje tudi spomin na večnacionalno sožitje. Ta dvojni napad – materialni in simbolni – je mogoče opredeliti kot “primitivno akumulacijo nacionalističnega spomina” (Kirn 2022), kot proces, v katerem so bili kolektivni zgodovinski narativi na eni strani zaprti in nacionalizirani, vse se je bralo skozi eno etnično prizmo, na drugi strani pa privatizirani in prerazporejeni tako, da so služili kapitalističnim imperativom ter menedžeriranju kolektivnega spomina.

Novi demokratično izvoljeni nacionalistični režimi devetdesetih so družbe nasilno razlastili njihovih kolektivnih sredstev reprodukcije (podjetij, tovarn, družbenih stanovanj, dela družbene infrastrukture) in obenem tudi njihovih lastnih narativov, kako so razumeli preteklost in njihov vsakodnevni horizont. Ti narativi so bili v marsičem povezani z izročili – javnim spominom – protifašističnega odpora, delavske in republiške solidarnosti ter nekega splošnega kozmopolitskega sožitja narodov, narodnosti in ljudi na skupnem ozemlju. Vse

¹ Ramet (2006) je v svoji knjigi zbrala različne pristope in razlagalne narative razpada Jugoslavije. Za bolj nedavno in bolj afirmativno branje jugoslovanskega socializma glej Kirn (2015) in Suvin (2016).

to se je premikalo proti smetišču zgodovine, akumulirala pa se je etnična identifikacija in nacionalni miti. V ospredje kulturnih in političnih diskusij se tako že v sredini 80. let vrne tekmovanje, kdo je bil večja žrtev, kako komunistični režim zavira nacionalno bit tega ali onega naroda, hkrati pa se začenja postopna relativizacija antifašističnega konsenza (Kirn 2022)

Tako kot prvobitna akumulacija kapitala neprestano ograjuje skupno zemljo, da bi ustvarila kapitalistično lastnino in kraljestvo nepremičnin, je ta ideološki proces zagrajeval skupni spomin: namesto solidarnosti in življenja v heterogeni skupnosti je novi skupni spominski okvir predvidel ekskluzivno nacionalno identiteto. Spomin, nekoč javni vir in polje družbenega, ki je bilo utemeljeno v protifašističnem boju, neuvrščeni modernosti in gradnji samoupravnega socializma, je bil nato demoniziran ali – če je bil sprejet v muzej – znova klasificiran kot del sporne dediščine oziroma dediščine, ki je bila zgolj etapa v dosegu nacionalne samostojnosti.

Znaten del pozne jugoslovanske kulturne sfere s številnimi pisatelji, pesniki, pa tudi filmskimi ustvarjalci in pevci, je postal tvorni del spominskih in kulturnih vojn, v katerih so tudi znane akademske revije esencializirale in slavile nacionalno bit, pomagale oblikovati nacionalistični patos in izumljati spomine na pretekle in prihodnje (mono)nacionalne skupnosti. Skupaj z vzpenjajočim se političnim razredom so dejansko pripravili pot vojnem (Kirn 2022).

V tem spominskem režimu so bili protifašistični spomeniki oskrunjeni, socialistične knjige uničene, muzeji revolucij in njihovi arhivi zapuščeni, partizanske pesmi pa so bile preoblikovane v nekaj tujega in zastarelega. Vojna ni pomenila prekinitve kapitalistične tranzicije, temveč njen pogoj možnosti. Kirn to opredeli kot vojni kapitalizem (konvergenco vojaškega nasilja, privatizacije in očiščene identitetne politike), medtem pa Tanja Petrović (2013) to analizo razširi z opisom “dezorientirane časovnosti” v postjugoslovanskih družbah, v katerih so bili državljani pozvani, naj pozabijo svojo socialistično preteklost in skočijo v neoliberalno prihodnost.

Tranzicija in spomin na tranzicijo kakopak nista le etnično monolitna. Obstajale so tudi kulturne in politične skupine ter posamezniki, ki so se tej regresivni smeri in nacionalizaciji spomina uprli in že zgodaj prakticirali tisto, kar Petrović (2013) imenuje kritična nostalgija — ne kot sentimentalno hrepenenje, temveč kot etično vztrajanje pri neuresničenih obljubah solidarnosti. Poleg tega so obstajali umetniki, ki so med jugoslovanskimi vojnami in neposredno po njih ustvarili alternativne vizije in pripovedi o teh dogodkih.

TOMAŽ LAVRIČ IN JOE SACCO: NEKAJ SPLOŠNIH OPAŽANJ

V tem besedilu se osredinim predvsem na dva striparja, ki nasprotujeta prevladujočim kulturnim lečam etnonacionalizma — Tomaža Lavriča in Joeja Sacca. Njuna dela niso marginalni kulturni artefakti, temveč kritični protiarhivi, ki so postali prepoznavni tako v postjugoslovanskem kot v širšem mednarodnem kontekstu. V nasprotju s propagandnimi vojnimi stripi, kot so *Super*

Hrvoje (Hrvaška), *Knindže* (Srbija) in *Bosman* (Bosna in Hercegovina), ki so mitično junaštvo in karikaturu uporabili za utrjevanje etnonacionalističnih imaginarijev, Lavrič in Sacco zavračata ideološko zaprtost in enostavne moralne matrice. Oba podpirata zatirane, a hkrati predstavljata dvoumnost, ranljivost, celo sokrivdo, ki prečka etnične linije, pa tudi mejo med umetniško svobodo in umetnikovim lastnim vpletanjem v konflikt ali pripoved.

Kot opozarja Pasanović (2020), čeprav so bili domoljubni vojni stripi zgodnjih devetdesetih takrat množično razširjeni in verjetno brani, se jih danes nihče več ne spomni. *Super Hrvoje* je zbledel v domeno “akademske kuriozitet”, medtem ko dela, ki izhajajo iz disidence in travme, kot sta Saccova in Lavričeva, še naprej odmevajo, ker nenehno motijo prevladujoči etnonacionalistični imaginarij in njegov politični aparat. Članek bo pokazal, da Sacco in Lavrič vojno obravnavata z izrazitimi razlikami – tako v slogovno-formalnem pristopu kot v načinu pripovedovanja, v vprašanju, kdo je protagonist. Kljub temu pa se njuna dela zblížajo v nasprotovanju komodifikaciji travme in v vztrajanju pri nedokončani naravi zgodovinskega soočenja.

Lavričeve *Bosanske basne* (1997) uporabljajo alegorično grotesko, da razkrijejo moralni razkroj vojne, medtem ko Sacco v stripih *Safe Area Gorazde* (2000) in *The Fixer* (2003) uporablja pričevanjsko rekonstrukcijo in novinarsko potopitev kot načina pričevanja. Lavrič z abstrakcijo in posplošitvijo vzpostavi splošno raven protivojnega pogleda – na zatiralce in mednarodno skupnost –, Sacco pa dokumentira konkretne izkušnje preživelih, predvsem zatiranih.

Tu je koristen koncept Michaela Rothberga o “večsmernem spominu” (Rothberg 2009), ki nasprotuje nacionalistični logiki tekmovanja, kdo je večja žrtev, in namesto tega poudarja soobstoj različnih travm, položajev in njihovo medsebojno osvetljevanje in primerjavo. Večsmernost spomina je način, v katerem različne zgodovine nasilja ne tekmujejo za priznanje, temveč sobivajo, se prepletajo in osvetljujejo druga drugo. Proti nacionalističnemu paradigmatškemu modelu, ki spomin dojema kot lastnino, pri čemer se kopičita le lastna etnična vsota in vrlina, Rothberg vztraja, da je spomin dialoški proces, ki ga nenehno oblikujejo srečanja z drugimi travmami ter tudi naša solidarnost do vseh ponižanih in razžaljenih. Besedilo bo pokazalo, v kolikšni meri Sacco in Lavrič delujeta znotraj takšne večsmernosti. Ne trdita, da sta nevtralna; zavestno sprejemata (samo)vpletenost, saj razkrivata nasilje pozabe in zavračata monopolizacijo preteklosti. Nadalje se upirata preobrazbi spomina v etnično dediščino – v trenutku, ko spomin postane del etnične dediščine, ki izključuje druge in preprečuje večplastne zgodovinske preplete, preneha spraševati in začne legitimirati obstoječe stanje stvari.

Sacco in Lavrič temu nasprotujeta tako, da razkrivata razpoke, opustitve in molk v uradnih narativih. Njuna dela ne “pomnijo”, da bi pomirjala, temveč pomnijo, da bi znova odprla konflikt – ne militariziran, temveč etični in politični spor za pravičnost. Preprečujeta, da bi bila preteklost “v lasti” kogar koli, ter jo vračata v skupni, sporni prostor. Pomembno je poudariti, da strip kot medij

ni drugotna umetniška oblika. S svojo hibridno zaporednostjo podobe in besede razkriva edinstveno sposobnost zadrževanja kontradikcij (glej tudi Petrović 2024 in njeno analizo vojne v stripih). Ta sposobnost stripa omogoča počasno/počasnejšo meditacijo, ki jo novinarstvo in spektakularne filmske reprezentacije pogosto izgubijo.

Paul Virilio je eden ključnih teoretikov, ki so pokazali, da sodobni mediji, še zlasti film, niso le posredniki vojne, temveč njen integralni del. Lahko bi rekli, da vojna in mediji tvorijo enoten dispozitiv, v katerem hitrost prenosa informacij, slik in afektov postane odločilno orožje, ki po svoje odraža nesimetričnost razmerja moči. V svoji teoriji *dromologije* (Virilio 1986) je opozoril, da je logika hitrosti postala osnovno načelo politične in vojaške moči: nadzor nad časom in gibanjem pomeni nadzor nad prostorom in resničnostjo samo (gl tudi Virilio, 1989). Konec 20. stoletja pa je prišlo do bistvenega premika: s pojavom satelitske televizije, neposrednih prenosov in digitalnih omrežij se je vojna preselila v realnem času na naše zaslone, postala je "vojna v živo". Ta transformacija, ki jo Virilio razume kot *informatizacijo konflikta*, briše meje med fronto in domom, med resničnostjo in simulacijo. In četudi te podobe ponekod celo spremljajo kritična novinarska poročila, jih spektakularizacija vojne in njenih podob že od začetka naddoloča, naš pogled pa sledi podobi, in ne tekstu. Na te estetsko-politične razsežnosti in vlogo medijev je že dolgo nazaj opozarjal Walter Benjamin. V svojem ključnem tekstu o težah filozofije zgodovine pa je podal tudi eno izmed osrednjih lekcij in formul odpora: fašizem estetizira politiko, zato je čas da politiziramo estetiko (Benjamin 1998). Trdil bi, da oba, Lavrič in Sacca, kažeta različne poti, kako politizirati estetiko in tudi kako ujeti, imobilizirati naš pogled. Oba se upirata nacionalističnemu triumfalizmu in humanitarnemu spektaklu ter ponujata tisto, kar je Michel Foucault (1977) imenoval "protispomin" – prakso, ki izziva vprašanje, katere zgodovine smejo preživeti. Najprej se bom posvetil Lavričevemu delu – alegoričnim vidikom in/ali antihumanistični tendenci v *Bosanskih basnih*, ki so mu med drugim prinesle mednarodno priznanje. V drugem delu bom analiziral Sacca in njegovo raziskovalno grafično novelo, ki omogoča bolj niansirano kolektivno žalovanje, zadnji del pa bom zaključil s primerjavo njenih del in z njunim prispevkom k protispominu, proti prvobitni akumulaciji nacionalističnega spomina.

TOMAŽ LAVRIČ: ALEGORIJA, GROTESKNI REALIZEM, ANTIHUMANIZEM

Tomaž Lavrič, v Sloveniji najbolj znan po svojih političnih karikaturah v reviji *Mladina*, je v zbirki *Bosanske basne* (1997), ustvarjeni neposredno po vojnah, razvil eno najglobljih vizualnih kritik razpada Jugoslavije in balkanskih vojn. Lahko bi trdili, da njegov izraz artikulira satirični odpor do obstoječega stanja, vendar Lavrič presega zgolj karikaturu. Njegove zgodbe – basni o vojni – vstopajo na etično polje prek alegorije, groteskne distorzije in minimalistične estetike.

V njegovem delu živali ne nastopajo kot nadomestki, ki bi moralizirali človeško neumnost, kot je značilno za zahodno tradicijo basni. Lavrič obrne ta trop: živali so komajda navzoče, a ko se pojavijo, puščajo srhljivo sled in pričajo o človeški degradaciji. Prav tako ni jasne moralne poante na koncu – sporočilo protivojnosti je, v althusserjanski maniri, antihumanistično. Njegovi protagonisti niso junaki ali mučeniki, temveč izstradani civilisti, dezertjerji, vojni dobičkarji – ujeti v razmere, kjer se moralnost zlomi pod težo preživetja, in kjer je upanje izpraznjeno celo s strani humanitarnih organizacij in mednarodne skupnosti.

V eni najbolj pretresljivih zgodb, *Ptica*, starejši moški živi izolirano z ženo in ptico, ki je priletela v njun razrušen dom. Ni vojakov, ni zastav – le tišina, sveča in gola nuja. Ko ju začne razjedati lakota, mož sklene ubiti in skuhati ptico. Sam trenutek ubijanja ni prikazan, prizor obedovanja pa je: tresoči se prsti, izpuhljeno perje, prazne oči žene. To ni spektakel, temveč obup, ki ga žene lakota. Če je renesančna literatura, denimo Boccacciov *Dekameron*, z zgodbami ohranjala človečnost v času kuge, Lavrič prikaže razpad človečnosti, ko zgodba sama izgine. Človek mora jesti, da preživi, toda: ali lahko preživi brez živali – brez ptičjega petja, brez zvoka? Vojni kapitalizem postane sila, ki požre lastno človečnost. Pojedena ptica postane perverzna evharistija – zakrament obupa, spomin, iz katerega je izgnan vsak idealizem.

V naslednji vinjeti, *Mula*, Lavrič napade ideologijo etnične čistosti. Mula – niti konj niti osel – simbolizira hibridno identiteto. Zaradi svoje “vmesnosti” je tarča zasmehovanja in lova. Ne umre kot mučenik, temveč kot simbol sterilnega izbrisa. Petrovič (2013) poudarja, da postsocialistični nacionalizem solidarnost nadomesti s čistostjo; Lavrič to prevede v biološko metaforo. Smrt mule ni triumf, temveč opozorilo: identitetna politika, ki zahteva homogenost, vodi v uničenje.

Vinjeta *Praščič* je morda Lavričeva najbolj groteskna alegorija. Vojni dobičkarji – švercerji, poveljniki milic, oportunisti – se napihujejo v mesnate pošasti. Telesa se razraščajo, uniforme pokajo, pohlep postane anatomski. Vojna se spremeni v tržnico mesa. Pasanović (2020) to poimenuje “moralna anatomija tranzicije”, v kateri se meja med preživetjem in izkoriščanjem popolnoma izbriše. Agambenov koncept moderne biopolitike (2004), po katerem ima suverena oblast vselej možnost razglasiti izredno stanje ter postaviti jasno ločnico med tistimi, za katere pravice veljajo, in tistimi, ki so reducirani na “golo življenje”. Slednjega, “homo sacerja”, je mogoče ubiti, ne da bi za to kdorkoli odgovarjal, in ta razsežnost pri Lavriču dobi vso svojo vizualno težo. Lavrič ne sentimentalizira trpljenja, ampak razgali vojno in dodajmo, tudi kasnejšo korupcijo miru, ki je le vzdrževanje polvojnega stanja.

V *Muhi* muha preletava med kontrolnimi točkami, mirovnimi pogajanjmi in vojaškimi tabori – pristaja na dokumentih, hrani, truplih. Med podpisom premirja opravi svoj simbolni akt: iztrebi se na sporazum in odleti. Lavrič s tem prikaže absurd diplomacije, v kateri je mir le papir, rezultanta obstoječih sil na terenu. Če je Miroslav Krleža svaril pred “zapeljivostjo vojaških parad”, Lavrič

posodobi trop: banalnost birokracije in utvar “mednarodne skupnosti.” Ta humanitarni imaginarij je bil s sedanjim genocidom v Gazi vsekakor dokončno odrezan, od mira se je prvo premaknil k huminarnemu premirju, dokler ni končal v spektakularizaciji in normalizaciji genocida.

Tako se ena od Lavričevih najmočnejših pripovednih naprav že takrat zareže skozi nebo in glas dveh ameriških pilotov, ki ponavljata: “Ni zaznane sovražne aktivnosti.” Iz zraka ne prepoznata oziroma nočeta prepoznati, da spodaj gorijo vasi, stradajo ljudje in številni umirajo. Petrović (2013) to imenuje “optika nepričevanja”. Lavrič izmenjuje perspektive – pogled črva (lačni ljudje, korupcija) in pogled ptice (odmaknjenost, brezbržnost mednarodne skupnosti) – ter s tem bralca prisili k razmisleku: ali smo priče ali voajerji? Lavričeva genialnost je v tem, da uporabi strip proti spektaklu. Vsaka vinjeta zamrzne pozornost na enem vidiku groze; bralec mora sam obrniti stran in ne more ubežati. Tako ne moremo pričakovati katarze oziroma odrešitve iz zraka oziroma po Daytonu.

Lavričevo delo je tudi kritika liberalno-humanistične morale, ki vztraja pri razlikovanju med “plemenitim človekom” in “zlobno živaljo”. Takšna moralizacija, kot jo je pokazala Hannah Arendt pri “banalnosti zla”, pravzaprav preprečuje razmislek o strukturi nasilja. Hollywoodske upodobitve, kot je *Schindlerjev seznam*, ohranjajo mit o “dobrem nacistu” in s tem spregledajo strukturno nasilje sistema. V Lavričevih basnih živali ne predstavljajo različnih narodov (nečetniki, neoustaši ipd.), prav tako pa na koncu same “basni” ne dajo moralnih lekcij, niti ne ponavljajo tistega humanističnega odmeva, da so vse vojne enako grozne, ali pa, da ta čas pravzaprav ne šteje zares, saj ljudje postanejo živali, celo zveri. Z drugimi besedami, Lavričev nauk je antihumanističen (v smislu Althusserja, 2023), ki namesto zverinskosti ljudi pokaže ravno na notranjo človeško zmožnost delanja masakrov. Argumentacija, ki dela neko izredno stanje zverinskosti, razbremeni človeka vsakršne krivde in odgovornosti za storjena grozodejstva: fašistična dejanja so tako domnevno “nečloveška” zaradi vojne ideologije in ker bi naj storilci opustili svojo človeško/civilizirano naravo. Lavrič spodkopava humanistično ločnico med človekom in živaljo: ali niso prav največje grozote, kot je genocid v Srebrenici, dokaz, da so ljudje tisti, ki so sposobni najhujšega? Vojna tako ni anomalija, temveč potencialno stanje človeškega sistema. Nobena živalska vrsta niti ne iztreblja druge zaradi ideologije niti ne gradi taborišč – to je izključno človeška zmožnost.

Lavričeva tišina – ne upodablja eksplicitnega nasilja, temveč njegov odmev – ustvari protispektakelsko estetiko. Ni eksplozij, ni herojskih prizorov; le tišina, blato, lakota. To je “počasna kinematografija” spomina. Bralec lahko določi tempo, kdaj bo obrnil stran, kdaj se bo ustavil. Tako Lavrič v strip vnaša etiko pričevanja kot implikacije (cf Rothberg, 2019): bralec ni več opazovalec, temveč postaja soudeležen zlasti skozi te travmatske podobe.

Njegovo delo se lahko bere tudi kot kritika *moške* perspektive vojne. Ženske se v stripu Lavriča pojavijo le obrobno – kot matere, vdove, tihe spremljevalke, kot del tistih, ki so najbolj potlačeni. Ta odsotnost ženskega pogleda lahko

deluje kot poziv, da bi morale obstajati zgodbe o spolnem nasilju, izgnanstvu in izgubi. In te vrzeli seveda zapolnijo postjugoslovanska literatura (npr. Slavenka Drakulić) in pa kasnejši filmi, kot so *Crvene gumene čizme* (2000), *Grbavica* in *Quo vadis, Aida* Jasmile Žbanić. Lavričeva tišina ženske perspektive je lahko odslikava dominantnosti paradigme vojne, ki je precej antiženska, obenem pa ta praznina že opozarja na nepopolnost kolektivnega spomina. Paradoks Lavriča je, da njegovi alegorični liki delujejo resničnejše kot dokumentarni posnetki. Z zavračanjem konkretnih krajev in imen posploši moralni kolaps vojne. Absurdi mule, groteskna napihnjena prašiča, molk ptice – vse to niso metafore, temveč popačene resničnosti, ki razkrivajo tisto, česar realizem ne more. Lavrič dokazuje, da obstajajo resnice, ki jih je mogoče povedati samo skozi popačenje, ter da je sama ideološka popačitev resnica ne le vojnega stanja, temveč spominskih vojn in nacionalnih mitologizacij.

JOE SACCO: PRIČEVANJE IN SOKRIVDA?

Stripovsko novinarstvo Joeja Sacca se giblje na presečišču med reportažo, zgodovinskim pričevanjem in angažirano stripovsko formo. Njegova grafična romana *Safe Area Goražde* (2000) in *The Fixer: A Story from Sarajevo* (2003) sta pogosto brana kot pričevanja o razdrobljenem prostoru Bosne in Hercegovine, ki ga je po Daytonskem sporazumu zaznamovala mreža vidnih in nevidnih meja ter razdeljenih spominov.

Ena ključnih značilnosti Saccovega dela je preplet etike, (samo)kritičnosti in vztrajanja pri poglobljenem raziskovanju – daleč prek dokumentarnega rekonstruiranja dogodkov. Samo dejanje pričevanja spremeni v politični in etični eksperiment, ki razkriva, kako se spomin proizvaja, posreduje in izpodbija že med samo vojno in kako se nato znova pogaja skozi njegovo delo ter njegovo bralstvo.

Z natančnim terenskim delom, obsesivno pozornostjo do vizualnih podrobnosti in poudarjeno samovključenostjo Sacco konstruira tisto, kar Kirn (2022) imenuje protiarhiv – odporniško prakso, ki zgodovinsko izkušnjo iztrga iz privatizirane ekonomije dediščine in nacionalističnega mita. Saccov značilni slog gostega senčenja in prenatrpanih kadrov prevede kaos obleganja v vizualno teksturo. Vsaka stena, telo in ulica postanejo pričevalni prostori. Njegove slike niso ozadja, temveč pravni dokazi – arhitekturne površine, na katerih ruševine same obtožujejo. Ruševine, sneg in sence tvorijo mnemične plasti, utelešene v tem, kar drugod imenuje arhiv bolečine, ki je vpisan v materijo (Kirn, 2022). V nasprotju z očiščeno nevtralnostjo zahodne fotoreportaže Saccove risbe zavračajo takojšnjost. Upočasnijo zaznavo in bralca prisilijo, da se prek razdejanja in krutosti vojne sreča s procesom, pozicijo in emocijami potlačenih, in ne kot s spektaklom podob smrti. Stran iz njegove grafične novele postane kot polje, na katerem se spomin ne konzumira, temveč izkopava, prek humorističnih in (samo)kritičnih vložkov pa se skuša spomin tudi že rekonstruirati, debatirati skozi dialog.

Sacco v ta proces nikoli ne vstopi kot nevidni novinar, ki se skriva za kamero in montira podobe. Njegova risana figura z očali in zvezkom, vedno prisotna

med prizori, pomeni radikalen odmik od konvencionalne objektivnosti. Ne nastopa kot nevtralni opazovalec, temveč kot vpleteni opazovalec, negotov v lastni vlogi. Pogosto deluje nerodno, upognjen, z zvezkom v roki in z velikimi očmi za očali. Ta avtoportret podre novinarsko avtoriteto in hkrati poudari sokrivdo: Sacco ni gospodar vednosti, temveč soudeleženec v ekonomiji pričevanja, ki povezuje umetnika, priče in bralce. Ko se sprašuje "Zapisujem ali konzumiram?" ne naslovi le sebe, temveč tudi nas, bralce. Njegovo delo spremeni gledanje v etično dejanje. Kaj storiti v primeru vojn(e), v katero smo oziroma moramo biti vpleteni?

V stripu *The Fixer* se ta dvoumnost zgosti v liku Nevena, Saccovega vodnika – vojaka, tihotapca, pripovedovalca. Neven trguje s spomini: prodaja fragmente vojne tujim novinarjem. Njegove zgodbe so hkrati izpoved in predstava. S tem razkrije, kako travma kroži znotraj nove kapitalistične ekonomije informacij. Sacco nikoli ne razreši vprašanja, ali so Nevenove zgodbe resnične – pomembna je oblika transakcije sama. S tem pokaže, kako spomin postane blago, avtentičnost pa oblika dela. Neven je hkrati žrtev, predstavlja tiste, ki so potlačeni, obenem pa prek zgodb dobiva tudi neko simbolno reputacijo. Morda uteleša tisto, kar Pasanović (2020) imenuje "sive cone moralne ekonomije". Sacco zavrača moralno jasnost in nas sooči z dejstvom, da v vojni ni čistih likov.

Saccova kritika sega širše – proti globalnim strukturam, ki so omogočile katastrofo. Ostre obsodbe usmeri v OZN in sile Zahoda, ki so z embargom na orožje pustile bosanske branilce brez zaščite. Eden od preživelih v *Goraždu* pove: "Mi smo imeli lovske puške, oni artilerijo. Združeni narodi so rekli, da je to pravično." S tem razgali birokratsko nasilje nevtralnosti – način, kako humanitarni diskurz prikriva sokrivdo. Njegova vizualna retorika se tu približa Lavričevim pilotom, ki poročata: "Ni zaznane sovražne aktivnosti." Oba razkrivata isto moralno praznino: pogled z višine, ki vse vidi in ničesar ne stori. Čeprav Sacco vstopa globoko v dogajanje, ostaja *tujec*, kar je povsem zavesten moment v njegovem delu. Priznava strukturno nesimetrijo med zahodnimi pričami in balkanskim subjektom. Njegova moč izhaja iz posredovanja, ne iz pripadnosti. Tako se v njegovem delu zrcali etika "vpletenega subjekta" (Rothberg 2009): tistega, ki ni neposreden storilec, a je vpleten v zgodovinsko mrežo nasilja. Saccovi avtoportreti – okorni, negotovi – vizualizirajo prav to pozicijo. Pričevanje nikoli ni nedolžno; gledalec je še bolj trdno vpisan v pričevanje zgodbe. Če tu izostane interpelacija na strani podobe (Lavrič), pa je tu vsekakor pomembno municiozno dokumentiranje detajlov v vsakodnevnih situacijah vojne.

Čeprav je Saccova pozornost do situacijskih podrobnosti izjemna, se le redko poglobi v bolj dolgoročne in socioekonomske vzroke in posledice vojne. Njegov pogled, oblikovan v okviru zahodnega humanitarnega diskurza, se pogosto konča z zadnjim strelom – ne s tranzicijo, ki sledi. Privatizacija, nacionalizem in razpad solidarnosti ostanejo zunaj Saccovega kadra. To ne zmanjša etične moči njegovega dela, ga pa spet dopolni Lavrič, ki v svojih stripih (zlasti v *Novih časih*) obravnava prav to: korupcijo tranzicije, porast neonacističnih gibanj, propad

urbanega tkiva, preplet primitivne akumulacije kapitala in spomina. Lahko trdimo, da skupaj tvorita dialektiko vojne: Sacco razkriva nasilje uničenja, Lavrič nasilje obnove.

Saccov glavni doprinos je v tem, da novinarstvo spremeni v obliko kritične zgodovinske zavesti. Njegova obsedenost s podrobnostmi, nenehno spraševanje lastne avtoritete in pripravljenost bivati v negotovosti pomenijo redefinicijo pričevanja po razpadu Jugoslavije. Vsaka risba je dejanje spomina. Bralec ni povabljen, da gleda zgodovino, temveč da vstopi vanjo – da sprejme vpletenost kot pogoj razumevanja. Zato tak protiarhiv ne zapira ran preteklosti, temveč jih ohranja odprte. Spomin na nasilje se ne sme privatizirati, pomiriti ali prodati. Nevtralnost oziroma sprava bi tu postala izdaja, ki naj bi nas odrešila in pomirila. A kaj ko so vsi pogoji za vojno v postdaytonski Bosni še naprej zelo živi? Politika, ki gre proti spravi, izraža etično trdnost, ki ne išče odrešitve, temveč odgovornost v preteklih in prihodnjih vojnah, ter pogum, ki bi v nasprotovanje dominantni zgodovini pognal čimveč publike.

ALEGORIJA IN PRIČEVANJE: DIALEKTIKA PROTISPOMINA

Ta dinamika je tesno povezana z Benjaminovo kritiko linearnega čitanja zgodovine. Walter Benjamin (1998) v svojem znamenitem tekstu o filozofiji zgodovine trdi, da fašizem deluje tako, da estetizira politiko – iz uničenja ustvari spektakel in mit, ki upravičuje oblast, ki uživa v samem uničevanju človeštva. Jugoslovanske vojne niso bile izjema. Fašistični duhovi preteklosti so postali grozote sedanjosti. Spektakel vojne in dominantni medijski prikazi – domači in tuji – so trpljenje pogosto pretvorili v potrošno podobo, vojno pa v krizni spektakel. Jaz trdim, da je tu grafična novela/novinarstvo Sacca postala/o subverziven medij: za razliko od filma, ki pospešuje in montira, strip ustavlja in prekinja.

Sacco in Lavrič delujeta v tem suspendiranem času. Spomina ne razumeta kot terapijo, ampak kot prekinitveno gesto – prostor, kjer zgodovina zazija skozi ideologijo. Namesto da bi ponudila spravo, ohranjata nerazrešenost. Bralec ostane vpleten, nelagoden, odgovoren. Čeprav sta si formalno različna, Lavriča in Sacca povezuje odklon od ideološke zaprtosti. Oba zavračata nacionalistično zahtevo po moralni gotovosti – potrebo po jasnih žrtvah in zločincih, junakih in pošastih. Namesto tega vztrajata pri dvoumnosti, ki sili bralca, da vstopi v kompleksnost zgodovine.

S tem se navezujeta na Rothbergovo (2019) etiko vpletenosti – spoznanje, da bralec nikoli ni zunaj zgodovine, ampak je vedno, na nek način, vpleten. Za Lavriča se vpletenost razkriva skozi groteskno odtujitev. Njegove basni razgalijo mehaniko preživetja in krutosti. Bralec ne more ostati zunaj; groteskno deluje kot zrcalo človeške sposobnosti.

Sacco, nasprotno, implicira bralca skozi bližino. S tem ko nariše samega sebe, pretrga pasivno gledanje. Njegova negotovost postane etični instrument: ko Sacco pogleda stran, nas prisili, da premislimo lastno odvrnitev pogleda. Strip s tem razkrije svojo filozofsko moč. Za razliko od proze, ki je linearna, ali filma,

ki določa ritem, strip zamrzne čas. Okviri izolirajo trenutke, praznine med njimi ustvarjajo tišino. Bralec mora sam poganjati gibanje – naprej, nazaj, v zastoju. Tako deluje tudi spomin: nepretrgano, temveč kot vrnitev, prekinitiv, ponovitev. Lavrič in Sacco spomina ne prikazujeta – uprizarjata ga.

SKLEP: SPOMIN KOT SKUPNO DOBRO PROTI NACIONALISTIČNI OGRAJI

V postjugoslovanskem kontekstu je spomin prepogosto razcepljen na dve smeri:

na eni strani ikonoklazem do vsega, kar je povezano s socializmom – kar potrjuje nacionalistične narative novih držav –, na drugi strani pa privatizirani poskusi v obliki jugonostalgije, ki se upirajo nacionalističnim pripovedim in vojnam.

Sacco in Lavrič se oba upirata tranzicijski ideologiji, ki trdi, da je moralo najprej postati grdo, da bi se lahko izboljšalo. Zahtevata, da se vojnega časa spominjamo na kritičen in večplasten način ter da spomin znova vzpostavimo kot skupno dobro – nestabilno, sporno, zahtevno in pogajano skozi presečišča spola, razreda in naroda.

Njuna dela zavračajo nacionalistični mit in humanitarno sentimentalnost. Namesto pomiritve ponujata soočenje. Stripa Joeja Sacca in Tomaža Lavriča sta ključna posega v politično ekonomijo spomina po vojni. Proti nacionalistični ograji zgodovine in humanitarni apropiaciji trpljenja znova odpirata spomin kot skupni teren – sporen, nedokončan, a odprt za kritiko.

Lavrič razkrije groteskno preobrazbo solidarnosti v razmerah vojnega kapitalizma, od lakote, pohlepa, absurda do nemožnosti računati na neko človeško schindlerjevsko dobroto, ki naj bi presegla fašistične delitve. Lavrič ne prikazuje vojne kot mit, temveč kot moralni kolaps. Medtem pa Sacco gradi protiarhiv bolečine, travme, a tudi opolnomočenja potlačenih – skozi njihova in svoja pričevanja, skozi ruševine in samospraševanje. Njegovo senčenje spremeni uničene mestne pokrajine v geologijo spomina, kjer vsak kamen obtožuje. Skupaj zavračata zamenjavo spomina z dediščino in žalovanja s spektaklom. V času revizionizma in vsiljene amnezije ta dela zahtevajo budnost in pogum ter prispevajo k definiciji spomina kot odprtega procesa, ker je tudi krivica še vedno odprta. Lavrič pokaže, kako vojna razjeda notranjost – kako lakota, ideologija in absurd razgradijo moralno strukturo. Razkrije smeh krutosti, banalnost zla, tišino neizrekljivega. Sacco s pričevanjem vrača posameznim glasom zgodovinsko težo – ne zato da bi dosegel spravo, temveč da bi vzpostavil odgovornost.

Oba avtorja in njune stripe lahko vzamemo za zgleden primer poante, da spomin ni retrospektiven, ampak perspektiven. Spominjati se ne pomeni gledati nazaj, temveč odločati, kako bomo šli naprej.

DOSTOPNOST RAZISKOVALNIH PODATKOV

Raziskava ni ustvarila novih raziskovalnih podatkov.

NAVZKRIŽJE INTERESOV

Avtor izjavlja, da ni v navzkrižju interesov.

LITERATURA

- Agamben, Giorgio. 2004. *Homo sacer: Suverena oblast in golo življenje*. Beletrina.
- Althusser, Louis. 2023. *Za Marxa*. Založba *cf.
- Benjamin, Walter. 1998. *Izbrani spisi*. Založba SH.
- Kirn, Gal. 2015. *Partizanski prelomi*. Sophia.
- Kirn, Gal. 2022. "The Primitive Accumulation of Memory and Capital". *Memory Studies* 15(6): 1123–38.
- Lavrič, Tomaž. 1997. *Bosanske basne*. Mladina.
- Movrin, Klemen. 2010. *Fables of War: Tomaž Lavrič's Bosanske basne*. University of Ljubljana Press.
- Pasanović, Emir. 2020. *Bosnian War Comics and Representation*. Faculty of Political Sciences.
- Petrović, Tanja. 2013. *Yuropa: Jugoslav Legacy and the Politics of the Future in Post-Yugoslav Societies*. Mirovni Inštitut.
- Petrović, Tanja. 2024. "Graphic Memories of Yugoslav Wars: *Rat* by Đo & Dju and *Vojna* by Goran Duplančić". *Anthropos* 56 (1): 127–50.
- Ramet, Sabrina P. 2006. *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918–2005*. Washington, DC, and Bloomington: Woodrow Wilson Center Press and Indiana University Press.
- Rothberg, Michael. 2009. *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford University Press.
- Rothberg, Michael. 2019. *The Implicated Subject: Beyond Victims and Perpetrators*. Stanford University Press.
- Sacco, Joe. 2000. *Safe Area Goražde: The War in Eastern Bosnia 1992–1995*. Fantagraphics Books.
- Sacco, Joe. 2003. *The Fixer: A Story from Sarajevo*. Fantagraphics Books.
- Vervaet, Stijn. 2011. "A Different Kind of War Story: Aleksandar Zograf's *Regards from Serbia* and Tomaž Lavrič's *Bosnian Fables*". *Slavic and East European Journal* 55 (2): 307–25.
- Virilio, Paul. 1986. *Speed and Politics: An Essay on Dromology*. Semiotext(e).
- Virilio, Paul. 1989. *War and Cinema: The Logistics of Perception*. Verso.

POST-YUGOSLAV WARS AND COUNTER-MEMORY IN THE GRAPHIC NARRATIVES OF JOE SACCO AND TOMAŽ LAVRIČ'S BOSNIAN FABLES

Abstract. *The article examines the distinct counter-narrative strategies employed by Joe Sacco and Tomaž Lavrič in representing the war in Bosnia and Herzegovina and what marks in a determinant way the post-Yugoslav transformation generally. Through analysis of Sacco's testimonial reportage and Lavrič's allegorical grotesque realism, it is argued that both artists intervene in the general political economy, the advent of war capitalism, and extreme nationalism. The article contends that through their hybrid form of image and word comics democratise memory by reopening the terrain of mourning to critique and political imagination.*

Keywords: *Joe Sacco, Tomaž Lavrič, post-Yugoslav wars, counter-memory, primitive accumulation of memory, graphic journalism, grotesque realism, critique of nationalism.*

Mirt KOMEL*

ALAN FORD V JUGOSLAVIJI: OD IRONIJE IN TAVTOLOGIJE DO IDEOLOGIJE**

Povzetek. Alan Ford, italijanski strip, ki sta ga leta 1969 ustvarila Max Bunker in Magnus, je kmalu po prevodu v hrvaščino v Jugoslaviji postal izjemno popularen. Njegov ironični pristop k žanru vohunjenja, združen z nadrealističnim črnim humorjem in satirično kritiko Italije in Zahoda, je očitno odlično preveden v ironično upodobitev jugoslovanske politike tistega obdobja, ki je večinoma vplivala tudi na sodobno politiko v postjugoslovanskih državah. Članek se osredini na komične aspekte jugoslovanskega Alana Forda, še zlasti pa na ironijo in tautologijo kot dvoje specifičnih tehnik proizvodnje komičnega učinka, ki si jih komedija deli z ideologijo.

Ključni pojmi: Alan Ford, Jugoslavija, komedija, ideologija.

UVOD

Nemara ni naključje, da *Alan Ford*, ki sta ga ustvarila Luciano Secchi in Robert Raviola – Max Bunker in Magnus –, začne svoje popotovanje v revolucionarnem letu 1969, ko je povojni optimizem počasi usihal, prevladujoča liberalna ideologija pa začinjala kazati svoje razpoke. *Alan Ford* je v osnovi satira špijonskega žanra, začinjena s črnim humorjem in ciničnimi referencami na določene specifične lastnosti italijanske družbe tistega časa, obenem pa tudi posmeh določenim univerzalnim vrednotam Zahoda nasploh. Čeprav je bil ob izidu ta strip zelo popularen v Italiji, je zunaj svoje izvirne dežele ostal razmeroma neznan, razen ene izjemne izjeme: Jugoslavije. Nenavadno, a *Alan Ford* je s svojo tranzicijo iz kapitalistične Italije v sosednjo socialistično Jugoslavijo postal tako uspešen, da je celo veliko kasneje, po razpadu nekdanje skupne države, ki je rezultiral v nastanek njenih držav naslednic, ostal in ostaja eden izmed najbolj popularnih stripov na Balkanu. Če je bil izvirno zamišljen kot satira kapitalizma, je samo še bolj zanimivo videti, kako je na drugi strani t. i. “železne zavese” postal bran in znan kot satira socializma ali, če se izrazim po “alanfordovsko”, njegova natančna odslikava. Kako potemtakem spraviti skupaj ti dve medsebojno

* Dr. Mirt Komel, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, mirt.komel@fdv.uni-lj.si.

** Izvirni znanstveni članek.
DOI: 10.51936/tip.63.1.157

kontradiktorni recepciji? Kako lahko politična satira postane učinkovita kritika dveh tako zelo različnih ideologij? Namesto da bi se oprl na domnevno “univerzalnost” komedije kot take, ki bi v zadnji instanci sovpadla s prav tako zmotno tezo o “univerzalnosti” ideologije nasploh, tukaj raje predlagam določen pogled na komedijo, ki se osredini na njene specifične tehnike ironije in tautologije, ki predstavljajo dva načina, kako se *Alan Ford* dotakne še tako različnih ideologij, kot sta kapitalizem in socializem.

ALAN FORD IN GRUPA TNT

Izvorna ideja za strip *Alan Ford*, kakor jo je zasnoval Max Bunker skupaj s svojim ilustratorjem Magnusom, ni bila nič prav posebej presenetljivega: satirična parodija Jamesa Bonda, ikoničnega britanskega vohuna, ki je vplival na desetletja literature, filma, tv-serij in popularne kulture nasploh.

Izhodišče *Alana Forda* je krog šestih glavnih likov iz (zdaj že) legendarne grupe TNT: Alan Ford, Bob Rock, Conte Oliver, Jeremija, Grunf in Numero Uno a. k. a. *Broj jedan*. Člani grupe, ki deluje iz cvetličarne v New Yorku, ki je krinka za tajni štab, so upodobljeni kot leni, revni in nesposobni, vendar obenem nekako premeteni ali vsaj prebrisani, še zlasti takrat, ko gre za njihove lastne interese. Na čelu skupine pa “stoji” mož na vozičku, *Numero Uno*, ki je bil sicer vpeljan v serijo šele z enajsto številko, njegova poglobljena lastnost pa je – poleg njegove “večnosti”, kakor izvemo iz epizode v epizodo, ko se v spominih vrača na ključne zgodovinske trenutke zahodne zgodovine –, da denar za posamezne misije pokasira sam, svoje agente pa plačuje z drobižem.

Legendarna prva številka stripa, ki je maja 1969 izšla z naslovom *Il Gruppo TNT*, ni bila sprejeta s takšnim navdušenjem, kot bi ga človek morda pričakoval, kar je vrglo senco še na drugo številko, *Il dente cariato*, ki je izšla junija istega leta. Kljub temu pa je sloves *Alana Forda* naraščal z vsako naslednjo številko, vse do petinsedemdesete, ko je leta petinsedemdeset Magnusa zamenjal Paolo Piffarerio za skoraj deset let, potem ko je leta 1983 strip prešel na Max Bunker Press, kjer še vedno izhaja; soustvarja ga duo Dario Perucca in Omar Pistolato (Lucchesi 2014). Strip je bil sicer prirejen v animirani film in celo kot gledališko delo, inspiriral pa je številne knjige in filme, od katerih velja omeniti kratki film *Alan Ford e il Gruppo TNT contra SuperCiuk*, ki ga je produciral sam Max Bunker davnega leta 1988.

Bunker je ob neki priložnosti dejal, da ni hotel ustvariti stripa, ki bi, tako kot dvoje njegovih prejšnjih (*Satanik* in *Kriminal* (Bunker & Raviola), padel v žanr črnohumornih pustolovščin, še manj pa pod kategorijo komedije tipa Mickey Mouse (Walt Disney), temveč je hotel narediti eksplozivno mešanico žanrov (pustolovščine, romance, hororja), ki jo drži skupaj osnovna vohunska hrbtenica (Terzi 2011). Pastiš žanrov, ki ga poznamo kot enega izmed distinktivnih elementov postmodernizma, je definitivno ena izmed prepoznavnih potez *Alana Forda*, ampak treba je vendarle natančno določiti, da je element, ki prevladuje, parodija – parodija vseh različnih žanrov, ki se pojavijo v pastišu, oprti na poglobljeno

vohungsko narativno linijo, ki predstavlja privilegiran objekt vsesplošnega parodiranja.

To omenjam zato, ker bi zaradi fokusa na parodijo takšno delo sodilo prej pod modernistično umetnost kot postmodernistično, vsaj če sledimo kriterijem, ki jih je postavil sam Jameson v svoji knjigi *Postmodernizem ali Kulturna logika poznega kapitalizma*.¹ Razlika med *pastišem* in *parodijo* je pomembna, če želimo razumeti subverzivni učinek *Alana Forda*:

Pastiš je, podobno kot parodija, posnemanje neke določene maske in govora v mrtvem jeziku, vendar gre za nevtralno prakso takšne mimikrije, brez dodatnih motivov parodije, skratka, za prakso, amputirano satiričnega impulza, izpraznjeno smeha in kakršnega koli prepričanja, tako da poleg abnormalnega jezika, ki si ga za trenutek izposoja, nekaj zdrave lingvistične normalnosti kljub vsemu še vedno obstaja. (Jameson 1997, 65)

Pastiš je, skratka, "prazna ironija, kip s slepimi očmi" (Jameson 1997, 65), pri čemer je parodija ravno nasprotno definirana kot posebna vrsta ironije, ki posnema določeno masko s svojim specifičnim diskurzom, ki je daleč od nevtalnega, motivira pa jo satirični impulz, ki izbruhne v smeh v trenutku, ko se dotakne resne realnosti, kar je predmet njene mimikrije.

Alan Ford je definitivno primer takšne parodije, kajti *pastiš*, s katerim operira, ko posnema različne žanre, je vselej že v funkciji neke splošnejše – in hkrati, kot bomo videli v trenutku, tudi zelo posebne – ironije, ki zadeva samo srčiko družbene realnosti. V trenutku, ko odpremo strip, lahko vidimo, da New York, v katerem se nahaja cvetličarna, ni ravno pravi New York, kakor tudi ne preostali svet, ki ga protagonisti obiščejo na svojih eksotičnih potovanjih (distinktivna poteza vohunskega žanra). Realnost je prikazana iz zelo specifičnega zornega kota, kakor se kaže skozi leče vsakokratnega žanra, znotraj katerega se koordinate realnega in nerealnega, resničnega in neresničnega, pač prilagodijo in spreminjajo glede na situacijo, v katero se zaplete ta ali oni žanrski protagonist (podobno kot je, na primer, London, v katerem živi in dela "detektiv nemogočega" Dylan Dog, prikazan skozi leče nadnaravnega hororja). V tem oziru bi si predstavljali, da bo New York, v katerem živi Alan Ford, modeliran skozi prevladujoči vohunski žanr, tako da bomo kot bralci dobili vpogled v svet špijonov, tajnih organizacij in adrenalinskih misij, ampak tisto, kar dobimo, ni nič takega, pač pa nič manj kot svet, kakor se kaže skozi leče razrednega boja: "Realnost je predstavljena kot razcepljena na dva ločena svetova, ki nimata nobene skupne mere, nobene 'skupne realnosti' (...) V *Alanu Fordu* osrednja vrzel razlikuje

¹ Jameson je v svoji knjigi zelo strog glede konceptualne razlike med parodijo in *pastišem*, pri čemer precizno identificira izvor termina "pastiš" takole: "Ta koncept, ki ga dolgujemo Thomasu Mannu (iz *Doktor Faustus*), ki ga s svoje strani dolguje Adornu in njegovi analizi dvojnega napredovanja glasbenega eksperimentiranja (Schoenbergovemu inovativnemu načrtovanju, Stravinskyjevemu iracionalnemu eklekticizmu), moramo strogo razlikovati od njegove splošno razširjene rabe." (Jameson 1997, 76)

realnost revnih od realnosti bogatih, ki *soobstajata na istem mestu, ne da bi zares soobstajali druga za drugo.*" (Bunta 2016, 893) Svet *Alana Forda* je, skratka, razcepljen po razrednih linijah, pri čemer realnost revnih in realnost bogatih trčita druga ob drugo v salvah smeha.²

Superhik, eden izmed glavnih "negativcev" v stripovski seriji in antagonist Alana Forda par excellence, je kot Ezechiele Bluff upodobljen kot tipičen *underdog*, povprečen predstavnik delavskega razreda, kot Superhik s svojo superalkoholično sapo pa je upodobljen kot anti-Robin Hood, ki "krade revnim, da bi dal bogatim", s čimer uteleša paradoks razrednega boja, kakor je na ontološki ravni navzoč v svetu *Alana Forda*.

Pa vendar, če lahko že na podlagi teh nekaj mimobežnih opazk razumemo, zakaj je satira kapitalistične realnosti skozi žanrsko parodijo lahko v povojni Italiji učinkovito delovala, pa se po drugi strani ne moremo dovolj načuditi temu, da je še bolje delovala v socialistični Jugoslaviji, kot da se v prevodu ni nekaj izgubilo, pač pa pridobilo.

ALAN FORD GRE V JUGOSLAVIJO

Glede na izrazito italoameriški značaj stripa *Alan Ford*, z neposrednimi referencami na italijansko lokalno realnost ter številnimi izrazi v milanskem narečju, pa tudi z odkritim posmehovanjem določenim vidikom sodobne kapitalistične družbe, zlasti (anti)utopičnemu "ameriškem snu", je skoraj neverjetno, da je že takoj po prvem prevodu v letu 1972 na že takrat izjemno zasičenem stripovskem trgu SFRJ dosegel tako velik uspeh (Draginčić & Zupan 1986). Še bolj presenetljivo pa je, da je strip preživel nasilni razpad države in ohranil svojo priljubljenost tudi kasneje z izdajami v hrvaščini, bosanščini, srbsčini, makedonščini in slovenščini (Rossini 2014; Patruno 2006). Kako gre to razumeti?

Izdajanje stripa *Alan Ford* v nekdanji Jugoslaviji je začelo državno podjetje Vjesnik iz Zagreba; prvih nekaj številki ni doseglo večjega uspeha – vse dokler se ni v 25. številki pojavil že omenjeni antagonist Superciuk, preveden kot Superhik, s svojim znamenitim motom: "Krade revnim in daje bogatim." Ta lik je bil očitno razumljen ne le kot popolna kritika kapitalizma ameriškega tipa, temveč tudi kot kritika jugoslovanskega socializma – čeprav iz dveh zelo različnih in nezdružljivih perspektiv, kar še poudarjata dve različni imeni za istega junaka: medtem ko Superciuk označuje "izprijeno logiko" kapitalizma, kjer so revni izkoriščani v korist bogatih. Superhik označuje podobno "izprijeno logiko" socializma, kjer revni izkoriščajo sami sebe (Superhik pa to vlogo izvrstno pooseblja, saj je tudi sam proletarec).

Velik del uspeha stripa v Jugoslaviji gre pripisati Nenadu Brixiju, njegovemu

² Bunta v svojem članku, posvečenem Crepaxu in Magnusu, *Umetnost pornoloških refleksij*, trdi, da obstajata dva glavna metodološka koncepta, ki povezujeta pristopa Crepaxa in Raviola v Valentini in Alanu Fordu, in sicer "pornološki" in "metafizični", pri čemer prvi označuje seksualno estetiko, drugi pa zgoraj omenjeni razkol v resničnosti, kjer se nenehno in sistematično izogiba uporabi izraza "razredni boj", temveč raje govori o "antagonizmu" (Bunta 2016, 891–94).

domiselnemu in svobodnemu prevodu, tako jezikovnemu – slengu – kot tudi političnemu, saj je vključil številne implicitne reference na jugoslovanski socialistični sistem (Džamić 2012). Nekatere slike so bile v določenih izdajah odstranjene ali prebarvane, medtem ko so se v drugih pojavljale v izvorni obliki; pričakovano je nekatere izdaje Vjesnika založnik občasno cenzuriral.³ Tudi Max Bunker je priznal Brixyjeve prispevek k priljubljenosti *Alana Forda* v Jugoslaviji, ki je v določenem obdobju celo preseгла domačo, italijansko, in ga pohvalil kot “enega redkih prevajalcev, ki je uspešno prenesel črno satiričnost zgodbe in risbe Alana Forda”. Brixyjeva smrt leta 1984 je za mnoge zaznamovala konec določene ere *Alana Forda* v Jugoslaviji.⁴

Če se sklicujemo na Williamsovo tripartitno teorijo dominantne-rezidualne-emergentne kulture (Williams 1977, 121–27) in razumemo *Alana Forda* kot implicitno kritiko jugoslovanskega socialističnega sistema zaradi njegove vzporednosti s takratno družbo, bi lahko prevod *Alana Forda* – tako z jezikovnega kot kulturnega vidika – obravnavali kot del “emergentne kulture”, v nasprotju s “prevladujočimi” in “rezidualnimi” elementi takratne jugoslovanske družbe. V smislu paralelizma in satire *Cvječarnica* nenavadno spominja na *Kuču cveča*, Titov mavzolej, Tito sam pa na *Broj jedan* ali Številko ena, kot je denimo opazil Džamić (2012) v svoji knjigi o *Alanu Fordu* z briljantnim naslovom *Cvječarnica u Kuči cvječa*. Vendar pa, kljub temu da so vzporednice med jugoslovansko situacijo in svetom *Alana Forda* skorajda srhljive, je treba natančno določiti, kje se paralelizem začne in kje se konča: medtem ko “zunanji svet” *Alana Forda* prikazuje “drugi”, “revni” obraz kapitalizma, pa je “notranji svet” *Cvječarnice*, iz katere deluje skupina TNT, tisti, ki prikazuje jugoslovanski socializem. Če je socialna dinamika skupine TNT – kaotični odnosi, disfunkcionalnost, slaba organizacija, nesposobni agenti – veljala za prikaz jugoslovanske družbe, potem je njen zunanji svet mogoče razumeti kot jugoslovansko “zunanost” v širšem pomenu, tj. kapitalistični Zahod kot tak.

Kljub temu da je *Alan Ford* sprva deloval kot nastajajoča protikulturna pojavnost, je kmalu dosegel tako ogromno priljubljenost, da je postal prevladujoča kulturna forma, in sicer že po Titovi smrti, kasneje pa, po razpadu Jugoslavije, rezidualna v njenih naslednicah. Ogromno priljubljenost *Alana Forda* v Jugoslaviji dokazujejo številni filmi, gledališke predstave in druga umetniška dela, ki so bila neposredno navdihnjena s stripom v jugoslovanski različici: leta 1994 je bila

³ Na primer, v številki #16, “*Ne volite Notaxa*” (“Nixona”), vrstica, ki se posmehuje specifičnemu amerišskemu rasizmu: “Najprej objubim, da se bomo znebili črncev ... To je država bele rase in tisti, ki ne misli tako, bo kaznovan ...” je bila spremenjena v: “Najprej objubim, da se bomo znebili našega sovražnika. To je naša država in tisti, ki ne misli tako, bo ...”

⁴ Izdajanje se je nadaljevalo po Brixyjevi smrti, vendar je končalo leta 1992 z izbruhom jugoslovanskih vojn, po katerih je Borgis prevzel izdajo za hrvaški trg, ohranil izvorni naslov serije *Alan Ford Superstrip*. Maverick iz Kraljeva je sprva začel izdajati za srbski trg, nato pa je strip leta 2003 prevzel Color Press Group iz Novega Sada. Okoli leta 2000 so bile izvorne epizode v Brixyjevem prevodu znova izdane pri hrvaškem Strip-agentu pod naslovom *Alan Ford Klasik*, ki je prav tako izdal *Alan Ford Extra* (nove italijanske epizode) in *Priče Broja 1* (“Pripovedi Številke 1”).

v Beogradu na odru Teatra T uprizorjena gledališka predstava z naslovom *Alan Ford*, leta 2002 pa je Radio Beograd izvedel radijsko igro, temelječo na tej predstavi; film *Črna mačka, beli mačkon* Emirja Kusturice iz leta 1998 vključuje lik, ki v filmu nenehno bere strip *Alan Ford*; hrvaška rock skupina *Prljavo Kazalište* je svoje ime prevzela iz prevedene replike iz številke *Alana Forda* z naslovom *Broadway*; srbska heavy metal skupina *Pero Defformero* je ime dobila po enem izmed stranskih likov iz stripa; podobno je tudi makedonska rockovska skupina *Superhiks* prevzela ime po liku iz stripa; v 80. letih je jugoslovanski programski studio Suzy Soft ustvaril igro z naslovom *The Drinker*, ki je bila, seveda, navdihnena s Superhikom itd.

Poleg teh popkulturnih referenc ne gre spregledati, da so postale fraze iz *Alana Forda* del vsakdanjega žargona v skoraj vseh postjugoslovanskih državah naslednicah, ne glede na njihove (različne) nacionalne jezike: "Broj Jedan" se uporablja za vsako starejšo, jeznorito in vplivno osebo; "Superhik" za kogarkoli z resnimi težavami z alkoholom; "Jeremija" za nekoga, ki je lahko užaljen, kot sinonim za "Sneguljčico"; replika Sira Oliverja "Cijena, prava sitnica" ("Cena? To je poceni!") je postala vsakdanja fraza, ki – ironično – ne označuje tistega, kar izreka, pač pa ravno nasprotno, namreč, "predrago".

Še posebej ta zadnja replika je, mislim, značilna za eno od izrazitih dialektičnih lastnosti *Alana Forda*, in sicer njegovo sposobnost izražanja pravega pomena skozi svoje nasprotje oziroma tisto, kar je v grški retoriki poznano kot *antiphrasis*, v rimski pa kot *ironija*.⁵

IDEOLOŠKA FUNKCIJA IRONIJE IN TAVTOLOGIJE

"Sokratova ironija", nemara najbolj znana filozofska oblika ironije, je specifična dialektična metoda preiskovanja, pri čemer, preprosto povedano, ena oseba lažno prikazuje nevednost, da bi pridobila priznanje od sogovornika, katerega znanje je nato razkrita kot ničvredno.

Hegel, navdušenec nad Sokratom in njegovo metodo – Brecht o njem pravi takole: "Ima vse lastnosti enega največjih humoristov med filozofi, tako kot Sokrat, ki je imel podobno metodo" (Brecht 1967, 1460–62) – je svojo dialektiko razvil v tesni povezavi z ironijo, ki je delovala na podoben način, saj je "lažno prikazoval popolno znanje, da bi od sogovornika pridobil priznanje nevednosti", katerega znanje je nato spet razkrita kot ničvredno.

In ali ne bi mogli *Alana Forda* obravnavati kot natančno takšno filozofsko vajo iz ironije? Glavni protagonisti stripa so komični predvsem zato, ker sledijo Heglovemu principu komedije, kjer se razmerje med substanco in subjektom, kakor se izvaja v tragediji, zaobrbe: namesto da bi se etična substanca potrdila prek subjektivnega delovanja tragičnih posameznikov, komični posameznik uveljavi svoj subjektivizem nad samo etično substanco, natanko diskrepanca med

⁵ Kvintilijan v svojem delu *Institutio oratoria* ironijo definira natanko s temi besedami, namreč, da gre pri ironiji "razumeti nasprotno od rečenega" (*contrarium quod dicitur intelligendum est*). (IX 2 XLIV)

enim in drugim pa je vir komičnega (Hegel 1997, 1380). Medtem ko “naivni” Alan Ford z eno roko “lažno prikazuje nevednost” v tem, ko z drugo roko dejansko izvaja tisto, kar bi lahko razumeli kot etično substanco stripa, so njegovi idiotski tovariši iz cvetličarne v svoji samozavesti “lažno prikazovali popolno znanje”, ki vsakokrat trči ob trdo resničnost, tako da ta razlika med njihovo subjektivnostjo in resničnostjo postane predmet (po)smeha.

Ironija (celo dvojna ironija) pa leži v tem, da če je bila v originalnem italijanskem *Alanu Fordu* satira kapitalistične resničnosti eksplicitna – in zato ni prese- netljivo, da ni prišla v anglosaksonski svet, kjer je kapitalizem doma –, pa je bila v jugoslovanskem prevodu samo implicitna, v smislu, da so cvetličarna in njeni prebivalci satira socialistične družbe. Kot da je strip omogočal posredno zadosti- tev nezavedni želji po posmehovanju sistemu, ki tega ni dopuščal.

Freud je *antiphrasis* označil za enega izmed načinov, kako nezavedno deluje, da bi se izognilo zavestni cenzuri jaza, pri čemer se nasprotno od tistega, kar je sicer cenzurirano, prikaže kot *vorstellungs-repräsentanz* potlačene vsebine: kot je obsežno prikazano še zlasti v njegovem delu *Interpretacija sanj*, ta proces lahko vpliva na lastnosti predmetov ali ljudi, tako da majhen predmet postane zelo velik ali nekdo, čigar intelekt je v resničnem življenju vreden zavisti, se v sanjah zdi neumen ali pa se vzpenja po stopnicah, namesto da bi padel ... (Freud 2010). Ali, bolj relevantno za našo temo, v svoji knjigi o *Witzu*, kjer se odvija podoben proces, da se prikrije tabuiziran vsebinski element z njegovim nasprotjem prek evfemizmov (Freud 1916), kot v tej Žižkovi šali: “Kaj je freudovski spodrsrljaj jezika?” – “Ko misliš nekaj in rečeš mati.”

Althusser, ki je v mnogih svojih delih poskušal združiti marksizem in psiho- analizo, je opazil določeno konceptualno paralelo med marksističnim razume- vanjem ideologije in psihoanalitično koncepcijo nezavednega, s čimer je odprl pot svojim učencem – Balibaru, Machereyu, Pecheuxu in drugim – za specifično kritiko ideološkega diskurza, pri katerem sta umetnost nasploh in literatura še posebej razumljeni kot potencialno subverzivna praksa razrednega boja.⁶

Znotraj marksistične analize ideološkega diskurza pa se je poleg same ironije na tnalu znašla še neka druga retorična figura, namreč tautologija, tj. ideološka trditev, ki potrjuje obstoječi red stvari, namesto da bi ga podvrgla subverziji. Tav- tologija, že od nekdaj jezikovno orodje ideološkega konservativizma, se potrjuje skozi številne emblematične primere, na primer, v tem krščanskem tautološkem afirmiranju identitete Boga: “Bog je Bog”. Jean-Jacques Lecercle v svojem delu *Marksistična filozofija jezika* piše, da je tautologija gramatični označevalec “ide- ologije konsenza”, saj “namerno zanemarja ekonomske, socialne in politične probleme v trenutku, ko obljublja, da jih bo rešila” (Lecercle 2008, 162–66). Če

⁶ Althusser je v svojem delu *O Marksu in Freudu* trdil, da je mogoče vzpostaviti vzporedno branje med Marxovo teorijo razrednega boja in Freudovim odkritjem nezavednega, pri čemer sta obe teoriji konfliktne, saj kažeta na njihov esencialni epistemološki prelom s tradicijo tudi v njihovem uporu proti prevladujoči kapitalistični ideologiji (Althusser 1991, 17–30). Za kompleksno razmerje med Althusserjem in psihoanalizo glej tudi Pascale Gillot (2009) *Althusser et la psychanalyse*.

kdo na primer opozori na krutosti vojne, na vztrajno težavo revščine in vprašanje, kako Bog vse to upravičuje, je najbolj ideološko konservativen odgovor prav "Bog je Bog", ki potrdi identiteto vsemogočnega kot razlago za te grozote, hkrati pa se izogne zgodovinskim vzrokom zanje. Preprosto zanikanje takšne ideološke trditve deluje na podoben način, pri čemer potrjuje tisto, kar naj bi bilo predmet zanikanja: "Tisti, ki se je za nas žrtvoval na križu, ne obstaja." Zanikanje je namreč vedno zgolj zanikanje predpostavljene, že obstoječega vsebine, ki se tako znova potrdi s svojim samim zanikanjem.

Kako se torej lotiti ideološke funkcije tautologije?

Michel Pêcheux v svojem delu *Diskurz in ideologija(e)* korak za korakom sledi Althusserjevi teoriji ideološke interpelacije v povezavi z Lacanovo logiko označevalca in na nekem mestu opaža, da v njej deluje skriti proces potrjevanja identitete ter da je simptomatična absurditeta "dokaznosti" prikazana v njenih zvitih, humornih, ironičnih uporabah – tako kot v naslednji šali: "Gospod Tainta, povejte nam svoje ime!" Naslovi se gospoda Taintaja, kar se tautološko ponovi, ko se ga vpraša še po imenu. Ali še drug primer, ki nam je verjetno vsem znan: "Imam tri brate, Paula, Michela in mene." (Pêcheux 1975, 125–66) Z ironičnim štetjem "sebe" kot enega izmed "treh bratov" se razkrije absurdnost ne samo "elementarnih struktur sorodstvenih vezi", temveč tudi štetja.

In to, kar *Alan Ford* počne, je prav to, da obrne tautološko ideologijo interpelacije na notranjo stran, tako da na koncu postane njeno nasprotje, ne "ideologija konsenza", temveč "ideologija konflikta", ki poudarja "ekonomske, socialne in politične probleme", kot najbolje potrjujejo postopni razvoj naslednjih primerov, ki prehajajo od osnovne tautologije do ironičnih "nasprotnih pomenov" vse do neposredne kritike vladajoče ideologije.

ŠTUDIJA PRIMERA ALAN FORD

Alan Ford vsebuje plejado memorabilnih citatov, ki so, kot že omenjeno, še vedno v rabi v jugoslovanskih državah naslednicah. Najdemo jih na majicah in kapah, redno krožijo tudi na socialnih omrežjih, še zlasti kot politični komentarji v času volitev. Že to priča ne samo o popularnosti tega nadvse izjemnega stripa, pač pa tudi o njegovem političnem pomenu. V nadaljevanju bom navedel in interpretiral izbrani nabor, da bi ponazoril to, kar stoji v naslovu: od tautologije in ironije do ideologije.

"Tko spava, nije budan." – "Kdor spi, ni buden." Preprosta tautologija, ki izjavlja očitno, kot bi rekel, "kdor spi, pač spi", a to izjavlja na logičen način *omni negatio est determinatio*, v smislu, da tako kot za A velja, da ni B, tako velja tudi obratno: "kdor spi, ni buden"; in prav tako tudi, da "kdor bdi, ne spi".

V tem oziru je podobna še neki drugi, zelo popularni izjavi, namreč: "Kaniš li pobijediti, ne smiješ izgubiti." – "Če želiš zmagati, ne smeš izgubiti." Podobno kot v prejšnjem primeru gre za determinacijo skozi negacijo, le da je tukaj implicitno vsebovana ideološka konotacija, ki zadeva status "zmage" kot nečesa zaželenega.

Poglejte zdaj, kako je zgornja izjava spreobrnjena v sledeči: "Ne predaj se

nikad, osim kad moraš.” – “Nikoli se ne predaj, razen ko se moraš.” Tukaj ne gre več za tautologijo kakor v zgornjih dveh primerih, pač pa za eksplicitno ideološko postavko, namreč, da je predaja – če jo razumemo kot nasprotje ali vsaj pogoj *sine qua non* poraza – nekaj nesprejemljivega.

V svoji dovršeni obliki se takšna ideologija kompetitivnosti, kakor jo uteleša še zlasti šport kot domnevno ideološko nevtralno področje družbe, glasi: “Nije važno sodelovati, važno je pobijediti.” – “Ni važno sodelovati, važno je zmagati.” S tem ko se povsem premesti poudarek olimpijskega slogana “ni važno zmagati, važno je sodelovati”, izjava s svojo ironijo razkrije tautologijo, ki je implicitno vsebovana v znani športni mantri: če je potrebno prav posebej afirmirati, da “zmaga ni važna, pač pa sodelovanje”, potem je temu tako natanko zato, ker v resnici velja ravno obratno, namreč da je zmaga tisto, kar je zares pomembno, ampak športna ideologija, ta kvintesenca kapitalističnega principa “uspešnosti”, to poskuša zamaskirati s kategoričnim imperativom, ki ga zgornji citat alanfordovsko razkrinka in “obrne nazaj na noge”: “Ni važno sodelovati, važno je zmagati.”

To vsekakor ne velja samo za šport, pač pa za celotno sfero družbe, še zlasti pa za politiko, ki se – v primerjavi s športom in drugimi področji – niti ne pretvarja, da bi bila onkraj ideologije, namesto tega termina pa uporablja sinonime in evfemizme, kot so “vrednote” ali “načela”. Od tod učinkovitost sledeče alanfordovske izjave, ultimativnega političnega štos, ki zadeva status stranke pred volitvami: “Mi ništa ne obečavamo i to ispunjavamo. Stranka istine.” – “Ničesar ne obljublamo, in to tudi izpolnjujemo. Stranka resnice.” Za razliko od vseh ostalih strank, ki obljublajo, a ne izpolnjujejo, Stranka resnice izpolnjuje tisto, kar obljublja – namreč nič. V tem citatu ni težko prepoznati razlike med socialistično stranko iz časa Jugoslavije in sodobnimi kapitalističnimi strankami: ironija je – ali naj bi bila –, da jugoslovanska socialistična stranka ničesar ne obljublja, a to tudi izpolnjuje, kapitalistične stranke pa obljublajo in obljublajo, a ničesar ne izpolnijo. V prvem primeru je natanko “nič” tisto, kar je izpolnjeno, in potemtakem ne-nič, temveč nekaj, ali – še natančneje – nič-kot-nekaj.

Natanko “nič-kot-nekaj” pa je obenem objekt mojega zadnjega primera, največjega filozofema, kar jih lahko najdemo v korpusu citatov Alana Forda: “Bolje nešto od nečega, nego ništa od ničega.” – “Raje nekaj od nečesa kot nič od ničesar.” Ta citat najbolje funkcionira v jugoslovanskih jezikih, vključno s slovenščino, kjer genitiv spremeni navidezno tautologijo (“nešto ... nečega” in “ništa ... ničega”), tako da lingvistično dekonstruira identiteto “nečesa” na eni in “ničesar” na drugi: “nekaj od nekaj” postane “nekaj od nečesa”, ki že po aliteraciji napotuje na “nič od nič” v formi genitiva, tj. “nič od ničesar”. S stališča heglovske dialektike biti in niča pa bi nemara v tem oziru kazalo nekoliko modificirati izjavo tako, da vidimo, kako se bit in nič prekrivata na način, da je tudi v samem niču vsebovana neka pozitivna entiteta, bit, prav tako, kot je po drugi strani nič tisti, ki vrta vrzel v biti: “Raje nekaj od ničesar kot nič od nečesa.”

To ni politična izjava, ki bi zadevala razliko med jugoslovanskim socializmom

in sodobnim kapitalizmom, kakor se je uveljavil v postjugoslovanskih deželah, kajti nikakor ni mogoče določiti, kateri strani pripada “nekaj od ničesar”, kateri pa “nič od nečesa” – za razliko od zgornjega primera slogana Stranke resnica –, tako da bi lahko v tej modificirani izjavi lahko razbrali “univerzalno partikularnost” alanfordovske ironije.

SKLEP

Za konec se vračam na svoje izhodiščno vprašanje: kako spraviti skupaj protislovni tendenci, ki sta implicitni v *Alan Fordovi* politični satiri, namreč, da prav tako dobro odigra vlogo kritike (italijanskega) kapitalizma kot tudi (jugoslovanskega) socializma, prvič kot parodija, drugič kot njegova “zvesta podoba”?

Ali je temu tako zato, ker nemara med kapitalizmom in socializmom obstaja neka veliko bolj intimna – mikalo bi me reči: incestuozna – zveza, kakor se zdi na prvi pogled? Ali lahko *Alan Ford* deluje kot parodija kapitalizma in hkrati “zvest portret” socializma zato, ker je socializem sam neke vrste “parodija kapitalizma”? Ali nemara gre za to, da je kapitalizem že sam po sebi svoja lastna “parodija”, ki “hodi po glavi”, in v razmerju do katerega je socializem potemtakem “na noge obrnjeni” kapitalizem?

Razlika, tako se zdi, vse prej leži v specifični ontološki dimenziji, kakor se kaže skozi razredni boj, tj. v paralaksi med “svetom bogatih” in “svetom revnih”. *Alan Ford* podaja satirično kritiko kapitalističnega sistema, kakor se kaže v “svetu bogatih” zunaj cvetličarne, medtem ko “revni svet” znotraj nje – še zlasti karikatura njenih stanovalcev – podaja ironično kritiko socializma. Jedro pa ne zadeva toliko parodije kapitalizma ali ironičnega upodabljanja socializma, temveč distinktivno rabo ironije v satirične namene, ki se kaže v dialektičnem diskurzu, ki je univerzalen, obenem pa historično umeščen v kontekst njegove aplikacije: če je “smešen”, je smešen ne v univerzalnem pomenu, pač pa v specifičnem kontekstu bodisi kapitalistične Italije bodisi socialistične Jugoslavije (to nemara razloži, zakaj *Alan Ford* ni nikoli uspel zunaj italijanskih in jugoslovanskih meja).

In če sklenem v taistih historično materialističnih linijah argumentacije: če je jugoslovanski prevod stripa spočetka funkcioniral kot nastajajoči kontrakulturni element (ironično upodabljanje socializma), potem je z razpadom Jugoslavije pridobil momentum prevladujoče kulture (kolikor je bila pač prevladujoča ideologija tistega razpadajočega časa antisocialistična in prokapitalistična), pri čemer vendarle lahko, v postjugoslovanskem kontekstu, spet funkcionira subverzivno, namreč: kot satira sedanjega kapitalističnega stanja stvari.

FINANCIRANJE

Članek je nastal v okviru Programske skupine *Produkcija smisla in znanja v času krize: kulturološki, religiološki in znanstveno-razvojni vidiki družb v Sloveniji, na Balkanu, v Evropi* (P5-0203) in pa raziskovalnih projektov *Reprezentacija participacije pri (trans)formaciji sodobnega urbanega prostora v medijih* (BI-US/24-26-070) ter *Fostering capacity building for civic resilience and participation: Dialogic communication ethics and accountability* (pogodba o dodelitvi sredstev št. 101094816 – DIACOMET – HORIZON-CL2-2022-DEMOCRACY-01).

DOSTOPNOST RAZISKOVALNIH PODATKOV

Raziskava ni ustvarila novih raziskovalnih podatkov.

NAVZKRIŽJE INTERESOV

Avtor izjavlja, da ni v navzkrižju interesov.

LITERATURA

- Althusser, Louis 1991. "On Marx and Freud". *Rethinking Marxism* 4 (1): 17–30.
- Brecht, Bertolt. 1967. *Gesammelte Werke* 14. Suhrkamp.
- Bunta, Aleš. 2016. "Crepax and Magnus: The Art of Pornological Reflections". In *Teorija in praksa* 53 (4): 891–905.
- Draginčić, Slavko, in Zdravko Zupan. 1986. *Istorija jugoslovenskog stripa*. Forum Marketprint.
- Džamić, Lazar. 2012. *Cvjećarnica u kući cvjeća: Kako smo usvojili i ljubili Alana Forda*. Naklada Jesenski i Turk.
- Freud, Sigmund. 1916. *Wit and its relation to the unconscious*. Moffat, Yard, and co.
- Freud, Sigmund. 2010. *The interpretation of dreams*. Perseus Books.
- Hegel, Georg W. F. 1997. *Estetica*. Einaudi.
- Lecerde, Jean-Jacques. 2008. "A Marxist Philosophy of Language". *Capital & Class* 32 (1): 162–66.
- Jameson, Fredric. 1997. *Postmodernism*. Duke University Press.
- Lucchesi, Riccardo. 2014. *Collezionismo: Alan Ford*. C4Comic.it.
- Pascale, Gillot. 2009. *Althusser et la psychanalyse*. Presses Universitaires de Paris.
- Pêcheux, Michel. 1975. "Discours and Idéologie(s)". In *Les vérités de La Palice*. Maspero.
- Patruno, Carlo. 2006. *Alan Ford il piu amato dagli slavi*. *uBCfumetti*, 27. oktober. <https://www.ubcfumetti.com/italia/?12702#contenuto>
- Rossini, Andrea Oskari. 2014. "Alan Ford, a Yugoslav hero". *Osservatorio Balcani e Caucaso*. OBC Transeuropea.
- Terzi, Vittorio. 2011. "Cinquecento di questi Alan!". *uBCfumetti*. 9. februar, <https://ubcfumetti.magazineubcfumetti.com/italia>
- Williams, Raymond. 1977. "Dominant, Residual and Emergent". V *Marxism and Literature*. Oxford University Press.

ALAN FORD IN YUGOSLAVIA: FROM IRONY AND TAUTOLOGY TO IDEOLOGY

Abstract. *Originally an Italian comic book created in 1969 by Max Bunker and Magnus, soon after its translation in Serbo-Croatian Alan Ford became hugely popular in Yugoslavia. Its ironic take on the genre of espionage, combined with surreal black humour and a satirical critique of Italy and the West in general, evidently brilliantly translated as an ironic depiction of not only Yugoslav party politics of the period, but contemporary politics in post-Yugoslav countries as well. The article thus deals with the comic aspects of the Yugoslav Alan Ford, concentrating on its specific irony and tautology since both provide a direct link between the spheres of comedy and ideology.*

Keywords: *Alan Ford, comedy, Yugoslavia, ideology.*

Eva VRTAČIČ*

MELANCHOLIA AS METHOD: DYLAN DOG, THE DETECTIVE OF LOSS**

Abstract. *An interpretation of Tiziano Sclavi's comic series Dylan Dog as a sustained melancholic inquiry is provided in the article. Dylan's melancholic epistemology, a way of knowing grounded in repetition, ambivalence and loss grants him almost metaphysical lucidity. Such an internal condition becomes a melancholic methodology, a hermeneutics of loss that actively resists closure and deduction. The comic's horror functions as a language of mourning, with monsters embodying the unresolved collective losses and structural failures of late modernity. Dylan's ethical persistence constitutes a radical practice of political existence in the face of a systemic impasse.*

Keywords: *Dylan Dog, melancholic epistemology, melancholic methodology, horror, mourning.*

INTRODUCTION

The cult Italian “nightmare investigator”, *L'indagatore dell'incubo*, Dylan Dog, created by Tiziano Sclavi, was the best-selling Italian comic book series in the late 1980s and 1990s (Castaldi 2010, 134). Although primarily aimed at young people, this “pulp horror” (ibid.) captured the hearts and minds of many, including the philosopher Umberto Eco, who famously declared that he could “read the Bible, Homer, or Dylan Dog for several days without being bored” (Ostini in Mariani 2013, 91).

Once at Scotland Yard, Dylan Dog, who resembles a young Rupert Everett¹ and was named in honour of Dylan Thomas (Comberiati 2022, 503), now lives in a cluttered flat he shares with Groucho, a comic double whose presence undercuts horror with parody. Dylan is haunted by memories, alcoholism and ghosts, both emotional and literal. In a witty literalisation of the series' threshold anxiety, even their doorbell screams, announcing each visitor as a potential intruder

* Eva Vrtačič, PhD, Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana, eva.vrtacic@fdv.uni-lj.si.

** Research article.
DOI: 10.51936/tip.63.1.169

¹ It should not be surprising that he portrayed Dylan in the Italian film *Dellamorte Dellamore* (Soavi 1994).

from the other side. Driving around gloomy London in his battered Beetle (registration DYD 666) and occasionally venturing into the murky English countryside,² Dylan inhabits the liminal space between the living and the (un)dead. Although he encounters supernatural forces in every episode, the true villains almost always prove to be human. In this way, the comic book series confronts us with a world where evil is not separate from humanity but seeps from within it, and with a hero who refuses to stop mourning this.

DYLAN DOG, THE MELANCHOLIC INVESTIGATOR

In *Mourning and Melancholia*, Freud (1955 [[1917]1955]) distinguishes between the two by arguing that mourning is a normal and finite process of accepting a loss, whereas melancholia is an open-ended attachment to a loss that remains unacknowledged: “In mourning it is the world which has become poor and empty; in melancholia it is the ego itself” (ibid., 246). As he endlessly circles the same terrain, forever tinkers with his unfinished model ship, repeatedly plays the only song he knows on his clarinet,³ and appears unwilling to stop mourning his loss, Dylan Dog emerges as an embodiment of Derrida’s notion that melancholia is not always pathological. Instead, it can be an ethical refusal to forget, a form of fidelity (2001, 2005). Dylan’s work exemplifies ethical mourning as it entails a refusal to accept the demand for ‘normal’ mourning. His detective work resists closure; he maintains perfect fidelity to ghosts and monsters, investigating only to keep the dead present rather than banishing them from the world of the living. His insistence in melancholia reveals a melancholic epistemology: a specific way of knowing and an attitude to the disenchanting world we inhabit.

Dylan Dog is constructed as the antithesis of famous literary detectives, particularly Sherlock Holmes,⁴ of whom he is a mirror image. As Holmes is considered the paradigmatic detective, we have come to expect similar traits in fictional and even real-world detectives: Holmes follows strict logic and deduction, relies on science and observation, and believes that truth is objective, empirical and, most notably, always explicable. He is presented as ascetic, intellectual, meticulous and organised. The evil that Sherlock Holmes encounters in his detective work almost always proves to be mundane, the result of a pragmatic, anti-aesthetic, almost vulgar approach to murder. Dylan Dog is the opposite: he relies on intuition, feelings, chance, and his “fifth-and-a-half sense”. In the comic series, truth is always subjective and often inexplicable since the world is

² He hates travelling, suffers from motion sickness, and is afraid of heights. These anti-adventurer traits encapsulate the series’ epistemology: Dylan, out of sync with velocity, chooses slowness as a method of gathering knowledge.

³ Not coincidentally, the song he keeps playing is Tartini’s violin sonata in G minor, popularly known as the Devil’s Trill (Škrgić 2019). Tartini famously claimed that he merely tried to write down a composition he had heard in a dream, in which he sold his soul to the devil.

⁴ It is important to note that the comparison is made with the original Sherlock Holmes character created by Sir Arthur Conan Doyle, and that later representations in television series appear increasingly neurotic and Dylan-like.

chaotic and irrational. The evil in Dylan's world manifests as supernatural forces but, more importantly, signals existential dread, and the murders he attempts to solve are rarely mundane.⁵

Sherlock can also be emotional and neurotic, and at times unprofessional, but never as severely as Dylan, who regularly becomes too involved with his female clients. Both Sherlock and Dylan are prone to phobias, depression and addiction. The core distinction between the two, however, is methodological: while Sherlock pursues a linear path towards the one and only truth, Dylan is locked in a pattern of repetition that consistently transforms the *whodunit* into *howtolive-withit*. Although Sclavi and other writers sometimes deliver conventional resolutions, the dominant tendency and structural commitment of the series maintain Dylan's hermeneutics of loss.

The Dylan Dog series transforms detective work into a melancholic methodology. In contrast to Sherlock's rationality, Dylan embodies a "melancholic epistemology" (Graham 1990), a justification for depression, particularly when it maintains "credal contact with important truths" (*ibid.*, 399), even at the risk of harm. Dylan's melancholia is not pathological in the Freudian sense but ethical in the Derridean sense, and is also proportional to the world he inhabits. This is a world where the (un)dead return, love dies, and reason cannot be relied upon. Dylan *feels* rather than *deduces*, seeking not literal but melancholic truths, fragments of knowledge that arise only from loss, and demonstrate that grief and despair can disclose truths rather than distort them. Drawing on Freud's concept of identification with the lost object as central to his theory of melancholia ([1917]1955) and Kristeva's idea of the "black sun" as a generator of meaning (2024), the following chapter interprets Dylan's failures and neuroses not as a breakdown of reason but as a specific methodology rooted in mourning.

MELANCHOLIA AS EPISTEMOLOGY

Dylan's melancholic inquiry is searching not to find the truth or even solve the case, but to remain in contact with what resists any resolution. In his world, the dead do not return so they can die again (this time for real) and escape *l'entre-deux-morts*, the uncanny liminal zone between physical and second, symbolic death (Lacan 1992).⁶ The monsters' refusal to rest signifies a failure of the Symbolic order, compelling Dylan's ongoing investigation. In this sense, the return of the dead⁷ in the Dylan Dog comic series is not a psychoanalytic detective story in which Dylan must uncover the dead's secret so they can rest in peace after the injustice that killed them is finally righted; instead, Dylan is more invested in caring for their secrets and engaging with the symbolic rupture itself.

⁵ See Thomas De Quincey's essay *On Murder Considered as One of the Fine Arts* (1827).

⁶ Šterk (2009) complicates this distinction further by introducing a third, imaginary death.

⁷ The dead here can be understood as a metaphor for repressed systemic injustice; we will return to this point later.

This way of knowing constitutes a melancholic epistemology, which is neither a debilitating illness nor a Freudian deviation from ‘normal’ mourning. Melancholia is not merely something “that shows up first and foremost ‘in here’” (Daniel 2013, 15); it is “always also ‘out there’” (ibid.). It is a social and material assemblage that highlights problems of truth and knowledge. As Kristeva argues in *Black Sun* (2024), melancholia can transform pain into signification, granting Dylan “supreme, metaphysical lucidity” (ibid., 2). His self-imposed poverty and an ironic stance stem from an internal void that enables him to recognise the world as inherently lacking meaning, thereby uncovering the primal absence and loss that define every monster.

His detective cases begin where the logic of the Symbolic order fails⁸, forcing Dylan to bypass the logic of the law,⁹ and use his own proximity to the unnameable wound to empathise with the client’s trauma and recognise the lost object that has metastasised into a monster. The recurring focus on the fundamental lack is further established by the presence of Death as a character in several issues of the comic. Death appears not merely as a simple plot device (as his adversary), but as Dylan’s recurring interlocutor. It acts almost as a Socratic figure, confirming Dylan’s view that life lacks coherent meaning, while also keeping him situated in the world of the living as he clings to the value of compassion and human connection, which in Death’s nihilism have no place.

Melancholia as a state of knowing is reflected in both Dylan’s emotional life and the comic’s aesthetic. Škrgić notes that even the monochromatic visual style of the comic produces “supernatural dread” (2019, 263). The stark black-and-white world that is purposefully drained of colour is not only an aesthetic signature but also a melancholic one. It mirrors the landscape of Kristeva’s black sun (2024) where all libidinal energy is withdrawn from the world. The disturbing images of overt violence, stripped of colour, offer an uncanny relief from the blood, mirroring Dylan’s emotional restraint.

Further, Dylan’s pattern of falling in and out of love with his female clients can be interpreted as the melancholic subject’s ongoing narcissistic search for substitutes, new objects onto which the withdrawn libido is projected. As the lost object’s “shadow” (Freud 1917, 249) has already fallen upon his own ego, these loves are all doomed: not only can they never replace the original lost object, but, when they inevitably disappear, they actively confirm the ego’s sense of impoverishment. By repeating this cycle, Dylan maintains his identification with the lost, unclaimable, and unknowable object: he may know “whom he has lost but not what he has lost in him” (Freud 1917, 245).

⁸ This is evident time and time again as his clients seem incapable of articulating their trauma in rational or legal terms.

⁹ Personified in Inspector Bloch, his former boss at Scotland Yard, who, after losing his own son, became a father figure to Dylan.

This never-ending quest is driven by the recurring theme of lost loved ones and the destructive power of the primal mother,¹⁰ as Dylan continually mourns the loss that is the true source of all horror. Škrgeć underlines the maternal ambivalence in the analysis of *Danse Macabre*, using it as an example of episodes where Death appears in a feminine form, appearing first as “a beautiful lady with curly blonde hair” (2019, 267), and later as the Grim Reaper, “an ugly, almost otherworldly creature” (ibid., 274). This recalls the oscillation between seductive and monstrous motherhood.

In the essay “On Transience”, Freud (1916) briefly explains that the very condition for things to have true value is their perishability. It is precisely the recognition of impending loss that initiates mourning as a process of redistributing libido rather than renouncing it. Dylan halts this process at the threshold: he chooses to remain with the object at the moment its value peaks and dissolution begins, neither denying transience nor transforming it into consolation. His aim is not to restore a lost totality but to observe the remainder that persists when the Symbolic order crumbles. In this sense, transience, along with the fundamental epistemic truth that it is impossible to recover or even name the ultimate object of loss, forms the foundation of his method.

MELANCHOLIA AS A METHODOLOGY

Melancholia forms the epistemological basis of Dylan’s knowledge, but it is his detective practice that operationalises the truth of the ultimate lack into a distinct method. His detective work is not necessarily focused on solving the mysteries of physical deaths, but on engaging with the symbolic rupture. A kind of hermeneutics of loss, his method is structured by the subject’s compulsion to repeat.

Dylan’s work is characterised by neurotic rituals and repetition that attest to the structural features of melancholia. His clarinet, which always plays the same sonata, his unchanging attire¹¹, and his love of literature, film, and writing with his quill provide material for this method. These rituals serve as acts of sublimation, the creative mechanism that prevents him from sinking into complete catatonic silence or even suicide. The never-finished model ship also serves as a perfect metaphor for the melancholic project; it remains unfinished because its purpose is to hold meaning, and completion would entail the loss of his grief. Melancholia as a methodology compels Dylan’s preference for circling the wound rather than closing it, which aligns with the psychoanalytic interpretation of psychic trauma as something that resists immediate processing. The

¹⁰ Personified in Morgana, a woman in another dimension that is full of meta commentary such as the artist taking a break while working on the comic or zombies reading a Dylan Dog comic. Before she is revealed to be his mother, Morgana is perhaps Dylan’s greatest love.

¹¹ Jeans, red shirt, black jacket – he bought 12 identical outfits after the death of his wife, Lillie Connolly. That character is perhaps named after the historic figure of the Irish socialist and trade unionist, but is pictured in the comic book as an IRA militant with whom Dylan Dog fell in love while he was in law enforcement, but she was sentenced to death for terrorism.

initial shock, the traumatic kernel, is not fully registered at the time of the event but only through a process of deferred action (Freud 1918). Thus, Dylan restages his primal loss (the death of Lillie) through his detective work; his compulsion to repeat represents his unconscious attempt to retrospectively provide the original event with a symbolic framework. Even the rescue is ritualised: Dylan's call, "Groucho, la pistola!" represents a reflex, an appeal to external agency that, like melancholia, defers resolution rather than delivers it.

As Dylan bypasses the rational logic of the law, his melancholic inquiry is not a search for literal truth and instead for something that can only be glimpsed through the very repetition it compels: the retrospective truth of the wound itself. Dylan does not solve cases; he interprets them, and these interpretations are themselves fragmented, pointing to the unspeakable rather than demonstrating comprehension. Škrgić (2019) observes that the Dylan Dog comic becomes increasingly self-reflective with each episode, exposing the tropes on which it once relied.¹² In a sense, this self-conscious repetition transforms the comic into a work of mourning, just as Dylan can only transform his "black sun" into the poetic narrative of the case by inhabiting melancholia as inquiry. Each episode of the comic is a rehearsal of the observation that truth can never be explained in its entirety, but can only be hinted at through the cracks. Dylan's neurotic obsessions mirror the audience's act of (re)reading and replace the demand for revelation with an ethics of persistence. Dylan thus remains in "contact with important truths" (Graham 1990, 399) precisely because he renounces the illusion of their coherence. Melancholia thus proves to be both the content and the condition of his inquiry; neither a pathology nor a solution, but a way of thinking that keeps the dead company.

Melancholia forms the epistemological ground and serves as Dylan's condition of knowing, while the hermeneutics of loss constitutes his methodology. However, the language that articulates these important truths is horror. The monsters, ghosts and uncanny doubles are not obstacles to his understanding; rather, they embody the unspeakable. In the following section, we turn to horror as it emerges as a language of mourning, making trauma visible without resolving it.

HORROR AS A LANGUAGE OF MOURNING

Since the object of Dylan's inquiry is loss, horror functions as the only adequate semiotic. Monsters articulate what cannot be symbolised. And although Dylan faces grotesque monsters and ghosts in every episode, these are rarely as they appear. Usually, they are more than supernatural villains; they serve as allegories for human anxieties and values that society has already lost, such as humanist

¹² For example, when Death rhetorically asks a man if "he expected a cowl and a scythe, or a beautiful woman dressed in black, deeming both versions as romantic stories for teenagers" (Škrgić 2019, 275).

ideals, hope, and community. The reader is compelled to interpret Dylan's monstrous encounters as meditations on loss, quickly realising that the true spectres haunting Dylan's world (and our own) are the unresolved losses and fears of late modernity: the return of the repressed on a cultural scale.

Gordon defines haunting as "an animated state in which a repressed or unresolved social violence is making itself known" (1997, xvi), not allowing us to ignore it. It is the very moment

when things are not in their assigned places, when the cracks and rigging are exposed, when people who are meant to be invisible show up without any sign of leaving, when disturbed feelings cannot be put away, when something else, something different from before, seems like it must be done. (ibid.)

Ghosts and monsters in Dylan Dog represent unresolved injustices and traumas, confronting both Dylan and the reader with an uncanny awareness of loss rather than providing satisfactory solutions or neatly tying the loose ends. The monsters keep returning, not to be rationally explained, but to demand an affective confrontation with loss, forcing us into a melancholic epiphany that the source of horror is always something ambivalently familiar, or Unheimlich (1919).

One of the wittiest structural elements in the comic is Dylan's screaming doorbell, which transforms the domestic sphere into a space of perpetual alarm. It literalises what Dolar calls the acousmatic "object voice" (Dolar 2006), a voice detached from the speaking subject and lodged at the threshold, whose very lack of source is itself the source of dread. Not a call for communication but an irruption of the Real, the shriek is nevertheless an interpellation: because the "ears have no lids" (ibid., 78), it penetrates and compels an answer. By sounding this alarm at the entry point of the Symbolic order, the doorbell ensures that every investigation begins with the visceral timbre of trauma rather than with a logical request articulated in language. Following Dolar's telephone logic, where the voice "can be anywhere" (ibid., 66) and thus, structurally, "always calls from inside the house" (ibid.), it is confirmed that the source of horror is always already structurally lodged at home.

The very first issue of the Dylan Dog comic entitled "Dawn of the Living Dead", *L'alba dei morti viventi* (Sclavi 1999), provides the foundational example for this monster-to-loss mapping. The zombies, monstrous embodiments of mindless consumption and living death, are not merely victims of a virus to be eliminated; they are the narrative's first and most concrete expression of the unresolvable loss that defines Dylan's world. They are creatures trapped in the Lacanian *l'entre-deux-morts*, a state of compelled repetition that signifies the ultimate failure of the Symbolic order to provide rest or meaning. This initial scenario immediately establishes Dylan's melancholic epistemology: the zombies are the physical signifier of a culture already dead and unable to mourn itself.

His methodology is therefore not to find a cure or a perpetrator, and is instead to constantly confront and interpret these figures of unresolved societal trauma, enacting a hermeneutics of loss in which the monsters' perpetual existence is precisely what compels Dylan's ongoing, melancholic inquiry.

The narrative arc of the Dylan Dog series reflects late modernity: foreclosed possibilities, lost futures, abandoned beliefs, and a persistent inability to commit that continue to haunt us. The creeping horror lies precisely in this "crisis ordinarieness" (Berlant 2011); rather than singular apocalyptic events, it is the pervasive malaise that causes disillusionment. Dylan is trapped in the "impasse", "a stretch of time in which one moves around with a sense that the world is at once intensely present and enigmatic" (ibid., 4). The possibility of a normal life is lost, yet he cannot detach himself from desiring it; his melancholy lies in the fact that the world has already failed him, but he continues to sustain a cruel attachment to his fantasy. He inhabits a disenchanting world where the once grand narratives have left only their ghosts behind. Dylan's monsters are merely by-products of these ruins: zombies evoke mindless consumption and living death in a society without a future; vampires may serve as a critique of power structures; werewolves could illuminate the repressed rage contained within modern society; while spectres and ghosts, particularly common in this comic, portray the structural injustice and historical trauma that society refuses to acknowledge and mourn. The ghosts, especially, are the externalisation of Dylan's (and society's) melancholia, representing the lost object that holds both the protagonist and the world in a state of impasse.

The dystopian atmosphere of the Dylan Dog series, along with its apocalyptic story arcs, reflects Fisher's application of Derrida's "hauntology" to the cultural stagnation of contemporary society, haunted by the ghost of a lost future that never arrived. Set in London, "the capital of the first capitalist country" (Fisher 2014, 202), the melancholic present depicted in Dylan Dog is haunted by the spectre of the past and also by the failed promise of the future. Dylan's inability to commit to a 'normal' life is a symptom of this melancholia: the only sensible affect for a culture that is merely a repetition of past trauma. Even the use of a quill and Dylan's general rejection of new technology are signs of the refusal of a future that has failed, and his old-fashioned ways are a deliberate insistence on the decaying present.

In a world where radical political change is no longer possible, Dylan's timelessness signifies "hauntological melancholia" (Fisher 2014, 31), which does not abandon desire and instead refuses "to adjust to what current conditions call 'reality' – even if the cost of that refusal is that you feel like an outcast in your own time..." (ibid.). Dylan's anti-bourgeois rhetoric and his rejection of the "good-life fantasy" (Berlant 2011, 3), his deliberate embrace of precarity, highlight his refusal to participate in the illusion of "capitalist realism" (Fisher 2009), the belief that security, predictability and accumulation are still possible through conventional means. Dylan's life (his poverty, inability to commit, melancholia)

may be the most accurate answer to the question of what life looks like when one rejects the maxim that “there is no alternative to capitalism”.

Typically, a Dylan Dog episode does not provide emotional closure or comfort the reader with respect to the horror experienced. Instead, the horror culminates in forcing Dylan (and the reader) to recognise that extraordinary horror embodied by monsters, apocalypse, murder, and mayhem has always been – ordinary. The concrete manifestations of horror in Dylan Dog can thus be interpreted as vehicles for the return of repressed social violence. Dark humour and irony, personified by Dylan’s eccentric sidekick Groucho, are used as a shield against a world that has lost all grand ideals, and their cynical stance acknowledges the absurdity of even attempting to solve the unsolvable. However, Dylan’s irony is not mere capitulation; he not only refuses to participate in the rituals that sustain the false system,¹³ but his irony also coexists with an ethical refusal to abandon compassion.

Although he experiences perpetual loss, Dylan somehow manages to avoid nihilism and honours his sole commitment: living on within the impasse. Dylan’s insistence to “improvise” (Berlant 2011, 92) is inherently deprived of the possibility of any real resolution; however, he finds meaning in bearing witness, in “lateral agency” (ibid., 18). His irony acknowledges the loss of old certainties, but his sincerity, in contrast, demonstrates that this loss does not absolve us of ethical responsibility. Dylan’s attachment to the world that perpetuates his suffering might be seen as cruelly optimistic; yet, the comic frames it as quiet heroism instead: it is tragic, but not cruel, because it is not devoid of humanity. His vegetarianism, for example, along with his gallows humour¹⁴ represents a small practice of care, insisting that nonviolence matters even when resolution does not.

Dylan’s insistence on compassion, despite knowing the world is beyond salvation, functions as an ethical act in the spirit of Kant (1998) as he does not perform acts of care to secure personal happiness or reward but in response to an absolute demand. Facing a world where the only remaining certainty is further loss, Dylan’s refusal to surrender to capitalist realism by practising empathy as an act of fidelity to the ethical Law makes him an embodiment of *l’incroyable désir*.

¹³ In this sense, his cynical stance is not merely a defence mechanism or “ongoingness” (Berlant 2011, 48). It seems to go beyond the Žižekian fetishistic disavowal, which protects an unconscious ideological fantasy condensed in the phrase “I know very well, but still ...” (1989, 9).

¹⁴ Rather than allowing horror the final word, comedy persists with an indestructible insistence, with what Badiou (in Zupančič 2008, 217) calls *l’incroyable désir*. For Zupančič, comedy is not consolation but a moment that exposes the inconsistency of the Symbolic order. Groucho’s puns and non-sequiturs are precisely these kinds of interruptions, performing this “odd one in”. Dark humour in Dylan Dog is thus not a shield against loss but the structural condition for persisting within it.

CONCLUSION

In this article, an interpretation is provided of Tiziano Sclavi's comic book series *Dylan Dog* as a sustained exercise in the hermeneutics of loss. We argue that the main character's inability, or rather unwillingness, to solve cases in the traditional whodunit manner is not a character flaw but a practice central to his method. First, his internal condition is analysed as a melancholic epistemology, a way of knowing that transforms attachment to loss into metaphysical lucidity, allowing him to access important truths. Second, this condition is operationalised in a distinct melancholic methodology: a detective practice centred not on rational deduction but on circling the traumatic wound through repetition and ritual, thereby giving temporary symbolic meaning to despair while maintaining fidelity to the dead.

The language that articulates this truth, while simultaneously emphasising cultural critique, is horror: the monsters in the comic are interpreted as hauntological embodiments of repressed collective losses and systemic injustice that our culture refuses to acknowledge or mourn. Moreover, Dylan's deliberate state of precarity and anti-bourgeois aesthetic constitute a profound rejection of capitalist realism.

Dylan Dog remains as relevant today as ever, teaching us how to live ethically in an unenchanted era, how to tolerate unresolvable loss and still get up the next day. His quiet integrity of perseverance and compassion, his "affective solidarity" (Berlant 2011, 242), may not be radical in gesture, but is nonetheless a radical practice of political existence that protests against conditions designed to induce social atrophy.

DATA AVAILABILITY

No new research data was generated.

CONFLICT OF INTEREST

The author declares no conflict of interest.

BIBLIOGRAPHY

- Berlant, Lauren. 2011. *Cruel Optimism*. Duke University Press.
- Castaldi, Simone. 2010. *Drawn and Dangerous: Italian Comics of the 1970s and 1980s*. University Press of Mississippi.
- Comberiat, Daniele. 2022. "Comics and Transgenerational Memory in Italy: The Case of *Dylan Dog*". *Journal of Graphic Novels and Comics* 14 (4): 502–15.
- Daniel, Drew. 2013. *The Melancholy Assemblage: Affect and Epistemology in the English Renaissance*. Fordham University Press.
- De Quincey, Thomas. 1827. "On Murder Considered as One of the Fine Arts". *Blackwood's Edinburgh Magazine* 20 (February 1827): 199–213.
- Derrida, Jacques. 2001. *The Work of Mourning*. Edited by Pascale-Anne Brault and Michael Naas. University of Chicago Press.

- Derrida, Jacques. 2005. "Rams: Uninterrupted Dialogue – Between Two Infinities, the Poem". In *Sovereignities in Question: The Poetics of Paul Celan*, edited by Thomas Dutoit and Outi Pasanen. Fordham University Press.
- Dolar, Mladen. 2006. *A Voice and Nothing More*. MIT Press.
- Fisher, Mark. 2009. *Capitalist Realism: Is There No Alternative?* Zero Books.
- Fisher, Mark. 2014. *Ghosts of My Life: Writings on Depression, Hauntology and Lost Futures*. Zero Books.
- Freud, Sigmund. 1916. "On Transience". In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud 14, On the History of the Psycho-Analytic Movement, Papers on Metapsychology and Other Works*, translated by James Strachey. Hogarth Press.
- Freud, Sigmund. 1917. "Mourning and Melancholia". In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud 14 (1914–1916), On the History of the Psycho-Analytic Movement, Papers on Metapsychology and Other Works*. Hogarth Press.
- Freud, Sigmund. 1918. "From the History of an Infantile Neurosis". In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud 17 (1917–1919), An Infantile Neurosis and Other Works*, 1–122. Hogarth Press.
- Freud, Sigmund. 1919. "The 'Uncanny'". In *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud 17 (1917–1919), An Infantile Neurosis and Other Works*. Hogarth Press.
- Gordon, Avery F. 1997. *Ghostly Matters: Haunting and the Sociological Imagination*. University of Minnesota Press.
- Graham, George. 1990. "Melancholic Epistemology". *Synthese* 82 (3): 399–422.
- Kant, Immanuel. 1998. *Groundwork of the Metaphysics of Morals*. Translated and edited by Mary Gregor. Cambridge University Press.
- Kristeva, Julia. 2024. *Black Sun: Depression and Melancholia*. Columbia University Press.
- Lacan, Jacques. 1992. *The Seminar of Jacques Lacan, Book VII: The Ethics of Psychoanalysis, 1959–1960*. Edited by Jacques-Alain Miller. W. W. Norton.
- Mariani, Giorgio. 2013. "Pulp(y) Fiction: A *Dylan Dog* Adaptation of *Moby-Dick*". *Leviathan* 15 (3, Special Issue: Artists and Adaptation): 90–103.
- Scavi, Tiziano. 1999. "Dawn of the Living Dead" (orig. *L'alba dei morti viventi*). In *Dylan Dog: Slobodna Dalmacija Extra*, no. 1. Art by Angelo Stano. Slobodna Dalmacija.
- Soavi, Michele, 1994. *Dellamorte Dellamore*. Cult Epics. Blu-ray.
- Škrgić, Ilhana. 2019. "Figurative Representation of Death in the Italian Comic Book *Dylan Dog*". *Jezikoslovlje* 20 (2): 255–78. <https://doi.org/10.29162/jez.2019.9>
- Šterk, Karmen. 2010. "You Can Only Die Thrice: Death and Dying of a Human Body in Psychoanalytical Perspective". *Journal of Religion and Health* 49 (4): 591–602.
- Zupančič, Alenka. 2008. *The Odd One In: On Comedy*. MIT Press.
- Žižek, Slavoj. 1989. *The Sublime Object of Ideology*. Verso.

LINIJA HORIZONTA, MOJA PRVA ETNOGRAFSKA IZKUŠNJA: ETNOGRAFSKE MOŽNOSTI IN MEJE STRIPOV

Povzetek. *S tem člankom želim razmisliti o procesu širjenja etnografskih raziskav skozi jezik stripa, pri čemer se opiram na svoje izkušnje (so)avtorja knjige Linija horizonta, etnografski roman o migracijah med Bangladešem, Italijo in Londonom. Te izkušnje so mi omogočile prepoznati nekatere prednosti etnografske reprezentacije v stripih: učinkovito komuniciranje raziskovalnega procesa; natančen prikaz prostorskega in okoljskega konteksta, v katerem se odvija preiskovani družbeni pojav; primerno upodobitev čustvenega vzdušja; poglobljeno raziskovanje refleksivnih procesov samega raziskovalca. Ta članek bo zato preučil te priložnosti in omejitve, skupaj z drugimi možnostmi in omejitvami, s katerimi sem se srečal pri pisanju tega etnografskega romana.*

Ključni pojmi: *stripi; etnografija; etnografski roman; migracije.*

Søren MAU
**MUTE COMPULSION:
A MARXIST THEORY
OF THE ECONOMIC POWER
OF CAPITAL**

London & Brooklyn,
NY: Verso Books, 2023,
pp. 352; 22.28 EUR
(ISBN: 978-183-976-346-5)

Why has capitalism not already collapsed? In fact, it has been strengthened, even withstanding crises that that could have threatened its dominance in the past two decades. In *Mute Compulsion*, Danish political philosopher Søren Mau treats the described problematic as a key point of departure. Focusing on capital generally and its exercise of power in particular, Mau dialectically unravels a series of historical and contemporary central contradictions in an attempt to critically reformulate Marx's ideas in a novel conceptual synthesis of *economic power* – a form of power that chiefly operates according to impersonal economic necessity rather than ideology or violence.

The idea of “mute compulsion” in the book's title is traced back to Marx's *Capital* and rigorously expanded by Mau, who seeks to explain the power dynamics of capital by showing the compulsive logic inscribed in any society where markets have become a dominant form of mediating social production. Here, *mute compulsion* takes the form of the “*silent, unremitting pressure*” of property relations, and “*does not directly address the worker*”, but instead “*addresses the material environ-*

ment of the worker, or, more specifically, the material conditions of reproduction” (p. 133). This force quietly operating in the background is enabled by the mediation of societal relations based on the logic of capital, that is, through the compulsive and unremitting “*valorisation of value*”.

Mau's core argument is presented in a dialectical fashion, relying heavily on abstraction and only later moving to the concrete. This approach is reflected in the book's structure made up of three main sections: *Conditions*, dealing with the social ontology of economic power, human nature, life and its conditions; *Relations*, displaying how economic power is materialised in sets of vertical and horizontal relations and enables the valorisation of value; and *Dynamics*, using the concept of formal and real subsumption to highlight how capital sustains itself on a global scale, by way of ‘revolutions’ in agriculture and logistics, and also via crises of overproduction and financial breakdowns.

Mau first considers power. Distinguishing himself from the Foucauldian tendency to “*ignore property relations*” (p. 36), Mau navigates the Marxist tradition of analysing power primarily through the dynamics of violence and ideology. Finding the former has been misappropriated by mechanistic, vulgar orthodoxy and the latter to be unsatisfactory following a series of humanist interpretations on one side and static (post-)Althusserian structuralism on the other, Mau sees a blind spot with regard to studies of economic power – a distinct form of power historically

linked to the capitalist mode of production.

Mau claims that economic power emerged not with the appearance of surplus labour *per se*, but with the emergence of classes. While tracing the origins of class, Mau turns to human labour as a natural process in which human beings are differentiated from animals by their capacity to produce their means of subsistence beyond the immediate needs of the individual. The *possibility* of class thus arises from humans' natural capacity to produce surplus labour, thus making the question of class domination one of *separating life from its conditions*; namely, forming a bare life (proletariat), separate from the means of production of surplus labour, that then produces for a dominant class. Mau demonstrates how this possibility led to the historical dispossession of humans' own bodies. If tools are, as Mau argues (via Joseph Fracchia), extensions of the human body and parts of its metabolism – that is to say, they (from the hammer to the machine) represent the *possibility* of surplus labour, producing beyond one's needs – the private accumulation of tools inserts itself directly into the gap between *human life and its conditions*. Rather than the leash of violence or the lies of ideology, it is this ontological gap that is the fundamental territory of economic power, which weaves itself into the very fabric of the human metabolism.

Mau then faces the task of showing how this form of power is deeply embedded in societal relations. The fact that its impersonal and anonymous character stems directly from capital –

which as an emergent property¹ of social relations, *is* value, maintained and perpetuated in and through circulation – leads Mau to logically shift his gaze to value-form theorists and the *Wertkritik* school (Moishe Postone; Michael Heinrich; *Neue Marx Lektüre*). Mau critically intervenes in the interpretation of the value-form of impersonal power in capitalism, which claims such power relies on ensuring that value and valorisation dominate everything and everyone. Not satisfied with this level of abstraction, Mau convincingly demonstrates how value-form theorists by and large ignore the very constitution of conditions that give rise to the possibility of valorisation and commodity circulation itself; namely, the constitution of class and competition.

By demonstrating the criticality of both vertical and horizontal sets of relations within capitalism, Mau begins to unfold the materialisation of mute compulsion: it is *class* which, based on labour being the only commodity capable of generating value when *used*, facilitates the circulation of value in the famous formula $M-C-M'$; and it is competition between *many capitals* that executes the logic of *capital* in general; as in, the logic of valorisation. When coupled together, these two mechanisms represent Mau's elegant conceptualisation of economic power. Since it is the logic of *capital in general*, rather than many capitals, that competition

¹ Here, Mau relies heavily on Andreas Malm's critique of Bruno Latour, Graham Harman and other 'new materialists' by employing a distinction between subjects and their emergent properties, which allows him to ascribe power to capital as a 'social logic', rather than as a social actor or a Hegelian subject.

executes, it becomes reductive to speak of personal domination and despotism akin to slave-ownership or feudalism; and as value presupposes class rather than vice-versa, it becomes clear how the domination of *everything and everyone* to value is merely a secondary expression of the vertical class domination required for capitalist exchange (rather than the *bad, infinite process* of simple circulation) to exist in the first place.

In this process of unfolding, another core problematic appears: if the separation of life from its conditions of reproduction is a necessity for capital, how and where does societal *reproduction* take place? The question of reproduction is unambiguously crucial for capital – but while many emotional and caregiving aspects of reproduction have indeed been thoroughly commodified, childcare and birth-giving remain left outside its immediate influence. Mau draws heavily on Marxist feminism (Lise Vogel, Michele Barrett, Cinzia Arruza) to emphasise capital's reliance on there always being a structural dependence of those who have children on those who do not – yet crucially, capital cares not for the identity of the said groups. Moving beyond essentialist determinations of women and 'the patriarchy', Mau describes how the oppression of women is a historically specific phenomenon more than a general tendency of capitalism; based on this vital insight, the essentialism of racism and capital's supposed structural dependence on its historically particular forms are also dispelled. Mau underlines how both racism and sexism are necessary for capital; yet cautions against the

popular interpretation that it is capital which *spawned*, rather than *intensified and re-purposed*, them in a historically specific manner in the pursuit of the valorisation of value.

Working through the division of labour, deskilling, and the technical organisation of production, Mau shows how mute compulsion plays a critical role not only in domination, but in the capitalist drive to development, namely, the optimisation of extraction of surplus value. From water to steam, steam to oil and oil to electricity, Mau argues that mute compulsion has a valuable role in explaining how capital's pathways of optimisation have sometimes taken the path of *most*, rather than *least*, resistance; breaking strikes, separating itself from the confines of nature, driving entire branches of production into bankruptcy and increasing the technical composition of labour in costly processes that are not necessarily 'more productive', but instead are more appropriate for guaranteeing a more consistent inflow of surplus value. Mau concludes his analysis by presenting a brief overview of formal and real subsumption based on examples of the logistics revolution, the 'green revolution' and capitalism's proneness to crisis.

Mute Compulsion achieves its goal of formulating a concept of economic power of capital beyond the violence-ideology couplet. In his book, Mau provides robust and meticulous arguments that cut through several established schools and strains of Marxist thought, filling the very real gap of conceptualising power materialistically. Still, given its otherwise grand con-

ceptual scope, the somewhat striking omission of imperialism and its particular manifestations of contemporary geopolitical hierarchies of unequal exchange slightly tarnishes the final chapters on the *Dynamics* of economic power around the world.

Nevertheless, by meticulously unveiling his dialectical argument, Mau shows precisely how capital has a circular structure – in other words, it “*posits its own presuppositions*” through the *very exercise* of its own power (p. 295).

“*No one is in control, and there is no centre from which power radiates; instead, capitalist society is ruled by social relations morphed into real abstractions whose opaque movements we call ‘the economy’*” (p. 314). In the end, capital has not collapsed precisely because crises are not simply a threat but, as Mau demonstrates, are at the same time an essential source of its own power.

Jaša POTOČNIK

Walter RODNEY

**RUSKA REVOLUCIJA:
POGLED IZ TRETJEGA SVETA**

Založba /*cf., Ljubljana, 2025,
prevod Aleksandra Rekar,
392 strani, 30 EUR
(ISBN: 978-961-257-187-0)

Knjiga je nastala skoraj štirideset let po avtorjevi smrti, na podlagi zapiskov njegovih predavanj, ki so jih uredniki zbrali in uredili v devet poglavij. Z izdajo tega posmrtnega zvezka o ruski revoluciji za širšo javnost so uredniki zagotovili izjemen dokument za prihodnje generacije. Opombe pod črto, ki spremljajo tematska poglavja, so posebej dragocene in informativne. Poleg uredniških in uvodnih informacij ter analize izvorov, parametrov in kontekstov knjiga ponuja odlično priložnost za umestitev Rodneyjeve ocene razpona in širine svetovnih dogodkov in procesov, ki jih povzema ruska revolucija. Branje knjige – vzporedno z njegovimi drugimi deli – pomeni vstop v zgodovinarjeve metode in interese v obdobju, ko so njegovi zapiski nastajali.

Prebrati je treba njegove besede, ki jih v predgovoru navaja Vijay Prashad: “Ko sem dopotoval v Sovjetsko zvezo, sta me na prihodu na letališče presunila fizično obnašanje in družbeni vidik ljudi na letališču. Kolikor sem lahko videl, so bili delavci in kmeti, ki so na Tupoljevu 104 prihajali v Moskvo, Leningrad itn., kot da uporabljajo avtobus. Doslej sem na letališče gledal kot na izrazito buržoazno ustanovo. Na letališčih naj bi se zadrževali samo nekateri med nami. Toda Sovjeti so se očitno povzpeli nad to. S tem se torej sreča človek, ko pride v državo. In po tistem, ko

zapustiš letališče in se podaš na ulice, si prevzet nad količino knjig, ki jih prodajajo – kar na ulici, na pločniku, vsepovsod. V moji družbi moraš knjigarno poiskati, morajo te usmeriti, ti povedati, da je prava knjigarna na koncu tiste ulice, kot bi šlo za kako vesoljsko ustanovo. Celo v Združenih državah lahko na pločnikih kupuješ hotdodge in hamburgerje, knjig pa ne.”

Kako se Walter Rodney loti ruske revolucije? Namig je že jasno zapisan v podnaslovu *Pogled iz tretjega sveta*. Rodneyjevi zapiski, ki so se zlili v ta urejeni zvezek, so nastali v Tanzaniji in najverjetneje zajemajo tudi njegovo kasnejšo pot v Gvajano. Morda je nastalo še več vsebine, ko se je Rodney pripravljal na predavanja v pričakovanju, da bo leta 1974 poučeval na univerzi v Gvajani – podvig, ki je bil onemogočen, ko mu je gvajanska država zavrnila delovno dovoljenje.

Knjiga obsega devet razmeroma kratkih poglavij, ki so jih uredniki smiselno razporedili po temah. Rodneyjev pogled na rusko revolucijo zajema osupljivo širok nabor tem, med drugim: pregled predrevolucionarnih razmer v Rusiji; oceno “februarske” in “oktobrske” revolucije leta 1917; razpravo o sporu med Levom Trockim in Josipom Stalinom; nepomirljive razlike v uporabi marksizma, splošno pripoved o ključnih elementih revolucionarnega procesa; vprašanje demokracije in Rose Luxemburg; izgradnjo socialističnega državnega sistema; številne druge manjše in večje točke o ruski revoluciji in njenem vplivu na svet. Celotno knjigo prežema Rodneyjeva kritična optika pri vsakem podtematskem sklopu. Nenehno se sooča z vprašanjem, kaj

ruska revolucija pomeni za tretji svet.

V prvem poglavju z naslovom "Dva svetovna nazora" Rodney postavi temelje celotnega besedila, ko poudari, da "morajo biti, vsaj kar zadeva črne ljudi, belci zgodovinsko izločeni iz tega, da bi črne ljudi tolmačili črnim ljudem", zato sta "na afriški celini in tudi v diaspori vzniknili izraza 'afriška perspektiva' in/ali 'črna perspektiva'" (str. 91) ter da sovjetske revolucije ni mogoče presojati skozi oči kolonizatorja. Ugotavlja, da je na Zahodu velik del zgodnjega navdušenja nad rusko revolucijo kmalu zamrl, to pa je eden od ključnih razlogov, da je "na Zahodu nastalo le malo pomembnih marksističnih znanstvenih študij o ruski revoluciji, ki bi bile napisane z zares naklonjenega zornega kota" (str. 100). Občutljivost do nevarnosti "globalnega modela" ali "globalnega pogleda" je prisotna skozi celoten tekst, a najdemo tudi mesta, kjer Rodney uporabi opise, ki niso povsem skladni z družbeno in politično sestavo družb tretjega sveta. Eden takih izrazov, ki ga obilno uporablja, je buržoazija. Na primer, prvo poglavje je osredotočeno na primerjavo "buržoaznega" in "marksističnega" pogleda na sovjetski eksperiment. Buržoazija je oznaka za bogat družbeni razred in je bila peyorativna oznaka levice; čeprav njena raba v obdobju nastajanja njegovih zapiskov ni bila nenavadna, je danes v vsakdanji rabi skoraj izginila. Rodneyjevo oceno ruske revolucije je treba razumeti v kontekstu njegovih lastnih izkušenj zgodovine Gvajane in Karibov ter njegovega revolucionarnega delovanja – neke vrste temelj, na katerem je presojal to veliko svetovno revolucijo. Kraj, izkušnja in kontekst so

ključni. Po poučevanju v Tanzaniji med letoma 1968 in 1974 se je Rodney vrnil v Gvajano, da bi poučeval na univerzi v Gvajani. Prišel je z bogatimi izkušnjami afriških osvobodilnih gibanj, ki so se takrat bojevala proti kolonialnim in belskim naselitvenim režimom, ki jih je podpiral Zahod. Rodneyjevo izkušnjo Sovjetske zveze moramo gledati skozi to prizmo. Pojavljale so se trditve, da so bili tisti, ki so bili vpleteni v afriška revolucionarna gibanja, premalo kritični do Sovjetske zveze in njenega notranjega družbenopolitičnega stanja, še posebej zato, ker so prejeli sovjetsko pomoč – tudi vojaško. Takšne razmere so številne levičarske in afriške borce za osvoboditev vodile k pozitivnemu pogledu na Sovjetsko zvezo. Ko je Rodney sestavljal predavanja, ki tvorijo to obravnavano besedilo, je bila Sovjetska zveza še približno dvajset let oddaljena od svojega razpada. Rodney ni potreboval ugodja "sedanjosti", da bi izrazil svoje kritične poglede na Rusijo, kar je očitno v več odlomkih knjige.

Knjiga omogoča tudi vpogled v to, česar avtor ne obravnava. Rodney denimo o Kominterni skoraj ne govori. Priznal je sicer, da socializem še ni postal mednarodni pojav, kar lahko pomeni, da je sodil, da bo svetovni sistem postal relevanten šele, ko bo socializem presešel okvire vzhodnoevropskega prostora. To je pomembno vprašanje za sodobne bralce, ki k besedilu pristopajo v času prevladujočega zahodnega kapitalizma. Čeprav se večina njegove pozornosti osredotoča na rusko revolucijo, Rodney omenja tudi francosko in kubansko revolucijo, a sploh ne omeni haitijske revolucije. Podobno je malo razmisleka o tem, kako je ruska revo-

lucija obravnavala raso in kako so bili številni navdušenci že zgodaj razočarani nad revolucijo. Tako pa je Rodney vprašanje rase ali rasizma v Sovjetski zvezi obravnaval bežno – in še to predvsem skozi nacionalno vprašanje ali etnično vprašanje, kot je vidno v 8. poglavju “Preobrazba imperija”, v katerem obravnava heterogenost ZSSR in zagovarja pretežno ugoden pogled na boljše vike.

Tudi vprašanje spola in vloga revolucionark nimata prostora v knjigi, kar je morda posledica avtorjeve težnje k idealizirani predstavitvi sovjetskega modela gospodarskega razvoja v primerjavi z razvojnimi modeli tretjega sveta. Tukaj nam pomagajo člani Rodneyjeve družine, ki v zahvali opozarjajo bralce, da je treba njegovo delo obravnavati v kontekstu sveta, kakršen je bil v tistem času, in z upoštevanjem, kdo je bil takrat Rodney – “angažiran, enigmatični osemindvajsetletni zgodovinar in znanstvenik aktivist, ki se je šele učil in pridobival sloves” (str. 317). Na samem koncu knjige Rodney nedvoumno poda stališče: “Ob domnevi,

da naš pogled izvira iz neke socialistične različice, ki ni nujno marksistična, vendar je obenem protikapitalistična, ob domnevi, da je ta pogled vsaj radikalno humanističen – potem sovjetska revolucija leta 1917 in poznejša graditev socializma pomenita zelo pozitivno zgodovinsko izkušnjo, iz katere lahko veliko pridobimo, ko se enkrat spoprime s podobnimi težavami.” (str. 316). Besedni zvezi *lahko veliko pridobimo* in *podobne težave* brez dvoma opredelujeta izhodišče Rodneyja kot prebivalca tretjega sveta. Rodney ponuja avtoritativni, introspektivni in prodoren pogled na rusko revolucijo. Bralec ne bo mogel mimo trditve, da je ruska revolucija iz 1917 “tako rekoč sodoben dogodek”, ki ga Rodney nedvomno navaja zato, da poudari, da se je treba predhodno seznaniti z razmerami, ki prevladujejo v okolju.

Prav gotovo ima njegova knjiga zasluženo mesto v velikanskem korpusu literature o tej najpomembnejši revoluciji 20. stoletja.

Neven BORAK

NAVODILA AVTORICAM IN AVTORJEM

Teorija in praksa sprejema v presojo za objavo izvirna znanstvena besedila, ki še niso bila objavljena drugje ali niso v recenzentskem postopku pri kateri drugi znanstveni reviji oziroma monografiji. Objava članka ali knjižne recenzije v Teoriji in praksi je brezplačna.

Besedilo pošljite na elektronski naslov: teorija.praksa@fdv.uni-lj.si

Besedilo naj bo v formatu A4 z 1,5-vrstičnim razmikom, tip črk Times New Roman, velikost 12, obojestransko poravnano, z robovi 2,5 cm. Vse strani besedila morajo biti zaporedno oštevilčene.

Na ločeni naslovni strani naj bodo izpisani: ime in priimek avtorice/avtorja, naslov članka, strokovni naziv, trenutna zaposlitev, polni naslov, telefonska številka in naslov elektronske pošte avtorja. Prva stran besedila naj vsebuje le naslov besedila in povzetek besedila, brez imen avtorjev.

Besedilo mora spremljati izjava avtorice oziroma avtorja, da besedilo še ni bilo objavljeno oziroma ni v pripravi za tisk pri kateri drugi znanstveni reviji ali monografiji.

Uredništvo ima pravico, da prispevkov, ki ne ustrezajo merilom knjižne slovenščine (ali angleščine, če je članek oddan v angleščini – British English), ne sprejme v recenzentski postopek.

Članki

Znanstveni članki v slovenskem ali angleškem jeziku naj obsegajo med 4.500 in 6.500 besed.

Članek naj bo opremljen s povzetkom v slovenskem in angleškem jeziku v obsegu do 100 besed. Povzetek naj vsebuje natančno opredelitev teme besedila, metodo argumentacije in zaključke. Avtorica/avtor naj navede tudi do sedem ključnih pojmov, tako v slovenskem kakor tudi v angleškem jeziku.

Tabele, grafi in slike morajo biti izdelani kot priloge (in ne vključeni v besedilo). V besedilu naj bo okvirno označeno mesto, kamor sodijo.

Opombe pod črto morajo biti v besedilu jasno označene z zaporednimi številkami od začetka do konca. Število in dolžina opomb naj bosta omejena.

Dobesedni navedki, ki so dolgi tri vrstice ali več, naj bodo postavljeni v poseben odstavek, robovi odstavka naj bodo obojestransko zamaknjeni, besedilo naj bo v poševnem tisku in brez narekovajev.

Knjižne recenzije

Teorija in praksa sprejema v objavo recenzije domačih in tujih znanstvenih del, ki niso starejša od dveh let. Recenzija naj obsega do 1.500 besed. V recenziji naj se avtorica/avtor dosledno izogiba navajanju druge literature in virov.

Navajanje

Teorija in praksa za navajanje in citiranje uporablja *Chicago Manual of Style* (CMS), način »avtor-datum«, 18. izdaja. Navodila CMS so dostopna prek: <http://www.chicagomanualofstyle.org>.

Osnovna oblika navedka v besedilu je (Novak 1994). Za navajanje strani se uporablja naslednja oblika navajanja: (Novak 1994, 27–29). Če sta avtorja reference dva, se navede oba: (Novak in Kosec 2007, 312–33). Če je avtorjev reference več kot štiri, se v tekstu uporablja oblika navajanja: (Novak et al. 1994, 27), na seznamu literature pa naj se navedejo vsi avtorji. Če ne gre za prvo izdajo knjige, se pri navajanju zabeleži tudi letnico prve izdaje: (Novak [1953]1994, 7). Več referenc hkrati se loči s podpičjem: (Novak 1994, 7; Kosec 1998, 3–4; 2005, 58). Pri navajanju večjega števila referenc enega avtorja, objavljenih v istem letu, so le-te ločene med seboj s črkami a, b, c itd.: (Novak 1994a, 27–29; Novak 1994b, 1), in sicer v zaporedju, v kakršnem se prvič pojavijo v besedilu.

Seznam referenc je na koncu besedila. Na seznam referenc naj bodo vključeni vsa uporabljena literatura in viri. Seznam referenc mora biti urejen po abecednem redu priimkov avtorjev referenc ter v primeru istega avtorja po časovnem zaporedju izdaj.

Primeri navajanj:

Knjige

Geertz, Clifford. 1980. *Negara: The Theatre State in Nineteenth Century Bali*. Princeton University Press.

Zborniki

Featherstone, Mike in Mike Hepworth, ur. 1991. *The Body: Social Process and Cultural Theory*. SAGE Publications.

Poglavje v zborniku

Palan, Ronen. 1999. »Global Governance and Social Closure or Who is to Governed in an Era of Global Governance?« V *Approaches to Global Governance Theory*, urednika Martin Hewson in Timothy J. Sinclair. State University New York Press.

Članek v znanstveni reviji

Bachrach, Peter, in Morton S. Baratz. 1963. »Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework«. *American Political Science Review* 57 (3): 632–42. <https://doi.org/xxx>

Časopisni članek

Mihajlović, Novica. 2024. »Z Daytonom rešeni mir, v Dayton ujeti razkol«. *Delo*, 1. marec. <https://www.delo.si/novice/svet/z-daytonom-reseni-mir-v-dayton-ujeti-razkol/>

Spletna stran

Fakulteta za družbene vede. 2024. »Fakulteta za družbene vede omogoča športnikom prijazno izobraževanje«. Objavljeno 16. februarja. <https://www.fdv.uni-lj.si/obvestila-in-informacije/novice-in-obvestila/fakulteta-za-druzbene-ve-de-omogoca-sportnikom-prijazno-izobrazevanje>

Družbeni mediji

Souza, Pete (@petesouza). 2016. »President Obama bids farewell to President Xi of China at the conclusion of the Nuclear Security Summit«. Instagram, 1. april. <https://www.instagram.com/p/BDrmfXTtNct/>

Recenzentski postopek

Uredništvo TIP za vse vrste člankov in knjižne recenzije uporablja obojestransko anonimni recenzijski postopek. Besedila recenzirata vsaj dva recenzenta. Avtorica/avtor in soavtorji ob objavi dobijo po en brezplačen izvod številke revije, v kateri je bil objavljen njihov prispevek.

Avtorica/avtor prenese materiale avtorske pravice za objavljeni prispevek na izdajatelja revije. Članki objavljeni v Teoriji in praksi so odprto dostopni v skladu z Budimpeštansko deklaracijo. Dostopni so v RUL-u (Repozitorij Univerze v Ljubljani) in dLib-u (Digitalna knjižnica Slovenije). Članki so objavljeni pod licenco "Priznanje avtorstva (licenca CC BY 4.0)".

Etika objavljanja

Teorija in praksa upošteva Pravila o ravnanju Odbora za etiko objavljanja (Committee on Publication Ethics – COPE). Pravila so dostopna prek www.publicationethics.org. Revija *Teorija in praksa* te politike in postopke sprejema z namenom podpreti urednike, recenzente in avtorje pri izpolnjevanju njihovih etičnih dolžnosti. Od avtorjev, recenzentov in urednikov se pričakuje, da upoštevajo smernice dobre prakse glede etičnega ravnanja, kot jih določajo te politike in postopki.

Uporaba generativne umetne inteligence (UI) pri pripravi člankov

UI kot avtor: Revija ne sprejema rokopisov, pri katerih so klepetalni roboti navedeni kot soavtorji. Veliki jezikovni modeli ne izpolnjujejo meril za avtorstvo, saj ne morejo prevzeti odgovornosti za točnost, integriteto in izvirnost ustvarjene vsebine.

UI kot vir podatkov: Revija ne sprejema rokopisov, ki navajajo klepetalne robote kot vire. Vsebinska, ki jo ustvarijo veliki jezikovni modeli, ni ponovljiva ali sledljiva ter lahko nenamerno vsebuje gradivo tretjih oseb, ne da bi to bilo ustrezno označeno.

UI kot pomoč pri pisanju in predstavitvi podatkov: Revija sprejema rokopise, kjer so klepetalni roboti uporabljeni kot orodja za podporo avtorjem pri njihovem raziskovalnem ali besedilotvornem procesu. Sprejemljivi načini uporabe vključujejo lekturo, povratne informacije o strukturi in slogu, prevajanje, analizo podatkov, vizualizacijo podatkov in programiranje.

Avtorji, ki uporabljajo generativne tehnologije na ta način, morajo to ustrezno navesti v svojih rokopisih (gl. Navodila za navajanje uporabe UI orodij):

- Za izoblikovanje sloga pisanja, lekturo ali prevoda dodajte izjavo na koncu rokopisa, kjer navedete vrsto uporabljenega strojnega prevajalnika, klepetalnika ali drugega orodja, uporabljeni poziv ter datum uporabe orodja.
- Uporaba velikih jezikovnih modelov, klepetalnikov, za analizo podatkov in programiranje pomeni pomemben metodološki poseg. V teh primerih vključite v metodološki del rokopisa pojasnilo, kako ste postopali, vključno z vrsto uporabljenega modela, uporabljenimi pozivi (brez vsebine, ki jo analizirate ali kodirate), datumom in povezavo do nabora podatkov.
- Pri uporabi klepetalnih robotov za analizo podatkov upoštevajte, da večina prosto dostopnih generativnih velikih jezikovnih modelov ne izpolnjuje uveljavljenih standardov za obdelavo osebnih ali občutljivih podatkov. Uporabljajte le modele, ki jih je odobrila vaša raziskovalna institucija ali drug zanesljiv organ.

Navodila za navajanje uporabe UI orodij

Avtorji morajo v rokopisu jasno navesti, da so uporabili generativno UI ali UI podprte tehnologije v procesu pisanja članka tako, da dodajo izjavo na koncu rokopisa pred seznamom referenc.

Izjava: Med pripravo tega dela je(so) dne [DATUM] avtor(ji) uporabil(i) [IME ORODJA/VERZIJA], z namenom, da bi [NAMEN UPORABE]. Po uporabi tega orodja je(so) avtor(ji) pregledal(i) in uredil(i) generirano vsebino ter prevzema(jo) polno odgovornost za vsebino publikacije.

Ravnanje z raziskovalnimi podatki

Revija Teorija in praksa podpira odprti dostop do raziskovalnih podatkov. Avtorji morajo pred objavo prispevka zagotoviti odprti dostop do raziskovalnih podatkov, ki so bili uporabljeni pri pripravi članka. Podatki morajo biti pripravljene v skladu z načeli FAIR (najdljivost, dostopnost, interoperabilnost in uporabljivost).

Kadar podatkov zaradi pravnih, etičnih ali drugih utemeljenih razlogov ni mogoče deliti popolnoma odprto, morajo avtorji podati obrazložitev, na primer v primeru varstva osebnih podatkov, kadar obravnavamo gradivo, ki vključuje poslovne skrivnosti ali druge komercialne informacije, ki jih ureja zakonodaja, ali kadar gre za podatke, ki predstavljajo varnostna tveganja ter drugi občutljivi podatki.

Avtorji morajo raziskovalne podatke objaviti v zaupanja vrednih podatkovnih repozitorijih, arhivih ali središčih, ki omogočajo ustrezne režime dostopa.

Takšni repozitorji v Sloveniji so:

- Arhiv družboslovnih podatkov (ADP)
- Repozitorij Univerze v Ljubljani
- Digitalna knjižnica Univerze v Mariboru
- Digitalni repozitorij raziskovalnih organizacij Slovenije (DiRRROS)
- Repozitorij Univerze na Primorskem
- Repozitorij Univerze v Novi Gorici
- Slovenska raziskovalna infrastruktura za jezikovne vire in tehnologije (CLARIN.SI)

Avtorji lahko ustrezni podatkovni repozitorij poiščejo tudi s spletnimi orodji, kot sta <https://fairsharing.org> ali <https://www.re3data.org>.

Priporočamo, da se pri objavi raziskovalnih podatkov uporabi licenca Creative Commons CC BY 4.0 oziroma njej enakovredna licenca.

Podatki morajo biti na voljo urednikom in recenzentom ob oddaji članka v recenzijo, vsem pa najkasneje ob objavi članka.

GUIDELINES FOR AUTHORS

The *Teorija in praksa* journal accepts for publication original texts. The texts submitted should not be previously published or under review for any other scientific journal or monograph. The publication of the article or book review in the *Teorija in praksa* journal is free of charge.

Please, send the text to: teorija.praksa@fdv.uni-lj.si

The text should be in A4 format with 1.5 line spacing, 12-point Times New Roman font, justified alignment with 2.5 cm margins. All pages of the text should be numbered consecutively.

A separate title page should contain: the author's name and surname, title of the article, author's academic title, current employment, full postal address, telephone number and e-mail. The first page of the text should only include the title of the text and the abstract, without the names of authors.

The text should be accompanied by the author's statement that it has not been previously published or is not being prepared for press in any other scientific journal or monograph.

The Editorial Board has the right to refuse contributions for the review procedure that do not meet the required high standards of writing in the Slovenian language (or English language if the article is submitted in English – British English should be used).

Articles

Articles in Slovenian or English should have between 4,500 and 6,500 words. The article should include an abstract in Slovenian and English of up to 100 words. The abstract should contain an accurate definition of the topic, the method of argumentation and the conclusions. Up to seven key words should be included. Tables, graphs and pictures should be designed as attachments (and not included in the text). Their approximate positions in the text should be marked in the text.

Footnotes should be clearly marked in the text with consecutive numbers from the beginning to the end of the text. The footnotes should be limited in number and length.

Quotations of three or more lines in length should be placed in a separate paragraph with justified alignment and the margins indented on both sides, with the text appearing in italics and without quotation marks.

Book Reviews

Reviews of Slovenian and foreign scientific books not older than 2 years are accepted for publication in the *Teorija in praksa* journal. The review should contain up to 1,500 words. The author should consistently avoid making references to any sources and literature in the review.

References

The *Teorija in praksa* journal uses *Chicago Manual of Style* (CMS) 18th edition, “author-date” system for citation and quotation. The CMS Instructions are accessible at: <http://www.chicagomanualofstyle.org>.

The basic form of an in-text reference is (Novak 1994). To give a reference to a page the following mode of referencing should be used: (Novak 1994, 27–29). If two authors are referred to, they should both be stated: (Novak and Kosec 2007, 312–33). If there are three or more authors the following form of referencing should be used: (Novak et al. 1994, 27), and all authors should be stated in the reference list. If the author does not use the first edition of the book, the year of the first edition should also be given: (Novak [1953]1994, 7). Several simultaneous references should be separated by a semicolon: (Novak 1994, 7; Kosec 1998, 3–4; 2005, 58). When citing several references by the same author published in the same year they should be separated by letters: a, b, c etc.: (Novak 1994a, 27–29; Novak 1994b, 1), in the order in which they first appear in the text. The reference list should be placed at the end of the text. It should include all the literature and sources that were used. The reference list should be arranged in the alphabetical order of authors’ surnames and in the case of multiple works by the same author in the consecutive order of the publications.

Examples of References:

Books

Geertz, Clifford. 1980. *Negara: The Theatre State in Nineteenth Century Bali*. Princeton University Press.

Edited Books

Featherstone, Mike, and Mike Hepworth, eds. 1991. *The Body: Social Process and Cultural Theory*. SAGE Publications.

A Chapter in a Monograph

Palan, Ronen. 1999. “Global Governance and Social Closure or Who is to Be Governed in an Era of Global Governance?” In *Approaches to Global Governance Theory*, edited by Martin Hewson and Timothy J. Sinclair. State University New York Press.

An Article in a Scientific Journal

Bachrach, Peter, and Morton S. Baratz. 1963. “Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework.” *American Political Science Review* 57 (3): 632–42. <https://doi.org/xxx>

A Newspaper Article

Freeman, Jeremy. 2024. “The Best Way to Find Out if We Can Cool the Planet.” *New York Times*, 17 March. <https://www.nytimes.com/2024/03/17/opinion/solar-geoengineering-risks-research.html>

Webpage

Faculty of Social Sciences. n.d. "Doctoral Programmes." Accessed 16 February 2024. <https://www.fdv.uni-lj.si/en/study/study-at-the-FDV/doctoral-programmes>

Social Media

Souza, Pete (@petesouza). 2016. "President Obama bids farewell to President Xi of China at the conclusion of the Nuclear Security Summit." Instagram, 1 April 2016. <https://www.instagram.com/p/BDrmfXTtNct/>

Peer-review Procedure

The Editorial Board of the journal uses double blind peer-review procedure for all types of articles and book reviews. They are reviewed by no fewer than two peer reviewers. After the publication the author and co-authors each receive one free copy of the issue in which their contribution was published.

The authors shall convey the exploitation rights for the published paper to the Journal's publisher. The articles published in the *Teorija in praksa* journal are openly accessed in accordance with the Budapest Open Access Initiative (BOAI) and are available at the Repository of the University of Ljubljana (RUL) and the Digital Library of Slovenia (dLib). Articles are published under Creative Commons license *Attribution 4.0 International (CC BY 4.0 license)*.

Publishing Ethics

The *Teorija in praksa* journal follows the Committee on Publication Ethics – COPE's Code of Conduct. The Code is accessible at www.publicationethics.org.

The *Teorija in praksa* journal adopts these policies and procedures with the intention of supporting editors, reviewers and authors in fulfilling their ethical obligations. Authors, reviewers and editors are expected to follow the guidelines of good practice regarding ethical conduct as laid down by these policies and procedures.

Use of Generative AI in Preparing Articles

AI as author: the journal does not accept manuscripts where chatbots or other AI tools are listed as co-authors. The reason for this is that large language models do not meet the criteria for authorship, as they cannot take responsibility for the accuracy, integrity and originality of the content produced.

AI as a source of information: The journal does not accept manuscripts that cite chatbots as sources. Content generated by large language models is not reproducible or traceable and may inadvertently contain third-party material without proper attribution.

AI as a writing and data presentation aid: The journal accepts manuscripts where chatbots are used as tools to support authors in their research or writing process. Acceptable uses include proofreading, copyediting, structure and style feedback, translation, data analysis, data visualisation and programming.

- If authors use AI as a writing or data presentation aid, they should indicate this usage in their manuscripts (see also the disclosure instructions below):
- If AI was used for the refinement of the writing style, copy-editing, review or translation, add a statement at the end of the manuscript indicating the type of AI tool or other tool used, the prompt used and the date of the use of the tool.
- The use of large language models for data analysis and programming represents a significant methodological intervention. In these cases, include in the methodology section of the manuscript an explanation of how you have proceeded, including the type of the tool used, the prompts used (excluding the content that is being analysed or coded), the date and a link to the dataset.
- When using chatbots for data analysis, please note that most freely available generative large language models do not meet established standards for handling personal or sensitive data. Only use models that have been approved by your research institution or other trusted authority.

Authors must disclose the use of generative AI and AI-assisted technologies in the writing process by adding a statement at the end of their manuscript in the core manuscript file, before the reference list.

AI Disclosure Statement: When preparing this article, the author(s) used [NAME OF TOOL, VERSION] on [DATE] with the following prompt: “[FULL PROMPT]”, for the purpose of [SPECIFIC PURPOSE]. The author(s) subsequently reviewed and edited the output as necessary and accept(s) full responsibility for the content and integrity of the publication.

Research Data Management

The journal *Teorija in praksa* supports open access to research data, which form the basis of modern scientific research. Authors must ensure open access to the research data used in the article prior to publication. The data must be prepared according to the **FAIR principles** (Findable, Accessible, Interoperable, Reusable).

If data cannot be fully shared for legal, ethical or other valid reasons, the authors must provide justification – for example, in cases involving the protection of personal data, material containing trade secrets or other commercially sensitive information regulated by legislation, or data involving security risks.

Authors must deposit research data in trusted data repositories, archives or centers that provide appropriate access arrangements. The trusted repositories recommended by the journal’s co-funder are listed here.

-
- Slovenian Social Science Data Archives (ADP)
 - Repository of the University of Ljubljana
 - Digital Library of the University of Maribor
 - Digital Repository of Research Organizations of Slovenia (DiRROS)
 - Repository of the University of Nova Gorica
 - Repository of the University of Primorska
 - Slovenian Common Language Resources and Technology Infrastructure (CLARIN.SI)

Authors can also search for a suitable repository using tools such as <https://fairsharing.org> or <https://www.re3data.org>.

The journal recommends using the Creative Commons license CC BY 4.0 or equivalent when publishing research data.

The data must be available to the editors and reviewers at the time of submission of the manuscript and to the public at the latest when the article is published.

CENA: 25 EUR

9 770040 359802

ISSN 0040-3598

1 | 2026

teorija praksa

1 | 2026

Družboslovna revija

Interdisciplinary Journal of
Social Science

**Mirjana DOKMANOVIĆ,
Marijana MAKSIMOVIĆ**

**Tihana ĐUMIĆ,
Božidar VELJKOVIĆ**

**Gorazd MEŠKO, Mojca TANCER
VERBOTEN, Rok HACIN**

Jana BARDUTZKY ŽERDONER

Mirt KOMEL

Francesco DELLA PUPPA

Matevž REMS

Pia NIKOLIČ

Gal KIRN

Eva VRTAČIČ

TEORIJA IN PRAKSA

FDV

UNIVERZA
V LJUBLJANI

Fakulteta
za družbene ve

